

Meisjes van de Delta

Agency van prostituees in Egypte
(323 v.C. – 7de eeuw n.C.)

Leen Bokken

Masterproef aangeboden binnen de opleiding
master in de geschiedenis van de oudheid

Promotor: prof. dr. Katelijn Vandorpe

Academiejaar 2020-2021

181 240 tekens (exl. voetnoten)

Ik verklaar me akkoord met de code of conduct van de faculteit Letteren voor geloofwaardig auteurschap.

Voorwoord

Deze masterproef vormt het orgelpunt van een geslaagde opleiding in de geschiedenis van de oudheid. Ik ben verschillende mensen mijn dank verschuldigd zonder wie deze thesis niet tot stand zou zijn gekomen. Ten eerste wil ik mijn promotor professor Katelijn Vandorpe bedanken, die me ook heeft begeleid bij het schrijven van mijn tweedejaars- en bachelorpaper, en bij wie ik de kans heb gekregen om mijn stage te lopen. Reeds sinds het eerste jaar heeft zij mijn interesse in Egypte en socio-economische geschiedenis weten te prikkelen. Haar lessen en raad hebben me gemaakt tot de historica die ik in de afgelopen jaren ben kunnen worden, waarvoor ik haar altijd dankbaar zal blijven. Ten tweede ben ik alle professoren, doctorandi, assistenten en onderzoekers van de onderzoeksgroep oudheid dankbaar voor de bijzonder interessante en gevarieerde opleiding; hun onuitputtelijke enthousiasme voor de oudheid is inspirerend. In het bijzonder bedank ik de medewerkers van Trismegistos; deze parel van een databank was van onschatbare waarde voor dit onderzoek. Mijn medestudenten, met name Olivier, Jarne en Rik, wil ik ook bedanken. Doorheen de jaren is onze band steeds sterker geworden en de passie die we delen heeft gezorgd voor een vriendschap die nog heel lang mag blijven duren. Leonard bedank ik voor zijn vele suggesties die deze thesis naar een hoger niveau hebben getild. Het bibliotheekpersoneel van *Artes* verdient een eervolle vermelding. Hun harde werk doorheen de pandemie zorgde ervoor dat studenten en onderzoekers zowel fysiek als online literatuur konden blijven raadplegen. Verder wil ik mijn ouders, Katrijn en Marc, bedanken. Zij hebben me altijd gesteund in mijn studiercarrière en steeds gemotiveerd om verder te blijven gaan. Zonder hen zou ik vandaag niet zo ver zijn geraakt. De rest van mijn gezin wil ik ook bedanken om steeds te luisteren naar mijn overpeinzingen en uitweidingen over interessante en obscure weetjes. Het meest van al bedank ik Yamiro, die er vanaf het begin bij was, die me heeft gesteund doorheen de jaren en die er elke dag weer in slaagt me te laten lachen. Ten slotte wil ik de lezer bedanken die de moeite doet om deze thesis te lezen.

Inhoudsopgave

Voorwoord	- 3 -
Samenvatting	- 7 -
1. Inleiding	- 9 -
2. Het bronnencorpus	- 14 -
2.1 De papyri	- 15 -
2.1.1 Ptolemaeïsche papyri.....	- 15 -
2.1.2 Romeinse en Byzantijnse papyri	- 15 -
2.2 De ostraca	- 16 -
2.3 Literaire bronnen	- 17 -
2.3.1. Klassieke auteurs	- 17 -
2.3.2 Demotische wijsheidsliteratuur	- 18 -
2.3.2. Christelijke literatuur	- 19 -
3. Terminologie, onomastiek en soorten prostitutie	- 20 -
3.1 Terminologie	- 20 -
3.1.1 Griekenland	- 21 -
3.1.2 Rome.....	- 22 -
3.1.3 Egypte.....	- 23 -
3.2 Onomastiek.....	- 24 -
3.3 Tempelprostitutie.....	- 27 -
3.3.1 De clash in het onderzoek.....	- 27 -
3.3.2 Tempelprostitutie als accusatie.....	- 30 -
3.3.3 Tempelprostitutie als mythe	- 31 -
3.3.4 Kritiek op Budin	- 32 -
3.3.5 De attestaties uit Egypte	- 32 -
3.4 Slavinnen als prostituees	- 35 -
3.5 Gelegenheidsprostituees	- 37 -
3.6 Mannen als prostituees en pooiers.....	- 37 -
3.7 Verdorven prostituees in de late oudheid	- 40 -
4. Taksen op prostitutie in Egypte	- 42 -
4.1 Algemene taksen onder de Ptolemaeïsche en Romeinse heerschappij.....	- 42 -
4.1.1 De Ptolemaeïsche periode.....	- 42 -
4.1.2 De Romeinse periode.....	- 44 -
4.2 Taksen op prostitutie	- 46 -
4.2.1 Belastingkwitanties.....	- 47 -
4.2.2 Prostitutievergunningen.....	- 49 -

4.2.3 De oostelijke woestijn.....	- 49 -
5. Juridische en socio-economische status van vrouwen in Egypte.....	- 53 -
5.1 Egypte voor Alexander de Grote	- 53 -
5.1.1 Faraonische periode.....	- 53 -
5.1.2 Perzische overheersing	- 55 -
5.2 Egypte in de Ptolemaeëntijd.....	- 56 -
5.2.1 Ptolemaeïsche koninginnen	- 56 -
5.2.2 Egyptische en Griekse vrouwen	- 57 -
5.3 Egypte in de Romeinse tijd, tot 212 n.C.....	- 61 -
5.4 Egypte na de <i>Constitutio Antoniniana</i>	- 63 -
6. Agency.....	- 65 -
6.1 Agency van zakenvrouwen	- 67 -
6.1.2 Beroepen voor vrouwen.....	- 67 -
6.1.2 Zakenvrouwen en voogdij	- 68 -
6.1.3 Succesvolle zakenvrouwen in Egypte.....	- 69 -
6.2 Agency van prostituees	- 72 -
6.2.1 Agency in de Ptolemaeïsche bronnen.....	- 74 -
6.2.2 Agency in Romeinse en Byzantijnse bronnen.....	- 75 -
6.3 Agency: Conclusie	- 79 -
7. Case studies uit de Romeinse periode.....	- 81 -
7.1 Philokles en zijn hoertjes: Prostitutie in de oostelijke woestijn.....	- 81 -
7.2 Het prostitueren van dochters en echtgenotes	- 82 -
7.3 Geweld tegen en door prostituees.....	- 84 -
8. Besluit	- 87 -
Bibliografie.....	- 89 -
Primaire bronnen	- 89 -
Papyri.....	- 89 -
Ostraca.....	- 89 -
Inscripties.....	- 90 -
Literaire bronnen	- 90 -
Tekstuitgaven en vertalingen.....	- 91 -
Elektronische bronnen en werkinstrumenten.....	- 94 -
Secundaire literatuur.....	- 94 -
Appendix 1: bronnencorpus prostitutie.....	- 106 -
1. POPYRI.....	- 106 -
2. OSTRACA.....	- 114 -
3. INSCRIPTIES	- 131 -

4. LITERAIRE BRONNEN	- 131 -
Appendix 2: overige bronnen	- 136 -
1. POPYRI	- 136 -
2. OSTRACA	- 152 -
3. INSCRIPTIES	- 153 -
4. LITERAIRE BRONNEN	- 154 -

Samenvatting

Deze thesis behandelt de *agency* van prostituees in Egypte (323 v.C. – 7de eeuw n.C.). Met *agency* bedoelen onderzoekers de zelfstandige keuzes en handelingen van individuen binnen opgelegde structuren, het gaat met andere woorden over de improvisatie van actoren binnen de spelregels van het leven en de maatschappij.¹ Radicale feministische onderzoekers beschouwen prostitutie vaak als een vorm van slavernij waarbij de patriarchale maatschappij vrouwen de prostitutie in dwingt. In dat opzicht zou het zelfs ridicul zijn om te spreken van *agency* bij prostituees, die immers niet zouden werken, maar als het ware tot slaven zijn gemaakt door mannen die hen seksueel onderdrukken. Het is deze erg negatieve opvatting die deze thesis in vraag stelt, zonder afbreuk te willen doen aan het belang van feminisme in academisch onderzoek. Door een nauwgezette analyse van een uitgebreid bronnencorpus was het de bedoeling een zo breed mogelijk beeld te scheppen van prostituees en de omgeving waarin zij leefden. Het is immers van belang niet uit het oog te verliezen dat prostitutie een geleefde realiteit was en is. Dit onderzoek hoopt daarom niet alleen een bescheiden bijdrage te leveren aan de kennis over de oudheid, maar eveneens een context te bieden die hedendaagse discussies beter kan kaderen.

Het bronnencorpus telt 69 teksten en bestaat uit zeventien papyri, 43 ostraca, één inscriptie en acht literaire bronnen. De meeste bronnen zijn afkomstig uit de Romeinse periode en zijn in het Grieks geschreven. De Egyptisch-Demotische bronnen beperken zich tot de wijsheidsliteratuur en één tweetalig register in het Grieks en Demotisch. Voor de rest omvat het corpus nog één Egyptisch-Koptische tekst in het Sahidische dialect. Het volledige bronnencorpus is terug te vinden in een appendix. De overige bronnen die zijn vermeld doorheen de thesis, maar die geen direct verband houden met prostitutie, staan apart opgelijst in een tweede appendix. Aangezien de bronnen zelden de stem van prostituees zelf laten doorschijnen, helpt de onomastiek om hun achtergrond gedeeltelijk te benaderen en hen alsnog een eigen stem te geven. Aan het begin van de thesis komen overigens verschillende soorten prostituees aan bod: van tempel- tot gelegenhedenprostituees, van slavinnen tot verdorven vrouwen uit de christelijke literatuur.

Aangezien *agency* er niet zou kunnen zijn zonder een socio-economische en culturele structuur van spelregels binnen de maatschappij, hecht deze masterproef de nodige aandacht aan de socio-economische context waarin prostituees en andere individuen handelden. Om die reden zijn er hoofdstukken over taksen (zowel algemene- als prostitutietaksen) en de juridische en socio-economische status van vrouwen in Egypte opgenomen. Die twee hoofdstukken dragen bij aan een beter begrip van de omstandigheden waarin prostituees leefden en werkten. Het belangrijkste hoofdstuk is gewijd aan *agency* zelf en behandelt eerst beknopt andere types van zakenvrouwen alvorens over te gaan op prostitutie. Om het leven van Egyptische prostituees nog beter te kunnen vatten, eindigt de thesis met drie *case studies* uit de Romeinse

¹ VIOLET SOEN, *Geschiedenis is een werkwoord: Een inleiding tot historisch onderzoek*, Leuven, 2016, 209, 212-213.

periode. De eerste casus behandelt de pooier Philokles, van wie honderden brieven zijn bewaard in de afgelegen oostelijke woestijn. De tweede casus behandelt de bronnen waaruit blijkt dat gezinnen echtgenotes of dochters prostitueerden. De laatste casus bespreekt documenten waarin fysiek geweld tegen prostituees naar voren komt.

Give me professional girls, street girls free to all comers,

Give me the loose-shod free-lance ready for any encounter

...

Girls from the Delta, professional Eastern girls, suit me,

These are my joy now, bourgeois adulteries bore me.

Roman women are man-traps, suburban courtesans:

Free men like me have had it with what they call love.²

— PROPERTIUS, II 23.13–24.

1. Inleiding

Vrouwen in Hellenistisch en Romeins Egypte konden op verschillende manieren economische activiteiten ondernemen. Een van die manieren was door hun lichaam te verkopen. Het is over die vrouwen dat deze thesis zal gaan: vrouwen die een inkomen verdienden door seksuele diensten te verlenen. Prostituees kregen en krijgen vaak te maken met vooroordelen en stigmata vanuit de maatschappij. Een hardnekkig idee binnen het onderzoek is dat prostituees slachtoffers waren die door hun gender en leeftijd zelf niks of weinig te zeggen hadden over hun eigen lichaam.³ Deze thesis zal dit beeld van *victimization* plaatsen tegenover de *agency* van prostituees en onderzoeken of het beeld van prostituees als slachtoffers wel klopt. Het is belangrijk hier te benadrukken dat het uiteraard wel zo was dat meisjes slachtoffers konden zijn en gedwongen de prostitutie in konden gaan. Het is niet de bedoeling van deze thesis om hun bestaan te ontkennen. Het is wel de bedoeling om te onderzoeken of er naast deze prostituees als slachtoffers eveneens prostituees waren die zich net konden profileren als financieel onafhankelijke vrouwen. Verder is het van belang te onthouden dat op dezelfde wijze waarop ‘de vrouw’ en ‘de man’ niet bestaan, er niet zoiets is als ‘de prostituee’.⁴ De term omvat een veelvoud aan identiteiten en het zou bijzonder problematisch zijn om alle prostituees dezelfde eigenschappen toe te wijzen en op dezelfde manier te benaderen in dit onderzoek. Daarom brengt deze

² Vertaling door PETER DAVIDSON, uit DOMINIC MONTERRAT, *Sex and Society in Graeco-Roman Egypt*, Londen, 1996, 112.

³ Zie bijvoorbeeld LIN FOXHALL, *Studying Gender in Classical Antiquity*, Cambridge, 2013, 101-106.

⁴ De eerste denker die deze opvatting bepleitte en daarmee de feministische beweging op zijn kop zette, was JUDITH BUTLER, die in 1990 pleitte voor een radicale deconstructie van geslacht en de binaire geslachtsordening. Hiermee viel zij evenzeer ‘de’ vrouwelijke identiteit aan, wat voor veel discussie en onbehagen zorgde onder feministische theoretici en activisten. JUDITH BUTLER, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, New York, 1990; GUNDULA LUDWIG, ‘Judith Butler en Queer politics’, in BART VAN DER STEEN, JASPER LUKKEZEN en LEENDERT VAN HOOGENHUIJZE (eds.), *Butler, Negri en Žižek: Een inleiding op de hedendaagse linkse filosofie*, Budel, 2013, 15-17, 42.

thesis zo veel mogelijk bronnen samen, om een breed kader te scheppen. Hierboven viel reeds de term *agency*, die de kern is van deze thesis. Met *agency* bedoelen onderzoekers het vermogen van individuen om zelf keuzes te maken en zo hun leven en bijgevolg de geschiedenis te beïnvloeden. Hierover volgt een uitgebreidere uitleg verderop (cfr. 6 *Agency*).

Een thesis over prostitutie in Hellenistisch en Romeins Egypte is relevant om verschillende redenen. Ten eerste is het onderzoek naar vrouwengeschiedenis nog steeds belangrijk en relevant na eeuwen van een androcentrisch historiografisch discours. Daarnaast gaat het niet zomaar over vrouwen, maar over vrouwen aan het werk die al dan niet zelf beslissingen konden nemen over hun eigen lichaam. Vrouwen die zelf bewust de keuze maakten om zich te prostitueren waren niet noodzakelijk slachtoffers; ze ondernamen zelf acties en maakten op die manier financiële winst. Met andere woorden handelden ze naar hun *agency*. Daarnaast zal deze thesis eveneens de structuren bespreken waarbinnen individuen konden handelen. Een holistische aanpak is immers te verkiezen boven één bepaald perspectief waarbij het grotere geheel kan wegvallen. Om die reden zijn er hoofdstukken inbegrepen over taksen en over de algemene juridische en socio-economische status van vrouwen gedurende de lange geschiedenis van Egypte. Verder is het relevant om prostitutie in de oudheid te onderzoeken om een context te bieden voor hedendaagse discussies. Moderne, westerse culturen hebben het doorgaans immers moeilijk met hoe te reageren op lokale en globale prostitutie.⁵ Bovendien kan onderzoek naar prostitutie het inzicht in diverse aspecten uit het verleden vooruithelpen, want het graaft naar de diepste kern van maatschappelijke houdingen tegenover gender en seksualiteit.⁶

Binnen de humane wetenschappen is het onderzoek naar vrouwen in de geschiedenis en in de maatschappij sterk toegenomen sinds de jaren '60 van de vorige eeuw. Het is intussen uitgegroeid tot een volwaardige discipline die vastgeroeste overtuigingen en methodologieën uitdaagt en transformeert. Toen het historiografisch onderzoek zich nog beperkte tot politieke en militaire geschiedenis waren vrouwen in het verleden quasi volledig onzichtbaar. Tijdens de eerste feministische golf (1850-1940) kwam hier stilaan verandering in, maar onderzoekers beperkten zich nog enkel tot het verzamelen en presenteren van materiaal over vrouwen. Tijdens de tweede feministische golf (1960-1980) lag de focus op de invloed van het patriarchaat in verschillende maatschappijen in het verleden en het heden. De derde feministische golf (vanaf midden jaren 1990) trok alle bestaande ideeën in vraag omdat die gebaseerd waren op reconstructies. Op die manier groeide de twijfel over een objectieve observatie van feiten en ontstonden er nieuwe

⁵ ALLISON GLAZEBROOK, 'Beyond Courtesans and Whores', *Helios* 42:1 (2015), 4.

⁶ ALLISON GLAZEBROOK en MADELEINE MARY HENRY, *Greek Prostitutes in the Ancient Mediterranean, 800 BCE-200 CE*, Madison, 2011, 3.

onderzoeksmethoden en een gebalanceerde omgang met diversiteit.⁷ Deze evolutie heeft een positieve invloed gehad op het onderzoek naar de oudheid; aanvankelijk focuste dat onderzoek zich voornamelijk op Europese geschiedenis en keken feministische onderzoekers niet noodzakelijk verder dan de klassieke oudheid van Griekenland en Rome. Rond de eeuwwisseling is daar meer verandering in gekomen en krijgen vrouwen in de oudheid buiten Europa steeds meer erkenning in het onderzoek.⁸ Daarvoor nog schreef CLAIRE PRÉAUX reeds in 1959 een werk over vrouwen in Hellenistisch Egypte.⁹ Een andere pionier in het onderzoek naar vrouwen in de oudheid is SARAH B. POMEROY, die de academische wereld in 1976 beroerde met haar *Goddesses, Whores, Wives and Slaves*; in 1984 schreef zij over vrouwen in Hellenistisch Egypte.¹⁰

In het onderzoek naar seksualiteit heeft FOUCAULT een ongeëvenaarde invloed gehad met zijn *Histoire de la sexualité*. De historicus overleed in 1984 aan de gevolgen van AIDS, het vierde deel in zijn reeks werd recent postuum gepubliceerd.¹¹ De explosie in het onderzoek naar seksualiteit kwam er in 1990 en er ontstond een ‘Foucauldiaanse school’ van onderzoekers die zijn werk toepasten op seksualiteit in de klassieke oudheid.¹² Tussen de vele publicaties die volgden, staken er twee uit boven de rest: DAVID HALPERIN met *One Hundred Years of Homosexuality* en JOHN J. WINKLER met *Constraints of Desire*.¹³ Het eerste uitgebreide handboek over seksualiteit in de antieke oudheid is van MARILYN B. SKINNER en verscheen in 2005, maar hierin behandelt zij enkel Griekenland en Rome.¹⁴ Bijna tien jaar later ging het handboek van THOMAS K. HUBBARD eveneens niet verder dan de typisch klassieke oudheid.¹⁵ Over seksualiteit in Egypte zijn voorlopig nog maar enkele overzichtswerken geschreven. LISE MANICHE schreef over het seksuele leven in het oude Egypte, DOMINIC MONTSERRAT over Grieks-Romeins Egypte.¹⁶ Verder zijn er enkele artikels over prostitutie in de oostelijke woestijn

⁷ MARTEN STOL, *Women in the Ancient Near East*, Boston – Berlijn, 2016, 3.

⁸ JANE ROWLANDSON, *Women & Society in Greek and Roman Egypt: A Sourcebook*, Cambridge, 1998; ZAINAB BAHRANI, *Women of Babylon: Gender and Representation in Mesopotamia*, Londen – New York, 2001; MARTEN STOL, 2016; JEAN MACINTOSH TURFA en STEPHANIE LYNN BUDIN, *Women in Antiquity: Real Women across the Ancient World*, Londen, 2016.

⁹ CLAIRE PRÉAUX ‘Le statut de la femme à l’époque hellénistique, principalement en Égypte’, *La Femme* (Recueils de la Société Jean Bodin pour l’histoire comparative des institutions 11), Brussel, 1983² [1959¹], 127-175.

¹⁰ SARAH B. POMEROY, *Goddesses, Whores, Wives and Slaves: Women in Classical Antiquity*, Londen, 1976; SARAH B. POMEROY, *Women in Hellenistic Egypt: from Alexander to Cleopatra*, New York, 1984.

¹¹ MICHEL FOUCAULT, *La volonté de savoir*, Parijs, 1976; *Ibid.*, *L’usage des plaisirs*, Parijs, 1984; *Ibid.*, *Le souci de soi*, Parijs, 1984; *Ibid.*, *Les aveux de la chair*, Parijs, 2018.

¹² MARILYN B. SKINNER, ‘The Sexuality Wars in Contemporary Classical Scholarship’, *Thamyris/Intersecting: Place, Sex and Race* 3:1 (1996), 103-107.

¹³ DAVID M. HALPERIN, *One Hundred Years of Homosexuality and Other Essays on Greek Love*, Londen, 1990; JOHN J. WINKLER, *The Constraints of Desire: The Anthropology of Sex and Gender in Ancient Greece*, Londen, 1990.

¹⁴ MARILYN B. SKINNER, *Sexuality in Greek and Roman Culture*, Oxford, 2005.

¹⁵ THOMAS K. HUBBARD, *A Companion to Greek and Roman Sexualities*, Oxford, 2014.

¹⁶ LISE MANICHE, *Sexual Life in Ancient Egypt*, Londen, 1987; DOMINIC MONTSERRAT, *Sex and Society in Graeco-Roman Egypt*, Londen, 1996. Voor Egyptoloog en papyroloog MONTSERRAT was dit zijn debuut en hij had ongetwijfeld kunnen uitgroeien tot een invloedrijk papyroloog en meer geniale inzichten kunnen bieden in het onderwerp van deze thesis. Helaas overleed hij in 2004 na een korte, doch vruchtbare academische carrière op 40-jarige leeftijd ten gevolge van hemofilie.

geschreven, waar veel geschreven materiaal is bewaard.¹⁷ Het onderzoek naar prostitutie in de oudheid kwam op gang vanaf de late jaren '90. Over prostitutie in Rome schreef THOMAS MCGINN twee belangrijke werken.¹⁸ In dezelfde periode schreef EVA BETTINA STUMPP een uitgebreid overzichtswerk over prostitutie in de Romeinse oudheid.¹⁹ Voor het onderzoek naar prostitutie in Griekenland waren de monografieën van JAMES DAVIDSON en LESLIE KURKE van groot belang.²⁰ In 2006 verbreedden CHRISTOPHER FARAONE en LAURA MCCLURE het onderzoek door de focus naar prostituees zelf te verplaatsen.²¹

In het geschreven bronnenmateriaal uit de oudheid komen vrouwen slechts beperkt naar voren. Dit is te wijten aan de lage geletterdheid onder vrouwen; de Demotische en Griekse teksten zijn bijna uitsluitend geschreven door en gericht aan mannen. Hierdoor geven de bronnen zelf een sterk gekleurd androcentrisch beeld.²² In de zoektocht naar sterke onafhankelijke vrouwen is het nodig door dat beeld heen te kijken, of daartoe toch een poging te wagen. Om een zo breed mogelijk beeld te creëren en een zo exhaustief mogelijk bronnencorpus samen te stellen, behandelt deze thesis een ruime tijdsspanne van 332 v.C. tot in de zevende eeuw n.C. Ondanks deze bijzonder lange periode van bijna 1000 jaar, beslaat het corpus voorlopig slechts 69 teksten. Dit is overigens de eerste keer dat bijna al het beschikbare geschreven materiaal over antieke prostitutie in Egypte op één plaats is verzameld. De bronnen zijn opgespoord door middel van een termenstudie, waarbij de databank Trismegistos onmisbaar was.²³ Op deze bronnen is een historische bronnenkritiek toegepast om ze correct te interpreteren in het kader van een socio-economische studie. Ten slotte is de onomastiek van enig belang bij deze interpretatie, voor een meer diepgaande achtergrond en om nieuwe inzichten te bieden.

De eigennamen in deze thesis volgen de standaard vertaling in plaats van gelatiniseerde versies, bijvoorbeeld Herodotos in plaats van Herodotus, Koptos in plaats van Coptus en Ptolemaios in plaats van Ptolemaeus. De thesis begint met een hoofdstuk over het bronnencorpus. Daarna volgt met hoofdstuk drie een uiteenzetting over de terminologie en verschillende soorten prostitutie uit Egypte.

¹⁷ HÉLÈNE CUVIGNY, 'Femmes tournantes: Remarques sur la prostitution dans les garnisons romaines du désert de Bérénice', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 172 (2010), 159-166; YANNE BROUX, 'Rondjes draaien in de woestijn', 4 september 2018 (<https://www.oudegeschiedenis.be/04/09/2018/rondjes-draaien-in-de-woestijn/>). Geraadpleegd op 12 mei 2021; ALESSIA TABONE, 'Frauen und Prostitution in den Ostraka aus der östlichen Wüste Ägyptens', in PATRICK REINARD (ed.), *Geschichte auf Scherben: Das Leben in der östlichen Wüste Ägyptens in Römischer Zeit*, Trier, 2020, 107-119.

¹⁸ THOMAS MCGINN, *Prostitution, Sexuality and the Law in Ancient Rome*, Oxford, 2003 (=1998); THOMAS MCGINN, *The Economy of Prostitution in the Roman World: A Study of Social History and the Brothel*, Ann Arbor, 2004.

¹⁹ EVA BETTINA STUMPP, *Prostitution in der Römischen Antike*, Berlijn, 2001² [1998¹].

²⁰ JAMES DAVIDSON, *Courtesans and Fishcakes: The Consuming Passions of Classical Athens*, Londen, 1997; LESLIE KURKE, *Coins, Bodies, Games and Gold: The Politics of Meaning in Archaic Greece*, Princeton, 1999.

²¹ CHRISTOPHER A. FARAONE en LAURA K. MCCLURE, *Prostitutes and Courtesans in the Ancient World*, Madison, 2006.

²² MAREN SCHENTULEIT, 'Gender Issues: Women to the Fore', in KATELIJN VANDORPE (ed.), *A Companion to Greco-Roman and Late Antique Egypt*, Hoboken, 2019, 347-360.

²³ MARK DEPAUW en TOM GHELDOF, 'Trismegistos. An interdisciplinary Platform for Ancient World Texts and Related Information', in Ł. BOLIKOWSKI, e.a (eds.), *Theory and Practice of Digital Libraries - TPDL 2013 Selected Workshops* (Communications in Computer and Information Science 416), Cham, 2014, 40-52.

Hoofdstuk vier bespreekt de taksen in Egypte, om zich vervolgens toe te spitsen op de prostitutietaksen uit de Romeinse periode. In hoofdstuk vijf komt de algemene juridische en socio-economische situatie van vrouwen in Egypte doorheen de tijd aan bod. Hoofdstuk zes is het kernhoofdstuk van deze thesis: hierin komt eerst uitgebreid aan bod wat *agency* is, met een korte uiteenzetting hierover binnen het onderzoek naar prostitutie. Vervolgens weidt het hoofdstuk kort uit over de *agency* van andere zakenvrouwen, alvorens zich specifiek toe te spitsen op de *agency* van prostituees en hoe die al dan niet naar voren lijkt te komen in de bronnen. De thesis sluit af met drie *case studies* uit de Romeinse periode in hoofdstuk zeven. De casussen gaan over de pooier Philokles, het prostitueren van dochters en echtgenotes en ten slotte over geweld tegen en door prostituees.

2. Het bronnencorpus

Vooraleer concreet in te gaan op prostitutie en prostituees zelf, is het essentieel om het bronnencorpus van naderbij te bekijken. Dit hoofdstuk bespreekt eerst beknopt hoe de geschreven bronnen uit Egypte zijn bewaard, om zich daarna toe te spitsen op de specifieke papyri en ostraca die relevant zijn voor prostitutie.

Het bronnenmateriaal uit Egypte is uniek in die zin dat er veel organisch materiaal zoals papyrus, houten plaatjes, linnen en modderbakstenen, is bewaard gebleven dankzij het droge klimaat in de woestijn. Hun organische aard zorgt ervoor dat de meeste geschreven bronnen uitsluitend aan de woestijnrand zijn ontdekt. Voornamelijk de talrijke papyri en ostraca die archeologen en clandestiene *sebakhin* opgraven, zorgen voor een onevenaarbare bijdrage aan moderne kennis over de antieke wereld. Uit de vochtige Nijldelta zijn geen documenten geattesteerd, behalve wanneer ze reeds in de oudheid zijn verplaatst naar een drogere plaats. Dit heeft tot gevolg dat er voor het administratieve centrum van Egypte, Alexandrië, amper bronnen zijn overgeleverd. De papyri en andere geschreven bronnen representeren eerder de rurale wereld van Egypte dan de verstedelijkte, hoewel de connecties tussen de twee regelmatig naar voren komen, bijvoorbeeld in petitieën en gedocumenteerde rechtszaken.²⁴ Prostituees bevonden zich doorgaans vaak in urbane regio's, waardoor hun verwijzingen in de bronnen verre van exhaustief zijn. In totaal beslaat het volledige bronnencorpus met geschreven verwijzingen naar prostitutie 69 teksten die zijn opgelijst in appendix 1, met extra informatie en beschikbare vertalingen. In appendix 2 staan andere bronnen die aan bod komen in de thesis, maar die niet behoren tot het concrete bronnencorpus voor prostitutie.

De locatie van de bronnen lijkt min of meer samen te hangen met het schrijffoppervlak waarop de tekst is overgeleverd. Zo komen de bewaarde ostraca die prostitutie vermelden uitsluitend uit Opper-Egypte en de oostelijke woestijn, voornamelijk uit Elephantine, Krokodilo en Didymoi. De relevante papyri zijn bijna allemaal afkomstig uit de Fayoem, meestal uit Philadelphiea en Oxyrhyncha. De Ptolemaïsche en Romeinse papyri zijn enigszins gelijk verdeeld, met respectievelijk zeven en tien papyri. Verder maakt één Koptische papyrus uit de zevende eeuw n.C. deel uit van het corpus. Onder de ostraca is dit evenwicht volledig verstoord; de 43 verwijzingen naar prostitutie in ostraca komen allemaal uit de Romeinse periode, meestal uit de tweede eeuw n.C. Het grootste deel van deze ostraca bestaat uit brieven, voor de rest gaat het om belastingkwitanties en toestemmingen tot prostitutie. Verder is er één inscriptie van groot belang: het Koptostarief, dat uitgebreid aan bod komt in het hoofdstuk over taksen (cfr. 4.2.3 De oostelijke woestijn).²⁵ Naast al deze documentaire bronnen zijn er

²⁴ ARTHUR VERHOOGT, 'Unique Sources in an Unusual Setting', in KATELIJN VANDORPE (ed.), *A Companion to Greco-Roman and Late Antique Egypt*, Hoboken, 2019, 3; NAPHTALI LEWIS, *Life in Egypt under Roman Rule*, Oxford, 1983, 1-8.

²⁵ OGIS 2 674 (TM 88375).

acht literaire bronnen van belang: een tekst uit de Demotische wijsheidsliteratuur, twee christelijke hagiografieën over voormalige prostituees en verschillende klassieke auteurs die onder andere schreven over de prostituee Rhodopis. De literaire bronnen zijn eerder van ondergeschikt belang ten opzichte van documentaire bronnen in de zoektocht naar *agency*, maar voor de volledigheid komen zij wel aan bod.

2.1 De papyri

2.1.1 Ptolemaeïsche papyri

Nagenoeg de helft van de attestaties van prostituees uit de Ptolemaeïsche periode zijn petitiees.²⁶ Verder zijn er een privébrief, twee registers en een ordonnantie bewaard.²⁷ In de petitie *PSI 4 352* (TM 2040) vroeg Artemidoros Zenon om hulp omdat zijn werknemers dronken waren en zich de hele tijd bezighielden met prostituees. *P. Enteux. 49* (TM 3324) is een petitie gericht aan de koning, waarin Sopolis klaagt dat zijn zoon een illegale schuldbekentenis van 1000 drachmen heeft getekend bij de prostituee Demô. Deze petitie is toevallig bewaard in cartonnage. De meest recent uitgegeven papyrus over prostitutie is *P. Oxyrhyncha 5* (TM 703424), waarin een *agoranomos* petitioneert aan de dorpschrijver Petosiris dat een prostituee zich niet had aangemeld, maar alsnog tegen betaling haar werk uitoefende. Het register *P. L. Bat 34* (TM 44106), eveneens in cartonnage bewaard, vermeldt prostituees, maar er is weggefallen hoeveel zij moesten betalen. In de brief *PSI 4 406* (TM 2089) uit het Zenonarchief doet de auteur zijn beklag over de bedenkelijke activiteiten van twee amateurpooiers die slavinnen verhandelden naar Palestina. Eveneens uit het Zenonarchief is nog een lijst met betalingen bewaard, *P. L. Bat 20 63* (TM 1894), waarin de prostituee Tateis staat vermeld, die een drachme en vier obolen verschuldigd was. Ten slotte verzekert de koning in ordonnantie *P. Tebt. 1 6* (TM 3642) de tempelinkomsten voor de koningscultus. Hierin staan *aphrodisia* vermeld, bordelen die de tempel uitbaatte.

2.1.2 Romeinse en Byzantijnse papyri

Voor de Romeinse periode zijn verschillende soorten teksten op papyrus bewaard die verwijzen naar prostituees. Het register met belastingtarieven *P. Lond. 1562 vo* (TM 17450) voor de markt in of bij het Serapeum in Oxyrhynchos vermeldt een bordeel waarvan de taks op maandelijkse basis werd verrekend. In een ander register, *P. Lond. 3 604* (TM 22674) uit Krokodilopolis, lijkt *pornoboskos* of

²⁶ *PSI 4 352* (TM 2040); *P. Enteux. 49* (TM 3324); *P. Oxyrhyncha 5* (TM 703424).

²⁷ *PSI 4 406* (TM 2089); *P. L. Bat, 20 63* (TM 1894); *P. L. Bat, 34 23* = *P. Count 3* (TM 44106).

pooier te staan, al is het woord half weggevallen. Deze term komt eveneens terug in SB 20 14463 (TM 35747), waarin een zekere Valerius iemand uitscheldt voor *pornoboskos*. P. Oxy. 3 528 (TM 28368) is een brief van Serenus aan zijn vrouw Isidora die hem had verlaten. Een zekere Kolobos zou haar tot een prostituee hebben gemaakt, al blijkt Isidora tegen Kolobos te hebben gezegd dat Serenus zelf haar ‘op de boot had gezet’. In P. Grenf. I 53 (TM 33767) klaagt een vrouw over het promiscue gedrag van haar dochters, een van hen noemt ze zelfs een prostituee. SB 20 14517 (TM 38470) is een overeenkomst tussen een pooier en een familie die een dochter verkocht als prostituee voor goederen en geld. In de belastingkwitantie PSI 1 9 1055 a (TM 13769) klagen twee *pornoboskoi* dat ze te weinig geld hebben teruggekregen en nochtans vier keer de normale huur hebben betaald. In P. Oxy. 3 511 (TM 20642) gaat de eigenaar van een bordeel een lening aan. De volgende papyri nemen een gewelddadige wending: BGU 4 1024 (TM 64373) is een juridisch protocol naar aanleiding van de moord op een prostituee. Dit protocol krijgt een eigen casusbehandeling ter afsluiting van de thesis (cfr. 7.3 Geweld tegen en door prostituees). Ten slotte is P. Mon. Epiph. 269 (TM 86802) een fragmentarische brief waaruit blijkt dat een vrouw die medeplichtig was aan de moord op haar echtgenoot, vluchtte naar Kos om daar mogelijks te werken als prostituee.

2.2 De ostraca

Uit Elephantine zijn vijf ostraca bekend met attestaties van prostitutie; hiervan vermelden drie een speciale toestemming tot prostitutie voor één dag: O. Wilcken 2 1157 (TM 77560), SB VI 9545 (TM 19095) en SB IV 7399 (TM 18046). Waarschijnlijk moesten de prostituees die een dergelijke toestemming kregen dan voor die dag een taks betalen. Een specifieke taks op prostitutie verschijnt in de overige twee ostraca uit Elephantine. In O. Wilcken 2. 83 (TM 76661) betaalde een zekere Thipsansnos met één ‘resterende drachme’ een prostitutietaks af. In de belastingkwitantie O. Wilb. 33 (TM 76545) van een linnenwever vermeldt de belastingophaler expliciet dat hij gewoonlijk eveneens de prostitutietaks ophaalt, zonder dat dat hier verder relevant is. De oudste attestatie van de prostitutietaks is afkomstig uit West-Thebe: SB 22 15382 (TM 78971) is een belastingkwitantie voor een jaarlijkse prostitutietaks van vier drachmen, betaald door een zekere Senpsenmonthes. Overige kwitanties voor de prostitutietaks komen onder andere uit Apollonopolis, Hermonthites en Eileithiopolis. De taks in O. Edfou 1 171 (TM 74209) uit Apollonopolis werd geheven op de handel in prostituees en betaald door een pooier. O. Cairo 60 (TM 73406) uit de Hermonthites is een kwitantie op een jaarlijkse prostitutietaks van vier drachmen, betaald door een zekere Artemidora. Het aantal drachmen dat de prostitutietaks bedroeg in O. Elkab 196 (TM 26412) uit Eileithiopolis, is niet bewaard. Deze ostraca komen allemaal uitgebreider aan bod in het hoofdstuk over taksen (cfr. 4.2 Taksen op prostitutie).

Uit Krokodilo en Didymoi zijn minstens 28 brieven bewaard die prostitutie vermelden, voornamelijk afkomstig uit het archief van Philokles die verschillende zaken deed, maar onder andere ook pooier was.²⁸ Deze brieven werpen een licht op de organisatie van prostitutie in de oostelijke woestijn van Egypte in de Romeinse periode en komen aan bod in een aparte casus in hoofdstuk zeven (cfr. 7.1 Philokles en zijn hoertjes: prostitutie in de oostelijke woestijn). In Maximianon, eveneens een legerkamp uit de oostelijke woestijn, zijn zes brieven bewaard waarin de term *κυκλευτικόν* in voorkomt.²⁹

2.3 Literaire bronnen

Naast de hierboven beschreven documentaire bronnen hebben verschillende literaire bronnen zich uitgelaten over Egyptische prostituees. Er zouden zelfs prostituees zijn geweest die zelf literatuur hebben nagelaten: legendarische Egyptische *hetairai* zouden erotische handboeken hebben geschreven. De werken van de prostituee Elephantis zijn niet bewaard gebleven; van Philaenis van Samos zijn fragmenten bewaard van één tekst, P. Oxy. 39 2891, die handelt over de kunst van het verleiden.³⁰

2.3.1. Klassieke auteurs

Het citaat boven de inleiding is van Propertius (ca. 47 – 15 v.C.), die de vreugde omschreef van informele ontmoetingen met Egyptische prostituees in tegenstelling tot de saaie verplichtingen van overspel met een vrouw uit dezelfde sociale klasse.³¹ Propertius was niet de enige klassieke auteur die de Egyptische prostituees met lof bezong. Eeuwen voordien deed de Griek Herodas (derde eeuw v.C.) hetzelfde terwijl hij in Alexandrië verbleef:

“Egypt is the very home of Aphrodite, for everything good that exists and is produced in the world is in Egypt: wealth... wine, all good things one can desire, and the women! More in number than the sky boasts stars, and their looks! Like the goddesses who once went to have their beauty judged by Paris, I swear it by Demeter.”³²

²⁸ HÉLÈNE CUVIGNY, *La route de Myos Hormos. L'armée romaine dans le désert Oriental d'Égypte: Praesidia du désert de Bérénice* (IFAO 48/1 en 2), Cairo, 2003; ADAM BÜLOW-JACOBSEN, 2012, 233-399; HÉLÈNE CUVIGNY, 2010, 159-166; YANNE BROUX, ‘Rondjes draaien in de woestijn’.

²⁹ SB 28 17093 (TM 383678); SB 28 17094 (TM 383679); SB 28 17095 (TM 383680); M1189; M1416; M1530.

³⁰ DOMINIC MONTSERRAT, 1996, 113-114.

³¹ DOMINIC MONTSERRAT beschreef het citaat als volgt: “Dressed in her prostitute’s garb of mules and a short tunic, Propertius’ girl is walking her beat on the Via Sacra, recognisable and willing.” (1996, 112).

³² HERODAS, I, 26-35. Vertaling uit DOMINIC MONTSERRAT, 1996, 106.

Een van de meest bekende prostituees uit de klassieke literatuur was Rhodopis. Grote auteurs zoals Herodotos, Strabo en Heliodoros vermeldden haar in hun beschrijvingen van Egypte.³³ Rhodopis was een vrouw van Thracische afkomst die nog een slaaf was geweest samen met Aesopus en in Naukratis een affaire had met Charaxus, de broer van Sappho. Deze laatste bespote hem daar overigens mee in een van haar gedichten.³⁴ Een verhaal dat over haar de ronde deed zou de oudste variant zijn van het sprookje van Assepoester, waarbij een arend haar sandaal had gestolen en die liet vallen op de schoot van de koning. Deze liet prompt de vrouw zoeken aan wie de sandaal toebehoorde en besloot met haar te trouwen.³⁵ In de Roman van Heliodoros was Rhodopis een gevaarlijke en wulpse vrouw die iedereen die haar leerde kennen tot schande bracht. Zelfs de priester van Isis kon ze inpalmen, die hierdoor zo verbouwereerd was dat hij vanuit Memphis wegvluchtte naar Delphi.³⁶ MONTSERRAT (1996) beschreef haar als volgt:

“Rhodopis, the slave-girl from Thrace, comes to embody all kinds of different fictions of prostitutes. She is the elegant courtesan who is a fit consort for a king. She is the vampire who will suck a man dry and discard him. She is the ultimate user of men in a rags-to-riches *volte-face* of fortune.”³⁷

2.3.2 Demotische wijsheidsliteratuur

Egypte kende een bijzonder lange traditie van wijsheidsliteratuur die terug reikt tot de 25ste eeuw v.C. (4^e – 5^e dynastie) en bleef bestaan tot de eerste eeuw v.C. De wijsheidsliteratuur bestond voornamelijk uit instructies waarin een oude wijze of een koning praktische wijsheid doorgeeft aan zijn zoon. Schrijversscholen verbonden aan tempels gebruikten deze composities van spreekwoorden en regels voor een succesvol en ethisch leven, wat leidde tot een productie van volledige handboeken voor goed gedrag. In het Egyptisch waren deze compilaties gekend onder de term *sb3yt*, ‘instructie’ of ‘leer’.³⁸ De instructies van Ankhsheshonqy zijn overgeleverd via een lange Demotische papyrus die in het British Museum ligt: P. BM 10508 (TM 55919). De papyrus zelf dateert van het einde van de Ptolemaeïsche periode.³⁹ Ankhsheshonqy was een priester van de zonnegod Pre‘ die een oude vriend bezocht, de hofarts van de farao. Hij werd ingelicht over een samenzwering tegen de farao, maar die

³³ HERODOTOS, II, 134-136; STRABO, 17.33; HELIODOROS, II, 25.

³⁴ HERODOTOS, II, 134; P. *Oxy.* 1 7 (TM 62709).

³⁵ STRABO, 17.33.

³⁶ HELIODOROS, II, 25.

³⁷ DOMINIC MONTSERRAT, 1996, 110.

³⁸ JOHN DAVID RAY, ‘Egyptian Wisdom Literature’, in JOHN DAY, ROBERT P. GORDON en HUGH GODFREY MATURIN WILLIAMSON (eds.), *Wisdom in Ancient Israel: Essays in Honour of J. A. Emerton*, Cambridge, 1995, 17-18; NILI SHUPAK, *Where can Wisdom be Found? The Sage’s Language in the Bible and in Ancient Egyptian Literature*, Fribourg, 1993, 18-20.

³⁹ MIRIAM LICHTHEIM, *Late Egyptian Wisdom Literature in the International Context: A Study of Demotic Instructions*, Fribourg, 1983, 13-92.

mislukte en Ankhsheshonqy werd mee opgepakt met de samenzweerders omdat hij niemand had gewaarschuwd. Het ging om een typisch dilemma tussen trouw aan iemands vrienden of aan het vaderland. In de gevangenis schreef hij de moraal van het verhaal als instructies neer op potscherven om die naar zijn zoon te laten smokkelen. De tekst reflecteert een maatschappij waarin alles komt met een prijs en waarin niemand te vertrouwen is. De instructies hebben bovendien misogynie trekjes, maar dat is geen unieke eigenschap van deze tekst alleen.⁴⁰ Ankhsheshonqy sprak zich ook uit over prostituees, waar hij zijn zoon voor waarschuwde. Zij zouden immers allemaal onbetrouwbare en egoïstische dievegges zijn.⁴¹

2.3.2. Christelijke literatuur

In de christelijke literatuur bestond een narratief van zondige prostituees die zich bekeerden om anachoreten en zelfs heiligen te worden; het archetype van dit soort vrouwen was Maria Magdalena. Verder waren er Pelagia van Antiochië (5^e eeuw) en Maria de nicht van de monnik Abraham (4^e eeuw). Dergelijke hagiografieën waren er ook van Egyptische prostituees. De meest bekende was de heilige Maria van Egypte (ca. 344 – ca. 421) waarover Sophronius (560 – 638) een *vita* schreef.⁴² Een anonieme auteur beschreef het leven van de heilige Thaïs van Alexandrië (4^e eeuw).⁴³ Verschillende kerkvaders beschuldigden de heidenen van tempelprostitutie en andere vormen van losbandigheid; zij staan opgelijst in het hoofdstuk over tempelprostitutie (cfr. 3.3 Tempelprostitutie, n. 89) en zijn niet opgenomen in de appendix.

⁴⁰ J. D. RAY, 1995, 25-27.

⁴¹ P. *BM* 10508, 6.12; 22.6 (TM 55919).

⁴² SOPHRONIUS, *Vita S. Maria Aegyptiaca*.

⁴³ BENEDICTA WARD, *Harlots of the Desert: A Study of Repentance in Early Monastic Sources* (Cistercian Studies Series 106), Michigan, 1987, 76-84.

3. Terminologie, onomastiek en soorten prostitutie

Nu het bronnencorpus is afgebakend en een eerste keer behandeld, is het relevant om eerst de terminologie nader te bekijken die werd gebruikt om de prostituees zelf en de activiteiten die verband houden met prostitutie te benoemen. De woordenschat die de Grieken en Romeinen hanteerden komt aan bod voor de volledigheid en kan helpen om de terminologie in Egypte beter te begrijpen. Na deze uiteenzetting en verklaring van de terminologie volgt een sectie over de onomastiek, toegepast op de geattesteerde prostituees. Daarna volgt een bespreking van vijf soorten prostituees. Ten eerste komt het fenomeen van tempelprostitutie aan bod, grotendeels aan de hand van de huidige academische discussies. Ten tweede volgen slavinnen die gedwongen dienst deden als prostituees en ten derde een groep prostituees die vallen onder de term ‘gelegenhedsprostituees’. Vervolgens is er een uiteenzetting over mannelijke prostituees en pooiers, met daarna als laatste categorie de ‘verdorven’ prostituees uit de late oudheid. Het gekozen adjectief is geen moderne projectie, maar verwijst naar de christelijke auteurs die zich uitlieten over Egyptische prostituees.

3.1 Terminologie

Alvorens de terminologie uit de oudheid te bespreken, willen we hier kort de actuele definities van prostituees en prostitutie overlopen. Volgens de Van Dale is een prostituee het volgende:

“Een vrouw die voor geld seksuele handelingen verricht.”

Opvallend is dat het hier enkel om vrouwen gaat, mannen zijn weggelaten in deze definitie. Iemand die geld betaalt om gemeenschap te hebben met een prostituee is een prostituant.⁴⁴ Voor prostitutie geeft de Van Dale de volgende definitie, waarin mannen wel worden vermeld:

“Als beroep uitgeoefende seksuele omgang met anderen, zowel van vrouwen als van mannen. Bij uitbreiding seks tegen betaling.”⁴⁵

Encyclopedia Britannica geeft de volgende, meer inclusieve, definitie voor prostitutie:

“Prostitution, the practice of engaging in relatively indiscriminate sexual activity, in general with someone who is not a spouse or a friend, in exchange for immediate payment in money or other valuables. Prostitutes may be female or male or transgender, and prostitution may entail

⁴⁴ ‘Prostituee’, ‘prostituut’, *Van Dale*, (<https://vowb-vandale-nl.kuleuven.ezproxy.kuleuven.be/zoeken/zoeken.do/>). Geraadpleegd op 23 mei 2021. Bij het lemma ‘hoer’ staat er wel als derde mogelijkheid ‘man die voor geld seksuele handelingen verricht’.

⁴⁵ ‘Prostitutie’, *Van Dale*, (<https://vowb-vandale-nl.kuleuven.ezproxy.kuleuven.be/zoeken/zoeken.do/>). Geraadpleegd op 23 mei 2021.

heterosexual or homosexual activity, but historically most prostitutes have been women and most clients men.”

Woorden hebben altijd een zekere lading. Prostituee klinkt neutraler dan hoer, courtesane klinkt hoogstaander en meer gesofistikeerd. In de talen van de oudheid was dit niet anders en er bestond een hele waaier aan termen, eufemismen en synoniemen om prostituees te benoemen. Hieronder volgt een beknopte uiteenzetting van de belangrijkste gebruikte woorden.

3.1.1 Griekenland

Uit het Grieks zijn diverse termen overgeleverd die een poging vormen om een onderscheid te maken tussen echtgenotes of *gunai*, concubines of *pallakai*, courtesanes of *hetairai* en gewone prostituees of *pornai*. Verschillende groepen prostituees zaten echter niet vast in een bepaalde categorie; de status van een prostituee was eerder fluïde dan gefixeerd. Daar komt nog bij dat antieke auteurs zelf verschillende termen door elkaar gebruikten. Zelfs de bekende *hetaira* Neaera werd soms *pornè* genoemd.⁴⁶ Deze bemerkingsen gaan onomwonden in tegen de ideeën uit het begin van de twintigste eeuw, toen *hetairai* een sterke fascinatie teweeg brachten bij mannelijke historici, die hen een strikt andere klasse toewezen dan prostituees of echtgenotes.⁴⁷ Het is niet onwaarschijnlijk dat de keuze van antieke auteurs voor de term *hetaira* of *pornè* afhing van de connotatie die ze eraan vast wilden hangen. Het eerste was eerder eufemistisch, het tweede neerbuigend.⁴⁸ Tegenwoordig zijn er nog steeds onderzoekers die een strikte dichotomie tussen *hetairai* en *pornai* volhouden.⁴⁹

Verschillende onderzoekers vinden naast de bovengenoemde prostituees een andere soort prostituee in de Griekse wereld en daarbuiten, die zich niet aanbood op straat of in bordelen, maar in tempels.⁵⁰ Andere onderzoekers ontkennen dat tempelprostitutie ooit heeft bestaan (cfr. 3.3 Tempelprostitutie).

⁴⁶ Neaera werd waarschijnlijk enkel *pornè* genoemd met de bedoeling te denigreren en niet om te beweren dat zij tot die categorie behoorde. ALLISON GLAZEBROOK en MARY MADELEINE HENRY, *Greek Prostitutes in the Ancient Mediterranean, 800 BCE-200 CE*, Madison, 2011, 5. Voor de speech [Demosthenes] 59, ‘Tegen Neaera’ van Apollodoros en diens specifieke gebruik van terminologie aangaande prostituees, cfr. JESS MINER, ‘Courtesan, Concubine, Whore: Apollodoros' Deliberate Use of Terms for Prostitutes’, *The American Journal of Philology* 124:1 (2003), 19-37.

⁴⁷ JAMES DAVIDSON, *Courtesans and Fishcakes: The Consuming Passions of Classical Athens*, Londen, 1997, 73-77. De nadrukkelijke distinctie tussen *hetairai* en *pornai* om de andersheid van courtesanes te benadrukken, maakten onder andere CHARLES SELTMAN, *Women in Greek Society*, Londen, 1953, 115 en LUJO BASSERMANN, *Betaalde liefde. Van staatsbordeel tot tippelverbod*, Den Haag, 1967, 30. Hiermee grepen zij terug naar de grootvader van de studies van antieke seksualiteit, HANS LICHT, die een gelijkaardige stelling poneerde in *Sittengeschichte Griechenlands*, Dresden - Zurich, 1925, 53. Kritiek hierop kwam er onder andere van CAROLA REINSBERG in *Ehe, Hetärentum und Knabenliebe im antiken Griechenland*, München, 1989, 80-86.

⁴⁸ EDWARD E. COHEN, ‘Free and Unfree Sexual Work’, in CHRISTOPHER A. FARAONE en LAURA K. MCCLURE (eds.), *Prostitutes and Courtesans in the Ancient World*, Madison, 2006, 95-99.

⁴⁹ Onder andere LESLIE KURKE, *Coins, Bodies, Games, and Gold*, Princeton, 1999, 175-219.

⁵⁰ Bijvoorbeeld EVA CANTARELLA, *Pandora's Daughters: The Role and Status of Women in Greek and Roman Antiquity*, Baltimore, 1987, 50.

De term *hierodoulos* komt vaak naar voren in de argumentatie voor tempelprostitutie, maar in feite betekent deze term vaker wel dan niet tempelslaaf, zonder seksuele connotatie of diepere betekenis van prostituee.⁵¹ De algemene term voor bordeel in het Grieks was altijd al *porneion*. Eufemismen hiervoor waren *egastèrion*, ‘werkplaats’ en *oikèma*, ‘gebouw’.⁵² Een exhaustieve lijst met termen die te maken hadden met prostitutie in Griekenland is te vinden in het artikel van KAPPARIS (2011).⁵³

3.1.2 Rome

Het Latijn kent naast de meest gangbare termen *meretrix* en *scortum* zeker vijftig synoniemen om prostituees te benoemen. *Scortum* betekent letterlijk ‘leder’ of ‘huid’, waarschijnlijk vanwege de parallellen tussen het bewerken van leer en geslachtsgemeenschap. *Meretrix* is letterlijk ‘een vrouw die verdient’, een ‘betaalde vrouw’ en is afkomstig van het werkwoord *mereo*. Beide termen waren veelgebruikt, maar *scortum* had de meest pejoratieve bijklank van de twee; *meretrix* daarentegen was een neutralere term. *Scortum* kwam overigens vaak voor wanneer het over mannelijke prostituees ging.⁵⁴ Een hiërarchie waarbij *meretrix* zou slaan op een hogere klasse dan *scortum*, is eerder een moderne uitvinding door onderzoekers.⁵⁵ Pooier en madame waren respectievelijk *lenone* en *lena* in het Latijn.⁵⁶

Veel synoniemen voor prostituee begonnen als eufemismen die verwezen naar een attribuut of geassocieerde activiteit, naar adjectieven, of naar prostituees als publiek eigendom.⁵⁷ Voorbeelden van dergelijke eufemismen zijn *amica* en *lupa*. Deze tweede term is vooral bekend van de legendarische Acca Larentia, de moeder van de stichters van Rome. *Lupa* verwees eerst naar prostituees, nog voordat het sloeg op een vrouwelijke wolf, waarvoor de term *lupus femina* gangbaar was.⁵⁸ Andere woorden voor prostituees waren onder andere *puella*, *amica* en *moecha*, dit laatste wees oorspronkelijk op een overspelige vrouw. Ten slotte gebruikte het Latijn veel verkleinwoorden voor prostituees, bijvoorbeeld

⁵¹ Cfr. STRABO, 12.535.

⁵² KONSTANTINOS K. KAPPARIS, ‘The Terminology of Prostitution in the Ancient Greek World’, in ALLISON GLAZEBROOK en MARY MADELEINE HENRY (eds.), *Greek Prostitutes in the Ancient Mediterranean, 800 BCE-200 CE*, Madison, 2011, 253-255.

⁵³ *Ibid.*, 222-255.

⁵⁴ JAMES NOEL ADAMS, ‘Words for “Prostitute” in Latin’, *Rheinisches Museum für Philologie* 126:3/4 (1983), 322-327.

⁵⁵ SERENA WITZKE, ‘Harlots, Tarts, and Hussies?: A Problem of Terminology for Sex Labor in Roman Comedy’, *Helios* 42:1 (2015), 8.

⁵⁶ THOMAS MCGINN, ‘The Legal Definition of Prostitute in Late Antiquity’, *Memoirs of the American Academy in Rome* 42 (1997), 87.

⁵⁷ JAMES NOEL ADAMS, (1983), 327-344.

⁵⁸ *Ibid.*, 333-335.

*meretricula, femella, muliercula, anxicia...*⁵⁹ Een volledige uiteenzetting van alle synoniemen voor prostituee in de Romeinse wereld en hun etymologie is te vinden in het artikel van ADAMS (1983).⁶⁰

3.1.3 Egypte

Prostitutie is geen homogene categorie, maar bestaat uit een waaier aan verschillende activiteiten die elk hun eigen beperkingen en vrijheden bieden.⁶¹ Voor de oudheid was dat niet anders, maar gezien de beperkte aard van het meeste bronnenmateriaal uit Egypte is het niet evident om een duidelijk en nauwkeurig onderscheid te maken tussen variëteiten onder prostituees. Voor modernere periodes en andere plaatsen zoals Griekenland en Rome is het veel evidentier om diverse categorieën te onderscheiden.

In het Demotisch verschijnt de term *nds.t*, ‘lage vrouw’ wanneer het gaat over prostituees.⁶² De Griekse termen uit Egypte die zijn geattesteerd voor prostituees zijn *pornè*, *paidiskè* en *hetaira*. Verder verschijnt het woord *mistharnousè*, dat voorlopig slechts tweemaal voorkomt in de papyri met de betekenis van prostituee. *Paidiskè* slaat op slavinnen die soms werden uitbesteed als prostituees (cfr. 3.4 Slavinnen als prostituees). *Hetaira* en *pornè* gingen vanaf de Romeinse periode hetzelfde betekenen.⁶³ Van *hetairai* als hoogstaande courtisanes is in Grieks-Romeins Egypte amper bewijs; zowel *hetairai* als *pornai* bevonden zich in een eerder lage klasse. In het Koptisch kon *pornè* verwijzen naar alle niet-monastieke vrouwen en hun seksuele beschikbaarheid.⁶⁴ *Mistharnousai* waren, zoals het woord zelf al weggeeft, personen die werkten voor een loon. In literaire bronnen had deze term een overwegend negatieve connotatie en werd het gebruikt voor gierige of omkoopbare types met een lage moraal.⁶⁵ Tot nu toe kwam de term nog maar drie keer voor in papyri, waarvan twee keer met de betekenis van prostituee. In P. *Tebt.* 3 1 800 staat de term voor ‘loonwerker’ in een negatieve zin.⁶⁶ In de petitie P. *Enteux* 49 (TM 3324), waarbij de prostituee Demô werd beschuldigd iemand illegaal een schuldbekentenis van 1000 drachmen te hebben laten ondertekenen, kreeg zij deze term toebedeeld.⁶⁷ In dit geval was de negatieve bijklank van de term ongetwijfeld expliciet bedoeld. In de

⁵⁹ Ibid., 344-357.

⁶⁰ Ibid., 321-358.

⁶¹ THADDEUS GREGORY BLANCHETTE, ‘Seeing Beyond Prostitution: Agency and the Organization of Sex Work’, in MAGALY RODRÍGUEZ GARCÍA e.a. (eds.), *Selling Sex in the City: A Global History of Prostitution, 1600s-2000s*, Leiden – Boston, 2017, 752.

⁶² P. *BM* 10508, 6.12, 25.21 (TM 55919).

⁶³ STAVROULA LEONTSINI, *Die Prostitution im frühen Byzanz*, Wenen, 1989, 25-26.

⁶⁴ DOMINIC MONTSERRAT, 1996, 108.

⁶⁵ ELENI SKARSOULI, P. *Oxyrhyncha. Edition dokumentarische Papyri aus der Kölner Sammlung* (Papyrologica Coloniensia 42), Paderborn, 2020, 51-52.

⁶⁶ ELENI SKARSOULI, ‘Bemerkungen zu Petitionen wegen tätlichen Angriffs’, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 216, 2020, 193-196.

⁶⁷ NAPHTALI LEWIS, *Greeks in Ptolemaic Egypt: Case Studies in the Social History of the Hellenistic World*, Oxford, 1986, 66.

meest recent uitgegeven tekst waarin *mistharnousè* verschijnt, P. *Oxyrhyncha* 5 (TM 703424), slaat de term evenzeer op prostituees.⁶⁸ Hierin klaagt een *agoranomos* dat een prostituee zich niet had aangemeld, de term heeft hier dus wederom een eerder pejoratieve connotatie.

Niet alle termen die slaan op prostitutie zijn even duidelijk te achterhalen. Zo is lange tijd gedacht dat het *κυκλευτικόν* dat is geattesteerd in brieven uit Maximianon sloeg op het loon voor personen die draaiden aan een waterrad. In werkelijkheid was *κυκλεύειν* hier een eufemisme voor het werk dat prostituees uitvoerden in de legerkampen.⁶⁹ Volgens ADA NIFOSI (2019) waren vrouwen die een lening afbetaalden door middel van huishoudelijke dienstverlening, wat bekend stond onder de term *paramonè*, ook prostituees.⁷⁰ In de contracten uit de derde en vijfde eeuw n.C. waar zij naar verwijst, staat echter geen enkele verwijzing naar seksuele diensten.⁷¹ Bij dit type van contracten moest de gedebiteerde bepaalde diensten verlenen aan de crediteur, de lening was in dat opzicht een soort van voorhand betaald salaris en het contract was in feite een arbeidscontract.⁷² Het is niet mogelijk om met zekerheid te zeggen dat vrouwen die een dergelijke lening aangingen seksuele diensten moesten verlenen, maar anderzijds is het niet mogelijk om absoluut zeker te zeggen dat dit niet het geval was. De term *hierodoulos* is voorlopig minstens zestien keer geattesteerd in papyri uit Egypte, zoals hierboven reeds aangegeven verwijst deze term echter zelden naar tempelprostituees.⁷³ Paragraaf 3.3 omvat een beschrijving van de academische discussies aangaande deze prostituees, maar eerst volgt een uiteenzetting over de onomastiek van prostituees.

3.2 Onomastiek

Wanneer de bronnen zelf niet veel informatie verschaffen over personen, is het nuttig om hun namen te analyseren. De onomastiek kan immers extra informatie verschaffen en dragers van de namen een stem geven.⁷⁴ Voor de Ptolemaeïsche periode zijn slechts twee namen van prostituees geattesteerd: Tateis uit P. *L. Bat*, 20 63 (TM 1894) en Demô uit P. *Enteux*. 49 (TM 3324). De naam Tateis is in totaal slechts zes keer geattesteerd in Egypte en kwam enkel voor in de Fayoem en één keer in een tombe in Alexandrië. Bovendien beperken de attestaties van deze naam zich tot de derde en tweede eeuw v.C. De naam Demô, die elf keer is geattesteerd, komt eveneens enkel voor in die periode, maar

⁶⁸ ELENI SKARSOULI, 2020, 49-56.

⁶⁹ HÉLÈNE CUVIGNY, 2010, 159-166.

⁷⁰ ADA NIFOSI, *Becoming a Woman and Mother in Greco-Roman Egypt*, Londen, 2019, 28.

⁷¹ *SB* 4 7358 (TM 14011) en P. *Köln* 2 102 (TM 21207).

⁷² CLAUDIA KREUSZALER, 'Loan Contracts Serving Other Purposes', in JAMES G. KEENAN, JOSEPH GILBERT MANNING en URI YIFTACH-FIRANKO (eds.), *Law and Legal Practice in Egypt from Alexander to the Arab Conquest*, Cambridge, 2014, 266.

⁷³ Dit aantal is gebaseerd op Trismegistos Words, waar de zoekterm *ιεροδουλος* zestien resultaten opleverde (www.trismegistos.org): MARK DEPAUW en TOM GHELDOF, 2014, 40-52.

⁷⁴ THOMAS BRECHENMACHER en MICHAEL WOLFFSON, 'Nomen est Omen: The Selection of First Names as an Indicator for Public Opinion in the Past', *International Journal of Public Opinion Research* 13 (2001), 116-139.

is meer geografisch verspreid. Het is interessant om op te merken dat beide namen Grieks zijn, terwijl de verwachting misschien zou zijn dat prostituees eerder buitenlandse meisjes uit het oosten, of inheemse Egyptische meisjes waren.⁷⁵ Doordat er maar twee attestaties zijn uit de Ptolemaeïsche periode is het moeilijk om een beeld te krijgen van de achtergrond van prostituees in deze tijd.

In de Romeinse papyri uit het corpus is er slechts één naam geattesteerd: de slavin Kanthara in *PSI* 1 9 1055 a (TM 13769) die mogelijks in een bordeel werkte. De Griekse naam Kanthara is in Egypte enkel in deze tekst geattesteerd. De betekenis van deze naam is eventueel te zoeken bij het Griekse woord *κάνθαρος*, een soort mestkever die behoorde tot dezelfde familie als de *scarabaeus sacer*. Hoewel Kanthara de enige geattesteerde persoon is met deze naam, is zij niet de enige persoon uit het prostitutiemilieu die is vernoemd naar een insect. De echtgenote van de pooier Philokles (cfr. 4.2.3 De oostelijke woestijn en 7.1 Philokles en zijn hoertjes) ging door het leven met de naam Sknips, wat Grieks is voor vlo. Zij was eveneens de enige persoon die is geattesteerd met deze ongebruikelijke naam.⁷⁶ Dan resteert nog de vraag of Kanthara en Sknips al van bij hun geboorte deze namen hadden gekregen. Sknips was misschien een soort koosnaampje dat ze kreeg op jonge leeftijd.⁷⁷ De naam Kanthara had misschien een heilzame functie aangezien de scarabee alomtegenwoordig aanwezig was in de Egyptische cultuur als symbool voor de kosmos en het leven.⁷⁸ Overal waren amuletten te vinden in de vorm van een scarabee, misschien had in het geval van Kanthara haar eigen naam een apotropaïsche functie zoals een dergelijk amulet. Dit blijft echter zuiver hypothetisch en is moeilijk met zekerheid hard te maken, aangezien zij de enige persoon is met deze naam die is geattesteerd. Het is bovendien opmerkelijk dat ze een Griekse naam droeg in plaats van een Egyptische variant op *hpr*, de Egyptische term voor de scarabee.

In de ostraca zijn meerdere namen bewaard. Uit de belastingkwitanties zijn Senpsenmonthes en Artemidora overgeleverd.⁷⁹ De Egyptische naam Senpsenmonthes is verder twintig keer geattesteerd.

⁷⁵ Gebaseerd op de gegevens uit de databank Trismegistos People (www.trismegistos.org/name/6117); (www.trismegistos.org/name/2751): YANNE BROUX en MARK DEPAUW, 'Developing Onomastic Gazetteers and Prosopographies for the Ancient World through Named Entity Recognition and Graph Visualization: Some Examples from Trismegistos People', in LUCA MARIA AIELLO en DANIEL MCFARLAND (eds.), *Social Informatics. SocInfo 2014 International Workshops, GMC and Histinformatics, Barcelona, Spain, November 10, 2014* (Lecture Notes in Computer Science 8852), Cham, 2015, 304-313. In de komende verwijzingen naar Trismegistos People staat enkel nog het linkadres met het specifieke ID-nummer van de persoon in kwestie.

⁷⁶ ADAM BÜLOW-JACOBSEN, 'The Archive of Philokles', in ADAM BÜLOW-JACOBSEN, JEAN-LUC FOURNET, en BÉRANGÈRE REDON (eds.), *Ostraca de Krokodiló. 2: La correspondance privée et les réseaux personnels de Philoklès, Apollôs et Ischyras* (IFAO 81) Cairo, 2019, 39-40.

⁷⁷ Het Frans gebruikt vlo eveneens als koosnaampje: *ma puce/pupuce*, 'mijn vlootje'. Met dank aan Dr. HERBERT VERRETH die me hierop wees.

⁷⁸ BEATRICE L. GOFF, *Symbols of Ancient Egypt in the Late Period* (Religion and Society 13), Den Haag, 1979, 37-41, 209-220.

⁷⁹ O. Berl. Inv. 25474 (TM 78971); O. Cairo 60 (TM 73406).

Van deze specifieke Senpsenmonthes, dochter van Pasemis, zijn verder geen teksten gevonden.⁸⁰ De Griekse naam Artemidora kwam nog zeker 117 keer voor in Egypte, maar van de prostituee Artemidora zijn verder geen attestaties.⁸¹ Er zijn drie ostraca uit Elephantine met toestemmingen voor vrouwen om zich op een bepaalde dag te prostitueren: *SB VI 9545* (TM 19095) voor een zekere Thinmareine; *SB IV 7399* (TM 18046) voor Aphrodite en O. *Wilcken 2 1157* (TM 77560) voor Thinabdella. De namen Thinmareine en Thinabdella komen enkel in deze vergunningen voor, in andere teksten zijn ze nog niet geattesteerd. Het gaat in beide gevallen om hybride Egyptische afleidingen van andere namen. Thinmareine was afgeleid van een Griekse naam en vertaalt als ‘dochter van Mareine’; Thinabdella is afgeleid van een Arabische naam en betekent ‘dochter van Abdullah’. De naam Aphrodite kwam wel vaker voor en is zeker 117 keer geattesteerd.⁸² Namen die beginnen met sen- en thin- (dochter), waren hoogstwaarschijnlijk reeds gegeven bij de geboorte en lijken geen beroepsnamen te zijn van prostituees. Een naam als Aphrodite kon misschien wel pas later in het leven zijn aangenomen en zou toepasselijk zijn voor een prostituee.

Verder zijn er zeker vier prostituees uit de oostelijke woestijn bij naam gekend, telkens met Griekse namen. Het gaat om Iulia, Prokla, Isidora en Serapias.⁸³ In O. *Did.* 331 (TM 144894) en O. *Did.* 333 (TM 144896) gaat het zeker over dezelfde Iulia. Degene die brief O. *Did.* 360 (TM 144921) schreef is misschien dezelfde vrouw, maar dat is niet helemaal zeker. De naam is zeker 147 keer geattesteerd in Egypte en er kunnen verschillende prostituees zijn geweest met deze naam.⁸⁴ Prokla was een minder populaire naam en is in totaal slechts dertien keer geattesteerd: drie keer in de tweede eeuw n.C. (dat zijn telkens prostituees met die naam), en verder tien keer in de zesde en zevende eeuw n.C.⁸⁵ De drie attestaties van prostituees met de naam Prokla gaan misschien over dezelfde vrouw. De naam Isidora was bijzonder wijdverspreid met zeker 764 attestaties, maar er is slechts één prostituee geattesteerd met die naam.⁸⁶ De populaire naam Sarapias of Serapias, met 563 attestaties, kwam ook voor onder prostituees: er zijn voorbeelden in zes teksten.⁸⁷ Het gaat daarbij wel vaak om hetzelfde meisje uit het archief van Philokles.

Het geringe beschikbare materiaal zorgt voor een beperkt begrip van de betekenis achter namen. Zo is er immers altijd een zekere kloof tussen de letterlijke vertaling van een naam en de echte betekenis. De

⁸⁰ www.trismegistos.org/person/303155. De naam Pasemis, in het Egyptisch Pa-Dm3, betekent ‘die van Djeme’. Deze belastingkwitantie is tevens gevonden in Djeme.

⁸¹ www.trismegistos.org/person/156074

⁸² www.trismegistos.org/name/14141; www.trismegistos.org/namevariant/47985; www.trismegistos.org/name/1741.

⁸³ Iulia: O. *Did.* 331 (TM 144894), O. *Did.* 333 (TM 144896); O. *Did.* 360 (TM 144921). Prokla: O. *Krok.* 2 182 (TM 704467); O. *Krok.* 2 221 (TM 383681); O. *Krok.* 2 222 (TM 704507). Isidora: O. *Krok.* 2 219 (TM 704504). Serapias: O. *Krok.* 2 223 (TM 704508); O. *Krok.* 2 224 (TM 704509); O. *Krok.* 2 225 (TM 704510); O. *Krok.* 2 226 (TM 704511); O. *Krok.* 2 227 (TM 704512); O. *Krok.* 2 267 (TM 140301)

⁸⁴ www.trismegistos.org/name/9659.

⁸⁵ www.trismegistos.org/name/40218.

⁸⁶ www.trismegistos.org/name/3451.

⁸⁷ www.trismegistos.org/name/5662.

patronen binnen namen zijn wel te benaderen, maar de contextuele betekenis is niet altijd te achterhalen.⁸⁸ Doordat vrouwennamen in Egypte meestal gepaard gaan met weinig genealogische informatie, is het moeilijk om te bepalen of zij naar hun ouders of grootouders waren genoemd.⁸⁹ Het is bovendien gevaarlijk om op basis van persoonsnamen uit te gaan van de etniciteit of moedertaal van individuen.⁹⁰ Zo konden de prostituees met Griekse namen uit de Ptolemaeïsche periode misschien Egyptische meisjes zijn die door hun naam onder de radar bleven. Griekse namen in officiële documenten, zoals vergunningen en belastingkwitanties, liepen niet noodzakelijk parallel met een Griekse zelfbeschouwing.⁹¹

3.3 Tempelprostitutie

3.3.1 De clash in het onderzoek

Het academische onderzoek beschouwt het bestaan van tempel- of sacrale prostitutie reeds sinds de vijfde eeuw v.C. als vanzelfsprekend.⁹² Tegenwoordig is daar verandering in gekomen en trekken verschillende onderzoekers dit in vraag. Dit hoofdstuk is gewijd aan de discussie hierover en zal deze discussie daarna projecteren op Egypte.

Over het algemeen situeert de breuklijn in het onderzoek naar tempelprostitutie zich tussen classicisten enerzijds, die zich baseren op klassieke auteurs, en assyriologen, egyptologen en bijbelwetenschappers anderzijds, die deze beweringen niet terugvinden in hun eigen bronnen. In de negentiende eeuw volgden beide groepen van onderzoekers de klassieke Griekse en Romeinse bronnen nog en vertaalden ze ambigue cultische termen zonder veel omhaal met ‘tempelprostituee’. Op deze manier versterkten zij elkaars geloof in een circulaire, zichzelf bevestigende redenering, gebaseerd op bijzonder weinig primaire bronnen.⁹³ Tegenwoordig wijst nauwkeuriger onderzoek naar kleitabletten op fouten die zijn gemaakt in de vertalingen van technische terminologie. Klassieke bronnen verwijzen dus naar tempelprostituees in het Oude Nabije Oosten, maar lokale bronnen zwijgen hier in feite over. Binnen de discussie zouden veel classicisten nog steeds kiezen voor de veronderstelling dat sacrale prostitutie in het oosten wel degelijk bestond, terwijl meer en meer onderzoekers stellen dat dit een gefabriceerd

⁸⁸ ALBERT TITUS DALFOVO, ‘Logbara Personal Names and Their Relation to Religion’, *Anthropos* 77:1-2 (1982), 113-133; DEBORAH HOBSON, ‘Naming Practices in Roman Egypt’, *Bulletin of the American Society of Papyrologists* 26 (1989), 162-165.

⁸⁹ DEBORAH HOBSON, 1989, 166.

⁹⁰ TREVOR EVANS, ‘Complaints of the Natives in a Greek Dress’, in ALEX MULLEN en PATRICK JAMES (eds.), *Multilingualism in the Graeco-Roman Worlds*, Cambridge, 2012, 110.

⁹¹ KATELIJN VANDORPE, ‘Identity’, in CHRISTINA RIGGS (ed.), *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, Oxford, 2012, 268.

⁹² De termen tempelprostitutie en sacrale prostitutie komen in dit hoofdstuk door elkaar aan bod zonder een verschil in de concrete inhoud te willen bedoelen.

⁹³ STEPHEN M. HOOKS, *Sacred Prostitution in Israel and the Ancient Near East*, doctoraatsthesis, Hebrew Union College, 1985, 2.

idee is, gebaseerd op aannames door klassieke auteurs en recente verkeerde vertalingen van technische cultische terminologie.⁹⁴

Herodotos, I, 199 geldt als de oudste verwijzing naar tempelprostitutie.⁹⁵

“The most shameful of the customs among the Babylonians is this: It is necessary for every local woman to sit in the sanctuary of Aphrodite once in life to ‘mingle’ with a foreign man. (...) Once a woman sits there, she may not return home before someone of the foreigners tossing silver into her lap should mingle with her outside the sanctuary. And in tossing he must say thus: “I summon you by the goddess Mylitta.” The Assyrians call Aphrodite Mylitta. The silver is of any amount, for it may not be rejected: This is not their sacred custom, for the money becomes sacred. The woman follows the first man who tossed her silver, nor may she reject anyone. When she should have mingled, having discharged her obligation to the goddess, she leaves for home, and after this time you might not take her, offering gifts no matter how great. Those who are attractive and tall go home quickly, while those homely in these respects wait about a long time, being unable to fulfil the law; some among them wait about for three or four years. And in some areas of Cyprus the custom is similar to this.”⁹⁶

De gerenommeerde assyriologe MARTHA ROTH (2006) uitte haar ontevredenheid over hoe deze passage nog steeds geldt als een bestaand feit in de literatuur, hoewel er geen enkel stukje modern historisch onderzoek Herodotos geloofwaardigheid biedt aangaande zijn beweringen over de ‘Babylonische gewoonten’.⁹⁷ De titel van ‘Vader van de sacrale prostitutie’ gaat echter niet naar Herodotos, maar naar Strabo, die de meeste verwijzingen naar tempelprostitutie maakte; 25% van alle klassieke bronnen naar sacrale prostitutie komen van Strabo.⁹⁸ Hij verwees naar tempelprostitutie in Babylon, Sicilië, Korinthe, Armenië, Lydië en Lokrië.⁹⁹

In totaal zijn attestaties overgeleverd van tenminste vijftien auteurs uit de oudheid, waaronder vele kerkvaders, die gedurende een tijdsspanne van bijna duizend jaar verwezen naar sacrale prostitutie. Vanwege het aanzienlijke aantal auteurs zou een mogelijke gevolgtrekking kunnen zijn dat het wel

⁹⁴ Het meest recente exhaustieve werk over dit onderwerp is STEPHANIE LYNN BUDIN, *The Myth of Sacred Prostitution in Antiquity*, Cambridge, 2008. Zij beschuldigt classici ervan in cirkelredeneringen te denken in discussies over tempelprostitutie door steeds terug te verwijzen naar vertalingen en studies uit de vroege twintigste eeuw, of naar studies over tempelprostitutie door andere classici. Cfr. E. YAMAUCHI, ‘Cultic Prostitution: A Case Study in Cultural Diffusion’, in HARRY A. HOFFNER (ed.), *Orient and Occident: Essays Presented to Cyrus H. Gordon on the Occasion of His Sixty-fifth Birthday*, Kevelaer, 1973, 213-222.

⁹⁵ Een andere verwijzing van Herodotos naar tempelprostitutie is bijvoorbeeld I, 93-94 over de Lydiërs, waarvan hij terloops zei dat de dochters zelf hun bruidsschat zouden verdienen door zichzelf te prostitueren.

⁹⁶ HERODOTOS, I, 199. Vertaling uit STEPHANIE LYNN BUDIN, 2008, 58-59.

⁹⁷ MARTHA ROTH, ‘Marriage, Divorce, and the Prostitute in Ancient Mesopotamia’ in CHRISTOPHER, A. FARAONE en LAURA K. MCCLURE (eds.), *Prostitutes and Courtesans in the Ancient World*, Madison, 2006, 22.

⁹⁸ STEPHANIE LYNN BUDIN, 2008, 6, 153, 289; STRABO, XVI, 1. 20; XI, 14. 1; XVII, 1. 46; LUCIANUS, *De Dea Syria*, 6.

⁹⁹ STRABO, XVI, 1.20; 6.2.6; VIII, 6.20; XI.14.16; XII.3.36; XVII.1.46; 6.1.8;

moet hebben bestaan in een bepaalde vorm. Deze aanname vervalt echter bijna volledig bij het grondiger lezen van deze auteurs. Zij schreven immers doorgaans veel later dan de tijd waarover zij spraken, op een manier die de Ander in een ver verleden op een onbeschaafde manier portretteerde om de waarden binnen de eigen beschaving te bevestigen. Van pure objectiviteit was zelden sprake, zeker bij de apologetische kerkvaders die als eerste doelstelling hadden om het christendom te verdedigen en de heidense religies af te schilderen als wreed en barbaars. Daarenboven waren de auteurs onderling sterk afhankelijk van elkaars werk; ze grepen niet terug op ooggetuigenverslagen, maar op literaire werken van andere commentatoren. Uiteindelijk gaan alle auteurs die tempelprostitutie vermeldden op die manier via een lange weg terug naar de historicus met wie het hele verhaal was begonnen: Herodotos.¹⁰⁰

De geloofwaardigheid van auteurs die het hadden over tempelprostitutie is bijgevolg afhankelijk van Herodotos' geloofwaardigheid. Hierover zijn de meningen van onderzoekers lange tijd verdeeld geweest en als een slinger op en af gegaan. In de late negentiende eeuw publiceerde ARCHIBALD SAYCE een kritische editie van boeken 1 tot 3 van Herodotos, waarin hij de kennis en beweringen van de Vader van de Geschiedschrijving sterk in vraag stelde en betwijfelde of hij zelfs ooit tot in Egypte was gereisd.¹⁰¹ Voor deze editie kreeg hij op zijn beurt veel kritiek te verduren vanwege onnauwkeurigheden en fouten, zoals de polemische review van RICHARD JEBB getuigt, maar zijn reputatie als bekwame assyrioloog bleef desondanks ongeschonden.¹⁰² De waarheid over Herodotos ligt waarschijnlijk in het midden tussen de twee extremen van onderzoekers die beweren dat hij nooit ver heeft gereisd en degenen die hem net beschouwen als een accurate verslaggever. Dit is de opvatting van onder meer WALTER BAUMGARTNER, die de volgende conclusies trok in zijn studie. Ten eerste vond hij dat Herodotos' topografische kennis fantasierijk, maar betrouwbaar was; ten tweede was hij van mening dat zijn culturele observaties oppervlakkig waren en afhankelijk van zijn bron Hecataeus. Ten slotte concludeerde hij dat Herodotos' kennis van Mesopotamië veel minder compleet en accuraat was dan zijn kennis over Egypte.¹⁰³ Over de geloofwaardigheid van en de kritiek

¹⁰⁰ ROBERT ODEN, *The Bible without Theology*, Urbana, IL, 1987, 140-147. De auteurs zijn de volgende: HERODOTOS (*Historiae*, I, 93-94); I, 199), STRABO, (*Geographika* XVI, 1.20; XI, 14.16; XVII, 1.46), VALERIUS MAXIMUS (*Factorum et dictorum memorabilium*, II, 6.15), LUCIANUS VAN SAMOSATA (*De Dea Syria*, 6), CLEMENS VAN ALEXANDRIË (*Protrepticus*, II, 13.4), ATHENAEUS (*Deipnosophistae*, 4.1), MARCUS IUNIANUS JUSTINUS (*Trogi Pompeii historiarum philippicarum epitoma*, XVIII, 5), ARNOBIUS (*Adversus Nationes*), LACTANTIUS (*Divinae Institutiones*, I, 17.10), EUSEBIUS VAN CAESAREA (*Vita Constantini*, III, 58), ATHANASIUS (*Contra gentes*), FIRMICUS MATERNUS (*De errore profanarum religionum*), AUGUSTINUS (*De Civitate Dei*, IV, 10), SOCRATES (*Historia Ecclesiastica*, I, 18), SOZOMENUS (*Historia Ecclesiastica*, V, 10.7). Om een duidelijk overzicht te bewaren zijn deze teksten niet opgenomen in de appendix.

¹⁰¹ ARCHIBALD H. SAYCE, *Ancient Empires of the East: Herodotos I-III*, Londen, 1883; KIMBALL O. ARMAYOR, 'Did Herodotos Ever Go to Egypt?', *Journal of the American Research Center in Egypt* 15 (1978), 59-73; STEPHANIE DALLEY, 'Why Did Herodotos not Mention the Hanging Gardens of Babylon?' in PETER DERROW en ROBERT HENRY PARKER (eds.), *Herodotos and his World. Essays from a Conference in Memory of George Forrest*, 2003, 171-189.

¹⁰² RICHARD JEBB, 'Ancient Empires of the East: Herodotos I-III', *Edinburgh Review* 159 (1884), 524-560.

¹⁰³ WALTER BAUMGARTNER, 'Herodots babylonische und assyrische Nachrichten', in WALTER BAUMGARTNER (ed.), *Zum Alten Testament und seiner Umwelt*, Leiden, 1959, 282-331.

op Herodotos zijn reeds pagina's vol geschreven, maar wat hierboven staat voldoet om te bekijken wat dit concreet betekent voor tempelprostitutie.

Indien Herodotos gelijk had over sacrale prostitutie, zouden er op zijn minst enkele duidelijkere lokale attestaties of verwijzingen moeten bestaan. De verwijzingen naar mogelijke gevallen zijn echter te ambigu om het bestaan van tempelprostitutie te kunnen bewijzen aan de hand van lokale bronnen. De anekdoten van Herodotos hierover zijn waarschijnlijk voortgekomen uit een Griekse traditie die keek naar de Ander als onbeschaafd en vreemd, een tegengestelde projectie van de eigen, Griekse wereld. LESLIE KURKE interpreteert Herodotos op een allegorische manier en komt zo tot dezelfde conclusie: Herodotos' beschrijving van tempelprostitutie in Babylonië getuigt van een aversie voor deze 'antipolis'. De vrouwen die zichzelf aanboden in de openbare ruimte spiegelde volgens KURKE op een groteske manier de Griekse openbare ruimte.¹⁰⁴

3.3.2 Tempelprostitutie als accusatie

ROBERT ODEN suggereerde in 1987 dat sacrale prostitutie eerder een beschuldiging was dan een realiteit, een literair motief gebruikt door een samenleving om zichzelf te definiëren door het barbariseren van de Ander.¹⁰⁵ Een maatschappij 'beschuldigde' een andere maatschappij van een gebruik dat in hun eigen ogen zo barbaars en vreemd was dat ze het zelf nooit zouden overwegen. Hij stelde vast dat onderzoekers die in de studie naar tempelprostitutie hiernaar blijven verwijzen alsof die anekdotes feitelijk zijn, bijdragen aan de assumptie dat sacrale prostitutie een vast onderdeel was van verschillende religies in de oudheid.¹⁰⁶ STEPHANIE LYNN BUDIN (2006) woog deze hypothese af tegen de notie van *firsthand* rapporteringen in haar artikel 'Sacred Prostitution in the First Person'. Hoe meer BUDIN zocht, hoe meer ze vond dat het helemaal niet om een accusatie ging, maar dat het allemaal eerder een methodologische vergissing was, waar volgens haar zelfs amper een historiografische basis voor was te vinden. Deze opvatting culmineerde in 2008 tot een exhaustieve studie over sacrale prostitutie.¹⁰⁷

De hypothese van ODEN gaat ervan uit dat geschriften over tempelprostitutie uitsluitend over andere bevolkingsgroepen gaan die ver weg leven. Strabo heeft het echter ook over tempelprostitutie in Korinthe, hij zegt zelfs dat het dankzij de tempelprostitutiees was dat de stad zo rijk werd.¹⁰⁸ Gaat het hier dan nog steeds om een accusatie, of is het simpelweg een vergissing van Strabo? Volgens

¹⁰⁴ LESLIE KURKE, 1999, 237-246.

¹⁰⁵ ROBERT ODEN, *The Bible without Theology*, Urbana, IL, 1987, 131-153.

¹⁰⁶ Ibid., 1987, 144.

¹⁰⁷ STEPHANIE LYNN BUDIN, 'Sacred Prostitution in the First Person', in CHRISTOPHER A. FARAONE en LAURA K. MCCLURE (eds.), *Prostitutes and Courtesans of the Ancient World*, Madison, 2006, 77-92; STEPHANIE LYNN BUDIN, 2008, 12.

¹⁰⁸ STRABO, 8. 378

CONZELMANN is dat laatste het geval, Strabo zou een traditie hebben gefabriceerd op basis van Herodotos en wat hij dacht te weten over religie in het Nabije Oosten. Deze traditie zou hij dan hebben geëxtrapoleerd naar Korinthe.¹⁰⁹ Het is echter zo dat wat Strabo schreef over tempelprostitutie in Korinthe op alle vlakken verschilt van wat Herodotos beweerde over Babylonische tempelprostitutie en van wat hij zelf vermeldde over sacrale prostitutie in Armenië en Egypte.¹¹⁰ Daarnaast is er fragment 122 van Pindaros, een *skolion* of feestlied, naar aanleiding van de Olympische spelen in 464 v.C. Mogelijks ging dit lied over tempelprostituees in Korinthe; maar net zo vaak als dit lied wordt aangehaald om het bestaan tempelprostitutie in Griekenland te bewijzen, wordt het gebruikt om het tegendeel aan te tonen.¹¹¹ ODEN laat het na om Pindaros of dit lied te vermelden, maar allicht is dat omdat hij de interpretatie volgt die ervan uitgaat dat Pindaros het had over gewone – en niet over sacrale prostituees.

3.3.3 Tempelprostitutie als mythe

STEPHANIE LYNN BUDIN (2008) neemt een duidelijk standpunt in over sacrale prostitutie:

“Sacred prostitution never existed in the Ancient Near East or Mediterranean.”¹¹²

Tot deze conclusie komt zij na filologisch onderzoek, gebaseerd op de stelling dat sacrale prostitutie niet meer is dan een literaire constructie. Ze maakt een onderscheid tussen andere categorieën van sacrale geslachtsgemeenschap en tempelprostitutie, waarvoor ze een eerder restrictieve definitie geeft. Op deze definitie is haar stelling voor een groot deel gefundeerd.¹¹³

“Sacred prostitution is the sale of a person’s body for sexual purposes where some portion (if not all) of the money or goods received for the transaction belongs to a deity.”

BUDIN is streng voor haar academische voorgangers en beschrijft haar boek als de studie van een langdurige vergissing die 2000 jaar lang is verergerd door slecht onderzoek.¹¹⁴ De voornaamste bronnen voor tempelprostitutie in Egypte zijn Strabo en Herodotos, maar in werkelijkheid zou Strabo hier slechts tweemaal een vermelding van maken; eenmaal aangaande Babylon, een andere keer over

¹⁰⁹ HANS CONZELMANN, *Korinth und die Mädchen der Aphrodite: Zur Religionsgeschichte der Stadt Korinth* (Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen 8), Göttingen, 1967, 247-261.

¹¹⁰ HERODOTOS, I, 199; STRABO, XI, 532-533; XVII, 816.

¹¹¹ Volgens LESLIE KURKE gaat fragment 122 over tempelprostituees van Aphrodite. LESLIE KURKE, ‘Pindar and the Prostitutes, or Reading Ancient “Pornography”’, *Arion: A Journal of Humanities and the Classics* 4:2 (1996), 49-75. ANNE PIPPIN BURNETT interpreteert het fragment op een andere manier en toont aan dat het om gewone prostituees ging, betaald door een privépersoon. ANNE PIPPIN BURNETT, ‘Servants of Peitho: Pindar fr.122’, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 51:1 (2011), 49-60.

¹¹² STEPHANIE LYNN BUDIN, 2008, 1.

¹¹³ Ibid., 1-4.

¹¹⁴ Ibid., 14.

Armenië. In alle andere gevallen had Strabo het volgens BUDIN over instituties die verschilden van sacrale prostitutie, omdat er geen sprake zou zijn van een uitwisseling van geld in ruil voor een seksuele dienst.¹¹⁵

3.3.4 Kritiek op Budin

Niet iedereen was even enthousiast met wat BUDIN te zeggen had in haar boek; zo leek MATTHEW DILLON bijna persoonlijk beledigd te zijn door de studie en viel hij haar aan in een polemische review.¹¹⁶ Andere reviews waren haar milder gestemd, hoewel enkele belangrijke punten van kritiek naar boven komen.¹¹⁷ Zo maakt ze wel een verschil tussen sacrale prostitutie en sacrale geslachtsgemeenschap, maar doet ze verder niks met die tweede term. Bovendien kan ze met haar restrictieve definitie van tempelprostitutie alle bronnen uitsluiten die niet expliciet spreken over een betaling. De sterke stelling waarmee zij haar werk begint, dat sacrale prostitutie nooit heeft bestaan in de antieke wereld, staat of valt met welke definitie ze kiest voor deze soort prostitutie. Ondanks kritiek die ongetwijfeld terecht is, brengt zij met haar studie een onmisbare bijdrage aan het debat over tempelprostitutie; het is altijd nuttig om lang ingebakken aannames onder de loep te nemen en kritisch om te gaan met vastgeroeste ideeën. Dat is exact wat BUDIN doet, ze gaat vastberaden en meedogenloos met de grove borstel door jaren van academisch onderzoek.

3.3.5 De attestaties uit Egypte

Binnen de Egyptologie zijn verwijzingen naar tempelprostitutie zeldzaam, en indien er al lokale geschreven bronnen over zijn, zijn ze vaak nogal ambigu van aard.¹¹⁸ Voor bordelen in tempels zelf bestaat geen archeologisch bewijs, tenzij de Bes-kamers van het Anoubeion in Saqqara *aphrodisia* waren zoals de ontdekker van de kamers, QUIBELL, dacht in 1907.¹¹⁹ In of nabij het Serapeum in Oxyrhynchos bevond zich mogelijk een bordeel dat in ieder geval mee werd opgenomen in het

¹¹⁵ Ibid., 7.

¹¹⁶ MATTHEW P. DILLON, 'The Myth of Sacred Prostitution. By Stephanie Budin.', *The European Legacy: Toward New Paradigms* 17 (2012), 839.

¹¹⁷ Onder andere van ALLISON GLAZEBROOK (*Classical Review* 60:2 (2010), 491-493); WILL DEMING (*The Journal of Religion* 90:4 (2010), 591-593); JOHN BARCLAY BURNS (*Biblical Theology Bulletin* 40:3 (2010), 167-168).

¹¹⁸ DOMINIC MONTERRAT, 1996, 125; LISE MANNICHE, 1987, 12-13.

¹¹⁹ DOMINIC MONTERRAT, 1996, 124-125; JAMES EDWARD QUIBELL, *Excavations at Saqqara 1905-6*, Cairo, 1907, 14; *UPZ* 1 2.5-23 (TM 3393). THOMPSON suggereert dat jonge meisjes door middel van tempelprostitutie op deze locatie misschien hun bruidsschat verzamelden. KEES verbindt de Bes-kamers met de cultus van Astarte, maar zegt niks over mogelijke prostitutie. QUACK geeft argumenten tegen het bestaan van tempelprostitutie. DOROTHY J. THOMPSON, *Memphis under the Ptolemies*, Princeton, 2012² [1988¹], 22-23; HERMANN KEES, *Ancient Egypt. A Cultural Topography*, Londen, 1961, 161; JOACHIM FRIEDRICH QUACK, 'Herodot und die Pallakide von Theben', in TANJA S. SHEER en MARTIN LINDNER (eds.), *Tempelprostitution im Altertum. Fakten und Fiktionen*, Berlijn, 2009, 178.

markttarief waarop de belastingen voor het Serapeum werden gebaseerd.¹²⁰ Zowel WALLACE (1938) als REA (1982) vertalen de term *koineion* in deze tekst met ‘bordeel’.¹²¹ De enige andere attestatie van *koineion* is de petitie PSI 9 1055 a (TM 13769), waarin twee pooiers klagen over een te hoge huur. Het is overigens opvallend dat het tarief uit het Serapeum de enige handelstaks is die op maandelijkse basis werd verrekend; het exacte bedrag is helaas niet bewaard (cfr. 4.2.1 Belastingkwitanties). In de ordonnantie P. Tebt. 1 6 (TM 3642) verzekerde Ptolemaios VIII de tempelinkomsten van een tempel die instond voor de koningscultus. Hierin vermeldde hij *hierodoulen*, die op zich geen bewijs zijn voor tempelprostitutie, maar hij vermeldde evenzeer *aphrodisia* die de tempel uitbaatte. Hier gaat het mogelijks om bordelen van de tempel zelf. Een *aphrodision* is verder nog geattesteerd in P. Oxy. 3 511 (TM 20642), waarin de eigenaar van een publiekelijk *aphrodision* een lening aanging.

In een brief uit het Zenonarchief, PSI IV 406 (TM 2089), kregen enkele slavinnen die werden verkocht als prostituee de benaming *hierea*, ‘priesteres’. Waarschijnlijk is de connectie met tempelprostitutie hier te ver gezocht, de passage is verder immers te obscuur om enige duidelijke interpretatie te bieden.¹²² Er bestond een connectie tussen dansers, muzikanten en hun veronderstelde seksuele beschikbaarheid. De erotische papyrus van Turijn die dateert uit het Nieuwe Rijk lijkt hetzelfde te suggereren met prostituees die muziekinstrumenten bespelen. Mogelijks zouden prostituees hun cliënten verleiden met muziek.¹²³ Dan resteert de vraag of diezelfde perceptie er was ten aanzien van tempeldanseressen; hierover spreken de bronnen zich niet duidelijk uit. Zulke tempeldanseressen waren bijvoorbeeld de danseressen van Boubastis.¹²⁴ Dansers heetten overigens *sompheis* in het Grieks en *tnf* in het Demotisch.¹²⁵ Mensen konden naar aanleiding van festivals mannelijke en vrouwelijke dansers inhuren. In de contracten tussen deze dansers en organisatoren van festivals staan geen extra diensten vermeld die erop zouden wijzen dat de dansers werden ingehuurd met erotische bijbedoelingen.¹²⁶

¹²⁰ P. Lond. inv. 1562 verso (TM 17450).

¹²¹ SHERMAN LEROY WALLACE, 1938, 210; JOHN R. REA, ‘P. Lond. Inv. 1562 verso: Market Taxes at Oxyrhynchus’, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 46 (1982), 191–209.

¹²² REINHOLD SCHOLL, *Corpus der Ptolemäischen Sklaventexte*, vol I, Stuttgart, 1990, 162-167; JANE ROWLANDSON, 1998, 170-171.

¹²³ LISE MANNICHE, *Music and Musicians in Ancient Egypt*, Londen, 1991, 108; JOYCE A. TYLDESLEY, *Daughters of Isis: Women of Ancient Egypt*, Londen, 1995, 145.

¹²⁴ In het Zenonarchief zijn *hierodoulai* van Boubastis geattesteerd die petitioneerden naar Zenon in 247-240 v.C: P. Cairo Zen. 3 59451 (TM 1090). Een latere mogelijke attestatie van een tempeldanseress van Boubastis uit Karanis tijdens de 2^e-1^e eeuw v.C is beschreven in WILLY CLARYSSE en PIETER SIJPESTEIJN, ‘A Letter from a Dancer of Boubastis’, *Archiv Für Papyrusforschung Und Verwandte Gebiete* 41:1 (1995), 56-61. Voor meer voorbeelden van *sompheis* van Boubastis, cfr. WILLY CLARYSSE en DOROTHY J. THOMPSON, 2006, *Counting the People in Hellenistic Egypt*, vol 2, Cambridge, 2006, 182, n. 346.

¹²⁵ WILLY CLARYSSE en DOROTHY J. THOMPSON, 2006, 182.

¹²⁶ WILLIAM LINN WESTERMANN, ‘The Castanet Dancers of Arsinoe’, *The Journal of Egyptian Archaeology* 10:2 (1924), 134-144.

Deze connectie tussen muziek, dronkenschap en erotiek, verbonden met een cultus, komt ook naar voren in twee ostraca die in Leuven liggen: P. *Zauzich* 7 (TM 80909) en P. *Zauzich* 8 (TM 80910). Volgens BUDIN (2008) bestond tempelprostitutie niet, maar dat neemt niet weg dat er in sommige culten wel een traditie bestond van seksuele losbandigheid. Vooral de tweede tekst geeft iets weg over het seksuele aspect dat gepaard ging met het drinkgelag voor Ay:

“They say ‘May she be radiant’ in a state of ecstasy. Ai will put them in a place of seeking – since they take care of them – in the hands of her corporation on a festive day. May it be granted, the emergence of Ai. Let him drink, let him eat, let him make love before *T3y*. ‘*T3y, T3y*’, he says, namely the one who desires a companion, he who multiplies divine offerings, as he invokes *T3y*. ‘Let your voice come to me, in accordance with the state of my heart. I do not neglect your vessel, *T3yy*, I will drink, I will eat, I will sing, I will become drunk, I will see the face of Ai daily.’”¹²⁷

Het festijn van overvloedig drinken, eten en erotiek vond in deze twee ostraca plaats voor de godinnen Ay en Nehemanit. Waarschijnlijk representeren deze twee godinnen verschillende aspecten van dezelfde godin die het epitheton *T3y* droeg en die de status had van het oog van Re. Het oog van Re kende een onbegrensde kosmische kracht die niet kon worden overwonnen, maar die stervelingen wel konden kanaliseren. Deze kracht uitte zich enerzijds in woede en geweld, en anderzijds in erotische energie. De godin Ay representeerde de gewelddadige kracht en Nehemanit de goedaardige erotische eigenschappen van het oog van Re. De Egyptenaren trachtten de agressieve kant van de godin te beperken en haar ertoe te bewegen om haar welwillende kant te tonen, dit deden ze door de specifieke rituelen uit te voeren die in P. *Zauzich* 7 (TM 80909) en P. *Zauzich* 8 (TM 80910) staan beschreven. Op die manier konden zij ervoor zorgen dat de godin in al haar lusten werd voldaan en haar furie niet zou laten voelen. Bovendien zouden zij op die manier ‘het gezicht van de godin zien’.¹²⁸ Het is overigens niet duidelijk of de seksuele daad ter ere van Ay / Nehemanit plaatsvond tussen twee priesters, of met alle deelnemers tegelijk.¹²⁹ Andere tempels waarschuwden doorgaans net tegen de

¹²⁷ MARK DEPAUW en MARK SMITH, 2004, nr. 8.

¹²⁸ Ibid., 83-86.

¹²⁹ Ibid., 92.

triade van dronkenschap, muziek en erotiek.¹³⁰ Een inscriptie uit de tempel van Horus in Edfou legde expliciet een verbod op al deze dingen:

“Do not sing in his domain or inside the god’s house! Do not enter the women’s quarters! Do nothing in a place in which one does not do it! Do not organize a feast in his temple except the place before which all the singers sing! Do not open a vessel inside the temple and beware of being drunk in it!”¹³¹

3.4 Slavinnen als prostituees

Slavernij speelde geen aanzienlijke rol in de Egyptische economie en de slaven die zich in Egypte bevonden waren vooral te vinden in Griekse en gehelleniseerde huishoudens. Reeds in de faraonische periode werkten slaven enkel in de niet-landbouwsector, in huishoudens, steengroeven en koninklijke bouwprojecten.¹³² Het is onmogelijk met veel zekerheid te weten hoeveel slavinnen zichzelf moesten prostitueren; zij zijn niet representatief geattesteerd in de bronnen. De potentiële status als prostituee was impliciet aanwezig in hun status als slaaf; hun eigenaars zagen hen vaak slechts als ‘lichamen’. Dit komt vooral naar voren in een van de meest voorkomende termen voor slaven in de papyri: *sômata*. Hun lichamen waren volledig in handen van hun meesters.¹³³ In deze context dringt het marxistische verschil tussen *possession* en *ownership* van een lichaam zich op.¹³⁴ Slaven hadden een eigen lichaam, maar werden gezien als lichamen die ter beschikking stonden van hun meesters, ze hadden geen zeggenschap over dat eigen lichaam. Los daarvan is het belangrijk op te merken dat de term *sôma* erg algemeen is en de betekenis kan hebben van slaaf, maar evenzeer van lichaam en persoon. De betekenis hangt sterk af van de context. In de Romeinse periode komt *sôma* wel steeds vaker voor in de betekenis van slaaf.¹³⁵

Jonge meisjes waarvan de ouders hen afstonden als vondeling, gingen vaak een toekomst als slavine of prostituee tegemoet.¹³⁶ De Griekse term *paidiskè*, letterlijk ‘jong meisje’, verwees naar slavinnen en benadrukte zowel hun jeugd als hun onderdanige status.¹³⁷ Parallel aan *paidiskè* en *pais* waren de

¹³⁰ Ibid., 82.

¹³¹ EMILE CHASSINAT, *Le temple d’Edfou*, III, 1-3; Vertaling uit MARK DEPAUW en MARK SMITH, 2004, 82.

¹³² YOUVAL ROTMAN, REINHOLD SCHOLL en JEAN A. STRAUSS, ‘Slavery in Greco-Roman Egypt’, in JAMES G. KEENAN, JOSEPH G. MANNING en URI YIFTACH-FIRANKO (eds.), *Law and Legal Practice in Egypt from Alexander to the Arab Conquest: A Selection of Papyrological Sources in Translation, with Introductions and Commentary*, Cambridge, 2014, 442.

¹³³ REINHOLD SCHOLL, *Sklaverei in den Zenonpapyri: Eine Untersuchung zu den Sklaventermini, zum Sklavenwerb und zur Sklavenflucht*, Trier, 1983, 13-15; DOMINIC MONTSERRAT, 1996, 107.

¹³⁴ BRYAN S. TURNER, *The Body and Society: Explorations in Social Theory*, Oxford, 1984, 232-238.

¹³⁵ REINHOLD SCHOLL, 1983, 13-15.

¹³⁶ LIN FOXHALL, *Studying Gender in Classical Antiquity*, Cambridge, 2013, 54.

¹³⁷ DOMINIC MONTSERRAT, 1996, 107, 123-124; REINHOLD SCHOLL, *Sklaverei in den Zenonpapyri: Eine Untersuchung zu den Sklaventermini, zum Sklavenwerb und zur Sklavenflucht*, Trier, 1983, 8-9.

Demotische termen *hl.t* en *hl*, die in dezelfde context verschijnen en waarschijnlijk eveneens sloegen op slaven.¹³⁸ Volgens WESTERMANN (1929) sloeg *paidiskè* niet in alle gevallen op slavinnen; hij meende dat het meisje uit *PSI 6 667* (TM 2267), dat Zenon verzekerde dat zij niet weg zou lopen zoals de andere *paidiskai*, een vrije status had.¹³⁹ PAVLOVSKAJA (1972) ziet een verband tussen deze *paidiskè* en de *paidiskai* uit de ambachtelijke sector. Volgens haar is het niet mogelijk om de status van de *paidiskai* uit deze tekst te achterhalen.¹⁴⁰ SCHOLL (1983 en 1990) is er daarentegen van overtuigd dat het wel degelijk om een slavine moest gaan.¹⁴¹ De term komt overigens vaak voor in de papyri, meer bepaald 135 keren, maar slechts zelden in de expliciete betekenis van prostituee.¹⁴² Een van de papyri waarin *paidiskè* wel zeker slaat op prostituee, is *PSI 4 406* (TM 2089); dit is een petitie aan Zenon over twee amateur-pooiers die slavinnen als prostituees verhandelden naar Palestina.

Een bron waarin een slavine voorkomt die waarschijnlijk moest werken als prostituee, is *PSI 1 9 1055 a* (TM 13769). Hierin moest een pooier de slavine Kanthara verkopen om de kostprijs van een bordeel te kunnen betalen. Volgens Montserrat (1996) is het waarschijnlijk dat deze Kanthara zelf in het bordeel moest werken.¹⁴³ Misschien waren de andere prostituees in het bordeel eveneens slavinnen, maar dat is niet met zekerheid te achterhalen. De meisjes die werkten in Romeinse legerkampen in de oostelijke woestijn konden eventueel slavinnen zijn, maar dat komt zelden expliciet naar voren in de brieven die hier zijn bewaard. In een van de brieven lijkt een zekere Longinus wel te suggereren dat een prostituee een slavine was, of toch een onvrije status had. Het gaat om *O. Krok. 2 267* (TM 140301), waarin Longinus schrijft aan Apollinaris dat hij de prostituee Sarapias terug moest sturen naar hem. Hij lijkt dit echter niet te hebben gemeend, maar gewoon te hebben gezegd om de zaken wat vooruit te laten gaan, want hij stelde nog drie alternatieve opties voor: Apollinaris kon Sarapias voor 75 drachmen brengen naar het legerkamp in Krododilô, of dat in Didymoi, of hij kon haar een maand lang ‘bevrijden’ (*ἀφείναι*) en dan zouden ze niet meer over geld spreken. Waarschijnlijk ging het niet om een echte volledige vrijheid voor Sarapias, want ze zou nog altijd moeten doen wat Apollinaris van haar verlangde. Volgens CUVIGNY (2010) ging het eerder om een soort beloning voor Apollinaris en een pauze voor Sarapias, die daar misschien wel nood aan zou hebben na een langdurige periode te werken in een legerkamp.¹⁴⁴

¹³⁸ WILLY CLARYSSE en DOROTHY J. THOMPSON, 2006, 262.

¹³⁹ WILLIAM LINN WESTERMANN, *Upon Slavery in Ptolemaic Egypt*, New York, 1929, 55-56.

¹⁴⁰ ALEXANDRA IVANOVNA PAVLOVSKAJA, ‘Die Sklaverei im hellenistischen Ägypten (übersetzt von RUDOLF POLLACH)’, in TATIANA V. BLAVATSKAJA, ELENA S. GOLUBCOVA en ALEXANDRA I. PAVLOVSKAJA (eds.), *Die Sklaverei in hellenistischen Staaten im 3. – 1. Jh. v. Chr.*, Wiesbaden, 1972, 264-265.

¹⁴¹ REINHOLD SCHOLL, 1983, 182-184; REINHOLD SCHOLL, 1990, 262-263.

¹⁴² Dit aantal is gebaseerd op Trismegistos Words, waar de zoekterm *παιδισκη* 135 resultaten opleverde (www.trismegistos.org): MARK DEPAUW en TOM GHELDOLF, 2014, 40-52.

¹⁴³ DOMINIC MONTSERRAT, 1996, 109.

¹⁴⁴ HÉLÈNE CUVIGNY, 2010, 159-160.

3.5 Gelegenheidsprostituees

Waar een grote groep mensen samenkwam, waren ongetwijfeld prostituees aanwezig. Gelegenheden die grote groepen aantrokken en mobiliteit in gang zetten, waren doorgaans jaarmarkten en festivals.¹⁴⁵ In Egypte konden vrouwen bij deze feestelijke gelegenheden toestemming krijgen om zich te prostitueren voor een beperkte periode.¹⁴⁶ Dit is geattesteerd in drie ostraca uit Elephantine, waarbij ambtenaren rechtstreeks in contact stonden met de prostituees zelf, zonder tussenpersoon.¹⁴⁷ REBECCA FLEMMING (1999) leidt hieruit af dat peripatetische of reizende prostituees vrij en autonoom konden zijn.¹⁴⁸ Sextus Empiricus beweerde dat sommige Egyptische meisjes hun bruidsschat verdienden door zichzelf te prostitueren. Hoewel deze stelling twijfelachtig is, getuigt het van een mogelijkheid dat prostitutie voor een korte periode met een duidelijk doel voor ogen niet onbekend was.¹⁴⁹

De geattesteerde ostraca met toestemmingen tot prostitutie dateren alle drie uit de tweede eeuw n.C.: O. *Wilcken* 2 1157 uit 110 n.C., SB VI 9545 uit 142 n.C. en SB IV 7399 uit 144 n.C.¹⁵⁰ Ze wijzen mogelijks op een controlefunctie waarbij rondreizende prostituees zich moesten melden bij lokale belastingautoriteiten. De taksen konden op een dagelijkse basis worden uitgeschreven, wat erop wijst dat de belastinginners in staat waren dagelijks de taksen te innen.¹⁵¹ Over de specifieke prostitutietaksen zelf volgt een uiteenzetting in hoofdstuk 4, dat volledig is gewijd aan taksen.

3.6 Mannen als prostituees en pooiers

De meerderheid van de prostituees waren ongetwijfeld vrouwen en hun cliënteel bestond waarschijnlijk uitsluitend uit mannen. Mannelijke prostituees waren er vermoedelijk ook in Egypte, net als in de rest van de antieke wereld, maar het is nog moeilijker om hen te identificeren dan vrouwen die dit beroep uitoefenden.¹⁵² Mannelijke prostituees uit Egypte zijn nog niet expliciet geattesteerd in overgeleverde lijsten.¹⁵³ MONTERRAT (1996) haalt aan dat in O. *Edfou* 171 (TM 74209) een man met de naam Senpetestheus ‘de lokale prostitutietaks lijkt te betalen’, maar dat het niet mogelijk is met zekerheid te zeggen of hij zelf een prostituee was, of een pooier.¹⁵⁴ NELSON

¹⁴⁵ PEREGRINE HORDEN en NICHOLAS PURCELL, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Oxford, 2000, 442-444.

¹⁴⁶ THOMAS MCGINN, 2003, 279-280; DOMINIC MONTERRAT, 1996, 126-129.

¹⁴⁷ Het gaat om O. *Wilcken* 2 1157 (TM 77560); SB VI 9545 (TM 19095) en SB IV 7399 (TM 18046).

¹⁴⁸ REBECCA FLEMMING, 1999, 46.

¹⁴⁹ SEXTUS EMPIRICUS, *Pyrrhōneioi hypotypōseis*, 3.201; REBECCA FLEMMING, ‘Quae Corpore Quaestum Facit: The Sexual Economy of Female Prostitution in the Roman Empire’, *The Journal of Roman Studies* 89 (1999), 42.

¹⁵⁰ Voor meer informatie en de vertalingen van deze ostraca, zie de appendix.

¹⁵¹ THOMAS MCGINN, 2003, 280.

¹⁵² DOMINIC MONTERRAT, 1996, 116-117.

¹⁵³ WILLY CLARYSSE en DOROTHY J. THOMPSON, 202.

¹⁵⁴ DOMINIC MONTERRAT, 1996, 117.

(1995) stelt eveneens dat Senpetestheus misschien een pooier was, of de eigenaar van een bordeel, of de vader of echtgenoot van een prostituee.¹⁵⁵ Senpetestheus is echter een vrouwennaam die betekent ‘dochter van Petestheus’. Volgens TCHERIKOVER (1960) moet het niettemin om een man gaan, omdat er verschillende belastingkwitanties van deze persoon zijn overgeleverd van onder andere de *laographia*, een taks die vrouwen doorgaans niet betaalden.¹⁵⁶ Een verdere uitweiding over deze kwestie volgt in hoofdstuk zes (cfr. 6.2.2 *Agency* in Romeinse en Byzantijnse bronnen).

In de tweede eeuw n.C. schreef de apologetische kerkvader Justinus de Martelaar dat de heidenen hun kinderen vaak verstootten, waardoor die gemakkelijk in de prostitutie terecht kwamen. Op die manier zouden heidenen, wanneer ze naar een bordeel gingen, per ongeluk incest kunnen plegen. Het interessante is hier dat Justinus expliciet vermeldde dat zowel meisjes als jongens het pad van de prostitutie op gingen na te zijn verstoten.¹⁵⁷ Hij had het niet expliciet over Egypte, maar het valt niet uit te sluiten dat de Egyptische ‘heidenen’ zich schuldig maakten aan deze beschuldigingen. In dat geval zouden er naast meisjes nog jongens aan het werk zijn als prostituee, maar hier zijn geen expliciete voorbeelden van in de bronnen.

In het Grieks was *kinaidos* het meest courante woord voor mannen die zichzelf prostitueerden en een passieve rol aannamen.¹⁵⁸ Deze term kon echter evenzeer danser, muzikant of entertainer *tout court* betekenen. De kerkvader Clemens van Alexandrië liet zich uit over de ‘onnatuurlijke’ en ‘verwijfde’ *kinaidoi* die sterk aanwezig waren in Alexandrië en zich zelfs kleedden als prostituees, met gouden enkelbanden en veel juwelen.¹⁵⁹ In de papyri uit Egypte zijn er zeven attestaties van *kinaidoi*.¹⁶⁰ *PSI* 5 483 (TM 2116) is een brief uit het Zenonarchief waarin Amyntas klaagt tegen Zenon over de *kinaidos* Kallianax omdat hij dronken was geworden en voor problemen had gezorgd. *O. Camb.* 1 5 (TM 48279) is een betalingsbewijs van een *kinaidos* die een zouttaks betaalde. In *P. Enteux* 9 (TM 3301) klaagde Ktesikles dat een *kinaidos* zijn dochter Nike had verleid waardoor hij de zorg die Nike contractueel had beloofd niet meer kreeg. *SB* 3 7182 (TM 7275) is een juridisch protocol van een slavenvereniging waarin eveneens *kinaidos* staat vermeld. In *P. Tebt.* 1 208 (TM 3841) is een *kinaidos* ingehuurd als entertainer voor een verjaardag; hier staat er expliciet *kinaidos mousikos* en zal het in de eerste plaats gaan om een muzikant in plaats van een prostituee, maar het ene sluit het andere niet uit.

¹⁵⁵ CAROLL A. NELSON, ‘Receipt for Tax on Prostitutes’, *The Bulletin of the American Society of Papyrologists* 32:1/2 (1995), 26-28.

¹⁵⁶ VICTOR A. TCHERIKOVER en ALEXANDER FUKS, *Corpus Papyrorum Judaicarum*, vol. 2, Cambridge, MA, 1960, 171; CAROLL A. NELSON, 1995, 28.

¹⁵⁷ JUSTINUS, *Apologia* 1.27.

¹⁵⁸ Alle geattesteerde termen die verwezen naar mannelijke prostituees in Griekenland staan opgelijst in KAPPARIS KONSTANTINOS, 2011, 243-251.

¹⁵⁹ CLEMENS VAN ALEXANDRIË, *Paedagogus*, III 3.19; 15.2; 11.69.

¹⁶⁰ Dit aantal is gebaseerd op Trismegistos Words, waar de zoekterm κιναιδος zeven resultaten opleverde (www.trismegistos.org): MARK DEPAUW en TOM GHELDOF, 2014, 40-52. Het gaat om de volgende attestaties: *PSI* 5 483 (TM 2116); *O. Camb.* 1 5 (TM 48279); *P. Enteux.* 26, 9 en 11 (TM 3301); *SB* 3 7182, 96 (TM 7275); *P. Tebt.* 1 208 (TM 3841); *P. Fouad* 68, 23 (TM 11200).

In P. *Fouad* 68 (TM 11200) verschijnt een *kinaidos* in een lijst met belastingbetalers.¹⁶¹ Vermits het niet duidelijk is uit de papyri of *kinaidos* op een gegeven moment in Egypte zonder twijfel ‘prostitutee’ betekende, is het voorlopig onmogelijk om aan mannen uit Egypte het beroep van prostitutee toe te wijzen zonder de terminologie te betwisten.

Pooiers, *pornoboskoi*, zijn niet vaak letterlijk geattesteerd in schriftelijke bronnen. Mogelijks vermeldt het register P. *Lond.* 3 604 (TM 22674) uit 47 n.C. een *pornoboskos*, maar het woord is half weggevallen en het is dus niet helemaal zeker of het wel om een pooier gaat. In *PSI* 1 9 1055 a (TM 13769) klagen twee *pornoboskoi* over de hoge huurprijs van bordelen, *koineia*, waarvoor ze vier keer de normale huur zouden hebben betaald. De pooier Pyrrhys had zelfs zijn slavin Kanthara moeten verkopen om genoeg geld bijeen te krijgen om de huur te betalen. In *SB* 20 14517 (TM 38470) sloot een pooier een overeenkomst met een familie over hun dochter (cfr. 7.2 Het prostitueren van dochters en echtgenotes). De bekendste pooier uit de Egyptische oudheid is ongetwijfeld Philokles, van wie bijzonder veel brieven zijn bewaard uit de oostelijke woestijn. Zijn zaken komen aan bod in hoofdstuk vier en in een casus in hoofdstuk zeven. In de late oudheid bleven pooiers niet gespaard van een negatief imago. In *SB* 20 14463 (TM 35747) scheldt een Valerius een zekere Athanasius uit voor pooier, in dit geval lijkt Valerius de term *pornoboskos* als scheldwoord te gebruiken en niet op een letterlijke manier.

Niet alleen mannen waren verantwoordelijk voor prostitutees; madames of vrouwelijke pooiers zijn eveneens op een bepaalde manier geattesteerd. In *O. Did.* 381 (TM 144942) was een zekere Lucia die werkte voor Philokles gekomen van Myos Hormos naar Didymoi om een prostitutee op te halen of om iets te regelen omtrent een prostitutee. In *O. Did.* 427 (TM 144988) verschijnt eveneens een vrouw, Thaisous, die een prostitutee had begeleid naar een legerkamp. Een zekere Nemesous was ook verantwoordelijk voor een jonge prostitutee, die ze begeleidde naar het volgende legerkamp.¹⁶² De echtgenote van Philokles, Sknips, trad ook op als rondreizende madame; zij was mogelijks haar carrière begonnen als prostitutee van Philokles.¹⁶³ Toen ze met hem was getrouwd regelde ze verschillende zaken voor hem, zo ging het oplossen wanneer de prostitutee Serapias een legerkamp op zijn kop zette.¹⁶⁴ Het was niet aangeraden voor vrouwen om alleen door de woestijn te reizen en de bovengenoemde vrouwen die prostitutees begeleidde, reisden misschien mee met een passerende karavaan. Reizen in groep bood alvast veel meer veiligheid.¹⁶⁵

¹⁶¹ Voor concrete informatie over alle vermelde bronnen cfr. Appendix.

¹⁶² *O. Did.* 400 (TM 144961).

¹⁶³ A. BÜLOW-JACOBSEN, 2012, nr. 376.

¹⁶⁴ *O. Krok.* 2 223 (TM 704508); *O. Krok.* 2 224 (TM 704509).

¹⁶⁵ ALESSIA TABONE, 2020, 109.

3.7 Verdorven prostituees in de late oudheid

Prostituees namen een paradoxale positie in binnen de maatschappij in die zin dat ze enerzijds beschikbaar waren voor mannen, maar anderzijds konden ze een gevaar betekenen voor de autoriteit van diezelfde mannen.¹⁶⁶ In de late oudheid verschijnt de term ‘prostitutee’ vaak in een erg negatieve zin, meestal gaat het niet echt om een beroepsaanduiding, maar is het eerder een denigrerend bedoelde term. In de brief *P. Grenf.* 1 53 (TM 33767) klaagt een vrouw bij haar echtgenoot over het losbandige gedrag van hun dochters, die recht waren gesprongen en riepen dat ze ‘mannen wilden’ (*ὄτι ἄνδρες θέλωμεν*). Een van de dochters die samen met een man was gevonden, noemt ze zelfs *Gadeitana*, ‘vrouw van Cadiz’, wat te vertalen is als courtesane of prostituee.

In het christendom bestond een narratief van zondige Egyptische prostituees die zich bekeerden om anachoreten en heiligen te worden. Prostituees waren voor de kerkvaders het toonbeeld van morele corrumpering. Deze teksten wijzen op een nieuwe reden waarom vrouwen prostituees zouden worden: door hun ongebreidelde lust. Deze verhalen horen overigens bij de weinige teksten uit de oudheid die een uitgesproken discours hanteren waarin seks iets is waar vrouwen zelf voor kiezen en naar verlangen. Los daarvan is het maar de vraag hoe geloofwaardig deze teksten zijn, gezien het polemische standpunt van deze christelijke literatuur.¹⁶⁷ Eén van deze prostituees was de woestijnmoeder Maria Aegyptiaca. In haar *vita* door SOPHRONIUS (ca. 560 – 638) brandde zij zo van verlangen dat zij vaak zelfs geen geld aanvaardde, maar alles deed vanuit een ontembare lust:

“Let me only say this, so that you may understand the insatiable fire within me: for more than seventeen years, I passed my life openly tarrying in the fires of lust. I had not lost my virginity for any gift of money, for I frequently refused what they wanted to give me. I did this with as many as I could get to come to me. Do not think that I was at all rich, for I lived by begging or sometimes by spinning threads of flax. It was just that what I did, I did out of insatiable desire. I wanted to wallow in this trough and that to me was life. I thought any kind of desecration to be natural.”¹⁶⁸

De *vita* van Thaïs van Alexandrië, die leefde in de vierde eeuw n.C., werd geschreven in de vijfde eeuw n.C. door een onbekende auteur. Zij zou een rijke en beeldschone prostituee zijn geweest die zo populair was dat haar minnaars zelfs slaags raakten met elkaar voor haar aandacht en affectie. De woestijnvader Paphnutius van Thebe bekeerde haar, waarop Thaïs al haar bezittingen verbrandde en

¹⁶⁶ DOMINIC MONTSERRAT, 1996, 116.

¹⁶⁷ *Ibid.*, 109.

¹⁶⁸ SOPHRONIUS, *Vita S. Maria Aegyptiaca*, XIII; BENEDICTA WARD, 1987, 45.

drie jaar lang verbleef in een kloostercel in de woestijn. Toen ze haar cel moest verlaten omdat haar zonden waren vergeven, hoewel ze liever daar bleef, stierf ze vijftien dagen later.¹⁶⁹

¹⁶⁹ BENEDICTA WARD, 1987, 76-77.

4. Taksen op prostitutie in Egypte

4.1 Algemene taksen onder de Ptolemaeïsche en Romeinse heerschappij

Over belastingen in de Egyptische oudheid is nog veel onduidelijk en onderzoekers zijn het niet altijd met elkaar eens. Zo heerst er bijvoorbeeld nog steeds controverse over het onderscheid tussen directe en indirecte belastingen.¹⁷⁰ Over het algemeen geven lijsten met belastingen niet bijzonder veel informatie over vrouwen in Egypte. Wanneer zij wel voorkomen in deze bronnen, is dat meestal met betrekking tot een man en zijn ze beschreven als de zus, moeder of echtgenote van het gezinshoofd. In sommige eerder uitzonderlijke gevallen waren vrouwen zelf het hoofd van een huishouden, bijvoorbeeld als weduwe.¹⁷¹ Vooraleer in te gaan op prostitutietaksen uit Romeins Egypte zal dit hoofdstuk de grote lijnen van het belastingstelsel doorheen de tijd uiteenzetten. Dat systeem hoort overigens bij de grotere structuren waarin prostituees en andere individuen beroep deden op hun *agency*.

4.1.1 De Ptolemaeïsche periode

De fiscale bronnen uit Egypte die informatie verschaffen over het taksensysteem zijn legio. Die bronnen bestaan uit kwitanties, rekeningen, registers, lijsten, officiële correspondenties en decreten.¹⁷² Vanwege hun aard zijn de meeste teksten lapidair opgesteld, maar hun grote hoeveelheid is van belang in het onderzoek naar het leven van belastingbetalers en belastinginners.¹⁷³ Naast directe taksen op personen waren er indirecte taksen op transacties die de bevolking in geld diende te betalen. De Ptolemaeën introduceerden een gesloten muntsysteem waarbij buitenlandse handelaars en reizigers hun eigen munten moesten inwisselen voor Ptolemaeïsche zilveren drachmen. Dit gesloten muntsysteem bleef in voege tot het keizerschap van Diocletianus en zorgde ervoor dat de Ptolemaeïsche koningen winst haalden uit het monetair beleid.¹⁷⁴ De opkomst van geldtaksen in de vroege Ptolemaeëntijd versnelde de monetarisering in Egypte. Steeds meer landbouwers die aanvankelijk een deel van hun oogst afstonden als belasting, moesten geld verdienen om de

¹⁷⁰ WERNER HUSS, *Die Verwaltung des ptolemäischen Reichs* (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte 104), München, 2011, 187.

¹⁷¹ WILLY CLARYSSE en DOROTHY J. THOMPSON, 2006, 301-304.

¹⁷² ANDREW MONSON, 'Taxation and Fiscal Reforms', in KATELIJN VANDORPE (ed.), *A Companion to Greco-Roman and Late Antique Egypt*, Hoboken, 2019, 147.

¹⁷³ BRIAN PAUL MUHS, *Receipts, Scribes, and Collectors in Early Ptolemaic Thebes (O. Taxes 2)*, Leuven, 2011, 3.

¹⁷⁴ ANDREW MONSON, 2019, 149.

belastingen te kunnen betalen. Dit deden ze waarschijnlijk door een deel van de oogst of hun arbeid te verkopen.¹⁷⁵

Ptolemaeïsch Egypte kende een uitgebreide waaier aan jaarlijks terugkerende en occasionele taksen. De Ptolemaeën voerden verschillende terugkerende personentaksen in: de juktaks, de zouttaks en de obolentaks.¹⁷⁶ De eerste taksen die de Ptolemaeën invoerden, waren de juktaks en de *nḥt*-taks.¹⁷⁷ De zouttaks of *halikè* verscheen in 264 v.C. en was enige tijd de voornaamste hoofdelijke taks van de derde eeuw v.C., maar verdween weer na 217 v.C.¹⁷⁸ Aan deze zouttaks voegde de overheid een kleine taks toe van één obool, de zogenaamde obolentaks; die taks gold enkel voor Egyptenaren en verdween terug na 231 v.C.¹⁷⁹ Andere terugkerende taksen naast de hoofdelijke taksen waren proportionele eigendomstaksen op land en gebouwen zoals duiventillen, en inkomenstaksen die procentueel of proportioneel konden zijn.¹⁸⁰ Egypte stond in de oudheid bekend als de graanschuur van het hele Middellandse Zeegebied vanwege de grootschalige uitvoer van graan. De eigenaars van graangebieden, voornamelijk in het zuiden van het land, betaalden hier in de Ptolemaeïsche periode een oogsttaks genaamd de *epigraphe* of *šmw* op. Een oogsttaks verschilt aanzienlijk van een landtaks, die standaard op het hele landgoed werd geheven, ongeacht welke delen waren beplant. Een oogsttaks daarentegen gold enkel voor het productieve stuk land. Dit systeem bestond reeds in de Faraonische periode tijdens het Nieuwe Rijk; de Ptolemaeën namen het over en pasten het toe op grote delen van het land in Egypte.¹⁸¹ De Ptolemaeïsche administratie hief niet enkel oogsttaksen op graan, maar evenzeer op wijn- en boomgaarden. Eigenaars hiervan moesten 1/6 of soms 1/10 van hun oogst afstaan als belasting, dit was de *apomoirā*. Bovenop deze oogsttaks was er nog een taks voor het land zelf, de *argyrikoi phoroi* of *eparourion*. Vanaf de tweede eeuw v.C. betaalden mensen deze taksen grotendeels in geld in plaats van in natura.

Naast de terugkerende taksen waren er occasionele taksen die in drie gevallen konden voorkomen. Ten eerste stonden er procentuele of proportionele belastingen op het doorgeven van eigendom: de *aparche* was een taks op erfenissen, het *enkuklion* was een omzetbelasting van eerst 5% en later 10% van de

¹⁷⁵ BRIAN PAUL MUHS, *Tax Receipts, Taxpayers, and Taxes in Early Ptolemaic Thebes* (The University of Chicago Oriental Institute Publications 126), Chicago, 2005, 7.

¹⁷⁶ Cfr. FWO-project aanvraag KATELIJN VANDORPE, 2018.

¹⁷⁷ De *nḥt*-taks is in het Demotisch *ḥd nḥt*. *ḥd* betekent letterlijk ‘zilver’, of ‘geld’; de betekenis van *nḥt* is voorlopig nog niet geweten. De *nḥt*-taks, net als de *nḥb*-taks, valt grotendeels te dateren tot de regeerperiode van Ptolemaios II. BRIAN P. MUHS, ‘The Chronology of the Reign of Ptolemy II Reconsidered: The Evidence of the *nḥb* and *nḥt* Tax Receipts’, in ARTHUR M. F. W. VERHOOGT en SVEN P. VLEEMING (eds.), *The Two Faces of Graeco-Roman Egypt: Greek and Demotic and Greek-Demotic Texts and Studies Presented to P. W. Pestman*, (Papyrologica Lugduno-Batava 30), Leiden, 1998, 71-85.

¹⁷⁸ WILLY CLARYSSE en DOROTHY J. THOMPSON, 2006, 36-89.

¹⁷⁹ WILLY CLARYSSE, ‘Ethnic Identity: Egyptians, Greeks, and Romans’, in KATELIJN VANDORPE (ed.), *A Companion to Greco-Roman and Late Antique Egypt*, Hoboken, 2019, 304.

¹⁸⁰ Cfr. FWO-project aanvraag KATELIJN VANDORPE, 2018.

¹⁸¹ KATELIJN VANDORPE, ‘The Ptolemaic Epigraphe or Harvest Tax (*shemu*)’, *Archiv für Papyrusforschung* 46 (2000), 170-171.

prijs. Ten tweede waren er douanebelastingen die eerder laag waren, behalve voor beschermde producten. Ten slotte kon de overheid uitzonderlijke belastingen heffen in speciale situaties. De staat hief bovendien belastingen op bepaalde diensten die zij verleenden; dit waren doorgaans taksen van een laag percentage, bijvoorbeeld 1%, of lage proportionele taksen, bijvoorbeeld 1 obool per aroura. Voor deze diensten betaalden de landeigenaars bijvoorbeeld de volgende belastingen: een dijkentaks of *chomatikon*, een bewakingstaks of *phylakitikon*, een taks voor het landmeten of *heomatria*. Andere belastingen op diensten van de overheid waren het *kerukeion* van 1/10% voor de heraut wanneer iemand land kocht tijdens een openbare verkoop en een *katagogion* van 1 tot 7 ½% op het transport van geld. Ten slotte waren andere getaxeerde diensten van de overheid gelinkt aan bepaalde groepen van de bevolking: Griekse *settlers* uit het Ptolemaeïsche leger betaalden voor hun gezondheidszorg een doktersbelasting of *hiatrikon*, en een dierenartsenbelasting of *hippiatrikon*.¹⁸²

Uit de eerste eeuw v.C. is relatief weinig overgeleverd over het fiscale bestuur van Egypte door het schaarse papyrologische materiaal. Het bestaan van een taks genaamd *syntaxis* is geattesteerd, waarvan WALLACE (1938) dacht dat het een hoofdelijke taks was die in cycli van zeven jaar werd geheven en dat het de voorloper was van de Romeinse censustaks, de *laographia*. Tegenwoordig twijfelen onderzoekers hieraan, maar voorlopig is er nog geen betere verklaring voor de *syntaxis*.¹⁸³

4.1.2 De Romeinse periode

De administratie in Romeins Egypte was geen naadloze opvolging op de Ptolemaeïsche dynastie, hoewel de Romeinen wel verder bouwden op bestaande Ptolemaeïsche structuren.¹⁸⁴ De Romeinse keizers maakten dankbaar gebruik van de vele grondstoffen die de nieuwe graanrijke provincie *Alexandria et Aegyptus* te bieden had. Om de productie zo efficiënt mogelijk te regelen, waren er onder Augustus enkele veranderingen in het landbouwsysteem. Zo zou hij het Romeinse leger hebben ingezet om de verwaarloosde dijken en kanalen te restaureren.¹⁸⁵ Het Vroeg-Romeinse Egypte kende evenzeer fiscale hervormingen die voelbare gevolgen hadden voor de economie. De belangrijkste overgang was die naar een regime van vaststaande belastingen in plaats van een variabel systeem waarbij belastingen afhankelijk waren van de oogst.¹⁸⁶ Daarnaast namen de Romeinen reeds vroeg de financiële controle op tempels over.¹⁸⁷ In het algemeen was er onder de Romeinse heerschappij sprake van een vermindering van belastingdruk in Egypte. De voornaamste taksen waren die op stukken land,

¹⁸² Cfr. FWO-project aanvraag KATELIJN VANDORPE, 2018.

¹⁸³ SHERMAN LEROY WALLACE, *Taxation in Egypt from Augustus to Diocletian*, Princeton, 1938, 116, 123-125; ANDREW MONSON, 2019, 154.

¹⁸⁴ ANDREW MONSON, *From the Ptolemies to the Romans: Political and Economic Change in Egypt*, Cambridge, 2012, 10-16.

¹⁸⁵ SHERMAN LEROY WALLACE, 1938, 1; SUETONIUS, *Divus Augustus* 18.2; CASSIUS DIO 15.18.1.

¹⁸⁶ ANDREW MONSON, 2012, 30-31.

¹⁸⁷ SHERMAN LEROY WALLACE, 1938, 239.

tributum soli en de hoofdelijke taksen, *tributum capitis* of *laographia*.¹⁸⁸ In Romeins Egypte, in tegenstelling tot de rest van het rijk en net als in Palmyra, was het leger niet verantwoordelijk voor het innen van de belastingen, hier waren burgerlijke belastinginners voor verantwoordelijk.¹⁸⁹

De *laographia* zelf was een Romeinse uitvinding, maar er lijkt een zekere continuïteit te zijn geweest tussen hoofdelijke taksen uit de late Ptolemaeïsche en de Romeinse periode.¹⁹⁰ Waarschijnlijk zorgde de *laographia* niet per se voor een sterk verhoogde belastingdruk, hoewel onderzoekers dat wel vaak zo hebben geïnterpreteerd vanwege Strabo's opmerking dat de Thebaanse revolutie in 30/29 v.C. was uitgebroken 'vanwege de taksen'.¹⁹¹ Deze taks gold overigens enkel voor de Egyptische mannelijke bevolking tussen de 14 en 62 jaar. De Griekse bevolking was vrijgesteld van deze taks.¹⁹² In de *metropoleis* betaalde een groep inwoners een verlaagde *laographia*. Inwoners uit deze poleis die wel de volledige hoofdelijke taks betaalden waren waarschijnlijk afstammelingen van migranten die niet meer bij de geprivilegieerde groep hoorden.¹⁹³ De vraag of de Romeinse hoofdelijke taks een Ptolemaeïsche oorsprong zou hebben, is een oude discussie. MONSON (2014) trachtte een einde te brengen aan dit debat door nieuw bewijs uit Karanis aan te halen en bronnen uit de Arinoïtische en Herakleopolitische nome te herbekijken. Hij kwam tot de conclusie dat de laat-Ptolemaeïsche hoofdelijke taksen even hoog of zelfs hoger waren dan de vroeg-Romeinse *laographia*. Augustus paste deze taks toe als een efficiënter systeem en zeker voor de Herakleopolitische nome, die in de laat-Ptolemaeïsche periode zeer zwaar was belast, betekende dit een verademing.¹⁹⁴

De derde eeuw n.C. staat algemeen bekend als een chaotische en moeilijke periode. Intussen was er geen correct evenwicht meer in de belastingdruk, die voor sommigen te hoog en voor anderen net te licht was. Keizers Diocletianus (284-305) en Constantijn (306-337) trachtten verandering te brengen in problemen die reeds lang aanwezig waren, door administratieve en fiscale hervormingen door te voeren. Diocletianus stabiliseerde de belastingdruk en baseerde zijn fiscale hervormingen op een dual systeem van hoofdelijke- en landtaksen.¹⁹⁵ Daarnaast hervormde hij het monetaire systeem dat was

¹⁸⁸ ANDREA JÖRDENS, 'Government, Taxation and Law', in CHRISTINA RIGGS (ed.), *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, Oxford, 2012, 59-61; ANDREW MONSON, 2019, 155-159.

¹⁸⁹ THOMAS MCGINN, 2003, 274.

¹⁹⁰ ANDREW MONSON, 'Late Ptolemaic Capitation Taxes and the Poll Tax in Roman Egypt', *Bulletin of the American Society of Papyrologists* 41 (2014), 127-160.

¹⁹¹ STRABO, XVII, 1.53: *διὰ τοὺς φόρους*. De eerste die dit op die manier interpreteerde, was MICHAEL IVANOVICH ROSTOVITZ, 'Roman Exploitation of Egypt in the First Century A.D.', *Journal of Economic and Business History* 1 (1929), 346. Onder andere NAPHTALI LEWIS volgde deze interpretatie: NAPHTALI LEWIS, 'Graeco-Roman Egypt: Fact or Fiction', *Proceedings of the Twelfth International Congress of Papyrology* (American Studies in Papyrology 7), Toronto, 1970, 7.

¹⁹² THOMASZ DERDA, 'A Roman Province in the Eastern Mediterranean', in KATELIJN VANDORPE (ed.), *A Companion to Greco-Roman and Late Antique Egypt*, Hoboken, 2019, 63-64.

¹⁹³ JANE ROWLANDSON, 'Dissing the Egyptians: Legal, Ethnic, and Cultural Identities in Roman Egypt', in ANDREW GARDNER, EDWARD HERRING en KATHRYN LOMAS (eds.), *Creating Ethnicities & Identities in the Roman World*, Londen, 2013, 221-222.

¹⁹⁴ ANDREW MONSON, 2014, 158-160.

¹⁹⁵ CHRISTINA RIGGS (ed.), *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, Oxford, 2012, 5; ANDREW MONSON, 2014, 160-161.

gebaseerd op biljoengoud, een legering van zilver of goud en koper, en verving het door een systeem waarin goud centraal stond. De belastingen werden voortaan berekend in goud, Constantijn werkte dit beleid verder uit.¹⁹⁶

In de vierde eeuw n.C. was er nergens in het Romeinse rijk een inkomstentaks. De stedelijke bevolking in Egypte moest zelfs maar één vaste taks betalen, het *chrysargyron*, een taks op handel en handelszaken. Een taks op grondgebied was niet van kracht voor stedelijke bezittingen. Het *chrysargyron* was een gehate taks, maar in totaal kwam het op een veel lager bedrag neer dan de hoofdelijke taksen uit het principaat. In Oxyrhynchos is een andere stedelijke taks geattesteerd: het *epikephalion* of ‘hoofdtaks’, tussen 297/298 en 319/320.¹⁹⁷ In de Late Oudheid bleef het belastingstelsel voor Egypte stabiel en geproportioneerd, zonder te veel druk uit te oefenen op de bevolking.¹⁹⁸

4.2 Taksen op prostitutie

Prostituees moesten zich in de Ptolemaeïsche periode reeds aanmelden om hun werk te mogen uitoefenen: de recent uitgegeven P. *Oxyrhyncha* 5 (TM 703424) is hier een getuige van. Hierin had de *agoranomos* van Oxyrhynchos geklaagd bij de dorpsschrijver Petosiris dat een prostituee zich niet had aangemeld, maar dat hij haar toch had betrappt terwijl ze bezig was met haar werk. Of er bij de aanmelding van prostituees een betaling van een taks gepaard ging, is niet duidelijk. In de lijst P. *L. Bat* 20 63 (TM 1894) uit het Zenonarchief staat op regel 24 de prostituee Tateis vermeld, die een drachme en vier obolen moest betalen. Deze tekst is een lijst met betalingen en waarschijnlijk geen lijst met belastingen vanwege de staat. In het register P. *L. Bat.* 34 23 (TM 44106) uit 229 v.C. staan verschillende mensen met hun beroepsaanduiding en hoeveel zij moesten betalen voor de zouttaks, die op dit moment nog gold. Op regel 91 staan prostituees vermeld, maar er is weggefallen hoeveel zij moesten betalen. In dit geval gaat het dus niet om een specifieke prostitutietaks, maar wel om prostituees die een hoofdelijke taks betaalden. Dit is het enige register uit de Ptolemaeïsche periode waarin is geattesteerd dat een prostituee een taks betaalde.

In de privérekening O. *Elkab* 196 (TM 26412) uit de eerste of tweede eeuw n.C. staat onder andere een *hetairikou*, een prostitutietaks van een aantal drachmen. Het is niet zeker of de prostituee zelf, of een pooier deze taks in dit geval betaalde. Belastingkwitanties van prostituees zijn voorlopig enkel geattesteerd voor de Romeinse periode; voor de Ptolemaeëntijd is het nog niet mogelijk het bestaan van een prostitutietaks te bewijzen. Voor Romeins Egypte zijn de bronnen omtrent prijzen en allerlei

¹⁹⁶ ROGER S. BAGNALL, *Egypt in Late Antiquity*, Princeton, 1993, 156.

¹⁹⁷ *Ibid.*, 153-154.

¹⁹⁸ *Ibid.*, 172.

belastingen bijzonder uitgebreid, maar helaas zijn er geen attestaties voor de prijzen die prostituees vroegen voor hun diensten. Het is bovendien niet mogelijk om hun prijzen te achterhalen op basis van de taksen die prostituees betaalden.¹⁹⁹ Dat ze een speciale prostitutietaks moesten betalen, is verschillende malen geattesteerd. MONTERRAT (1996) suggereert dat het feit dat Egyptische prostituees werden getaxeerd net zoals andere beroepen, wijst op de legitimiteit van hun werkzaamheden.²⁰⁰

MCGINN (1989 en 2003) is van mening dat de Romeinse prostitutietaks die Caligula (37-41) introduceerde antecedenten had in Egypte.²⁰¹ BAGNALL (1991) heeft echter aangetoond dat het feitelijke bewijs voor een prostitutietaks in Egypte niet voorafgaat aan de taks van Caligula.²⁰² De relatief schaarse bronnen die verwijzen naar een prostitutietaks in Romeins Egypte bestaan bijna uitsluitend uit ostraca die belastingkwitanties en toestemmingen tot prostitutie bevatten. Van de vier geattesteerde belastingkwitanties zijn er drie met zekerheid gericht aan prostituees zelf. Van de laatste kwitantie zijn de meeste onderzoekers van mening dat het aan een man is gericht die toevallig een vrouwen naam draagt, hoewel dat wel zeer toevallig zou zijn. Deze discussie komt verder nog aan bod in hoofdstukken drie en zes (cfr. 3.6 Mannen als prostituees en pooiers en 6.2.2 *Agency* in Romeinse en Byzantijnse bronnen). De ostraca komen vaak uit Opper-Egypte en dateren bijna allemaal uit de tweede eeuw n.C.²⁰³ Een uitzondering hierop is de vroegst geattesteerde belastingkwitantie voor de prostitutietaks, die dateert van 10 april 65 n.C.

In elk geval wijzen de bronnen uit dit hoofdstuk er wel op dat de Staat in Ptolemaïsch en Romeins Egypte prostitutie niet criminaliseerde, maar het daarentegen gingen reguleren. Dat dit reeds het geval was in de Ptolemaïsche periode blijkt voornamelijk uit P. *Oxyrhyncha* 5 (TM 703424): prostituees mochten hun werk uitoefenen, maar moesten zich daarvoor wel registreren. Uit de Romeinse periode blijkt dit uit de officiële kwitanties en vergunningen, die in de volgende secties nauwkeuriger aan bod komen.

4.2.1 Belastingkwitanties

De vroegste belastingkwitantie die een prostitutietaks vermeldt, is *SB* 22 15382 (TM 78971) die dateert van 10 april 65 n.C. Het gaat om een jaarlijkse prostitutietaks van vier drachmen, betaald door een zekere Senpsenmonthes:

¹⁹⁹ THOMAS MCGINN, 2003, 278-279.

²⁰⁰ DOMINIC MONTERRAT, 1996, 110-111.

²⁰¹ THOMAS MCGINN, 'The Taxation of Roman Prostitutes', *Helios* 16 (1989) 79-110; THOMAS MCGINN, 2003, 274-282.

²⁰² ROGER S. BAGNALL, 'A Trick a Day to Keep the Tax Man at Bay? The Prostitute Tax in Roman Egypt', *The Bulletin of the American Society of Papyrologists* 28 (1991) 5-12.

²⁰³ *Ibid.*, 8.

"Pasemis, to Senpsenmonthes, daughter of Pasemis, greetings. I have received from you for the tax on prostitutes at Memnonia for the 11th year of Nero, the lord, 4 drachmas. Pharmouthi 15."²⁰⁴

Verder zijn er nog twee belastingkwitanties zeker gericht aan prostituees: O. *Wilcken* 2 83 (TM 76661) en O. *Cairo* 60 (TM 73406). In O. *Cairo* 60 is het jaarlijkse bedrag eveneens vier drachmen, in O. *Wilcken* 2 83 is er sprake van een gedeeltelijke betaling en betaalde Senpsansnos 'de resterende drachme' voor dat jaar. De belastingkwitantie O. *Edfou* 1 171 (TM 74209) kwam reeds kort aan bod in het vorige hoofdstuk (cfr. 3.6 Mannen als prostituees en pooiers). Hier betaalde een zekere Senpetestheus de *merismou hetairikou*, die in totaal uitkwam op 3 obolen en 2 chalkoi. Het is onduidelijk of deze kwitantie betrekking heeft op een jaarlijkse of maandelijks belasting, een gedeeltelijke of volledige betaling.²⁰⁵ Als we rekening houden met de bedragen in de vorige kwitanties, ging het naar alle waarschijnlijkheid niet om een maandelijks, maar om een jaarlijkse belasting, mogelijks in termijnen betaald.

De kwitantie O. *Wilb.* 33 (TM 76545) uit Elephantine betreft geen prostitutietaks, maar de belastinginner vermeldde wel expliciet dat hij naast de maandelijks handelstaks evenzeer de prostitutietaks ophaalt. De manier waarop hij dit formuleerde (*χειρωναζίου μηνιαίου και έταιρικού*) heeft bijgedragen aan het debat over de prostitutietaks. Indien het adjectief 'maandelijks' op beide taksen slaat, zou dat belangrijke consequenties hebben voor onze kennis is over de Egyptische prostitutietaks. Volgens NELSON (1995) sloeg het adjectief enkel op de eerste taks en niet op de prostitutietaks. Daarnaast beargumenteert hij dat de andere bronnen niet verwijzen naar een maandelijks belastingstelsel voor prostituees, of een systeem gebaseerd op maandelijks activiteiten.²⁰⁶

Bovenstaande documenten bevatten geen directe attestaties van een maandelijks prostitutietaks, wat echter niet wil zeggen dat belastingen op prostitutie nooit op maandelijks basis konden worden verrekend. Indien *κοινείων* in P. *Lond.* 1562 Vo (TM 17450) 'bordeel' betekent, is dit ondubbelzinnig bewijs van een maandelijks prostitutietaks (*έκ του κατά μήνα*) waarvan het precieze bedrag helaas niet is bewaard. WALLACE (1938) en REA (1982) interpreteren het op die manier op basis van de petitie *PSI* 9 1055 a, waar de term evenzeer in voorkomt in de context van twee misnoegde pooiers.²⁰⁷

²⁰⁴ Vertaling uit CAROLL A. NELSON, 'Receipt for Tax on Prostitutes', *The Bulletin of the American Society of Papyrologists* 32:1/2 (1995), 32.

²⁰⁵ *Ibid.*, 26-28.

²⁰⁶ *Ibid.*, 31.

²⁰⁷ SHERMAN LEROY WALLACE, 1938, 210; JOHN R. REA, 1982, 191-209.

4.2.2 Prostitutievergunningen

Jaarlijkse prostitutietaksen zijn geattesteerd voor vrouwen die het hele jaar door werkten als prostituees. Daarnaast was er de mogelijkheid voor vrouwen om zich bij bepaalde gelegenheden voor een dag te prostitueren om geld te verdienen (cfr. 3.5 Gelegenheidsprostituees). In dit geval betaalden zij waarschijnlijk een taks voor slechts één dag en gaf een belastinginnehmer hen een vergunning om zich op die bepaalde dag te prostitueren. Er zijn voorlopig drie dagelijkse vergunningen voor prostitutie geattesteerd: O. *Wilcken* 2 1157; SB VI 9545 en SB IV 7399, allemaal daterend uit de tweede eeuw n.C. en afkomstig uit Elephantine. De ostraca met deze vergunningen vermelden niet hoeveel de taks was die deze vrouwen moesten betalen.²⁰⁸ WALLACE (1938) was van mening dat de vergunningen nodig waren voor prostituees die voor een korte tijd in Elephantine verbleven voor een festival of voor een andere gelegenheid.²⁰⁹

Het exacte tarief van de taks die werd geheven bij vergunningen om zich te prostitueren is niet geattesteerd, maar waarschijnlijk hing het niet af van de prijs die prostituees zelf vroegen aan hun klanten. Het kon gaan om een vast bedrag dat de vrouwen per dag moesten betalen, mogelijk met supplementen die verbonden waren aan een stijging in inkomen, variërend van maand tot maand, bijvoorbeeld doordat er een festival plaatsvond. MCGINN (2003) is van mening dat deze vrouwen geen *full-time* prostituees waren, maar NELSON (1995) denkt dat het wel ging om professionele prostituees.²¹⁰

4.2.3 De oostelijke woestijn

Het Koptopstarief

Vanuit Koptos vertrokken handelsroutes naar de havensteden Myos Hormos en Berenike bij de Rode Zee. De stad was daarmee het belangrijkste emporium tussen India en Alexandrië.²¹¹ In Koptos konden handelaars de taks laten berekenen op hun goederen en die door de douane laten gaan.²¹² Om de Egyptische grens over te steken, moesten mensen zowel in de Ptolemaeïsche als in de Romeinse

²⁰⁸ CAROLL A. NELSON, 1995, 29-30.

²⁰⁹ SHERMAN LEROY WALLACE, 1938, 210-211.

²¹⁰ THOMAS MCGINN, 2003, 180-181; CAROLL A. NELSON, 1995, 29.

²¹¹ STEFAN PFEIFFER, *Griechische und lateinische Inschriften zum Ptolemäerreich und zur römischen Provinz 'Aegyptus'*, Berlijn, 2015, 279; HÉLÈNE CUVIGNY, 'A Survey of Place-Names in the Egyptian Eastern Desert during the Principate according to the Ostraca and the Inscriptions', in JEAN-PIERRE BRUN, e.a. (eds.), *The Eastern Desert of Egypt during the Greco-Roman Period: Archaeological Reports*, Parijs, 2018, 69-133.

²¹² DOMINIC W. RATHBONE, 'Koptos the Emporion: Economy and Society, I-III AD', in MARIE-FRANÇOISE BOUSSAC (ed.), *Autour de Coptos: Actes du colloque organisé au Musée de Beaux-Arts de Lyon (17-18 mars 2000)*, Parijs – Lyon, 184.

periode invoerrechten betalen.²¹³ Hoeveel die toeslag bedroeg op de handelsroutes uit Koptos is geattesteerd in het Koptostarief uit 90 n.C. Voor vrouwen was het bedrag aanzienlijk hoger dan voor mannen die passeerden. Zo betaalden schippers en ambachtsmannen acht drachmen, een bewaker tien en een schipper vijf. De vrouwen van soldaten en matrozen moesten daarentegen twintig drachmen betalen om te mogen passeren. Het bedrag voor prostituees torende daar nog meer bovenuit met een toeslag van 108 drachmen. POMEROY (1975) meent dat het hoge tarief voor prostituees een bewijs is voor de hoge winstmarges van prostituees in Egypte. Volgens haar moesten prostituees, of hun eigenaars als zij slavinnen waren, niet meer betalen omwille van een morele druk of sociale conventie, maar eerder omdat zij simpelweg genoeg geld hadden om het hoge bedrag te betalen.²¹⁴ LEWIS (1983) erkent dat de hoge taks in Koptos de mogelijke winst kan reflecteren die prostituees hier konden maken, maar is daarnaast van mening dat een vrouw zichzelf enkel uit noodzaak zou prostitueren, ook al konden de inkomsten aantrekkelijk zijn.²¹⁵ MCGINN (2003) leidt uit het hoge bedrag af dat de economische status van prostituees of tenminste van hun pooiers eerder hoog was.²¹⁶

De interpretatie van McGinn lijkt gedeeltelijk tekort te schieten, gezien dit de enige attestatie is waarbij een taks zo hoog ligt voor prostituees; een economisch hoge status op deze unieke locatie betekent niet dat het zo was voor heel Egypte. Bovendien geeft MCGINN in een voetnoot zelf toe dat het hier vaak om gevangen genomen en ontvoerde meisjes ging die werden verhandeld als prostituees; van een 'hoge economische status' voor prostituees is in dat geval allerminst sprake.²¹⁷ Een alternatieve interpretatie die MCGINN vermeldt, is dat het hoge tarief kon dienen om buitenlandse prostituees van voorbij de Rode Zee ervan te weerhouden Egypte en de rest van het Romeinse Rijk binnen te komen.²¹⁸ Waarschijnlijk weerspiegelt het bedrag uit het Koptostarief een unieke lokale situatie, zoals LEWIS suggereert. Vrouwen die werkten als prostituee in de oostelijke woestijn, waar soldaten samenleefden in kampen zonder vrouwen, konden mogelijks hoge bedragen verdienen. De Romeinse administratie wist dat en kon de tarieven aanpassen naargelang de winstmarge. Indien de geprostitueerde vrouwen zelf geen inspraak hadden, bijvoorbeeld als slavin, konden hun pooiers hier veel geld verdienen.

Een compleet andere interpretatie komt van MONTERRAT (1996). Volgens hem was de hoge toeslag voor prostituees geen taks die te betalen was per prostituee, maar gold het bedrag voor groepen van prostituees die rondreisden onder de controle van een *pornoboskos*. Hij haalt aan dat het bovendien relatief eenvoudig was om de hoge taks te omzeilen, maar dat het mogelijks uit morele overwegingen

²¹³ SHERMAN LEROY WALLACE, 1938, 273; ANDREA JÖRDENS, *Statthalterliche Verwaltung in der römischen Kaiserzeit. Studien zum Praefectus Aegypti* (Historia. Einzelschriften 175), Stuttgart, 2009, 384-387.

²¹⁴ SARAH B. POMEROY, 1976, 141.

²¹⁵ NAPHTALI LEWIS, 1983, 141-146.

²¹⁶ THOMAS MCGINN, 2003, 281.

²¹⁷ *Ibid.*, 281, n. 241.

²¹⁸ *Ibid.*, 282.

was dat het bedrag zo hoog lag, om een sociale grens te leggen tussen verschillende groepen. Romeins Egypte was immers een erg sociaal gestratificeerde maatschappij waarin mensen werden geacht hun plaats te kennen.²¹⁹ In dat geval heeft het hoge tarief weinig te maken met hoe kapitaalkrchtig prostituees of hun pooiers waren, maar zou de staat prostituees expliciet buiten alle andere sociale groepen plaatsen.

Philokles, de quintana en het kykleutikon

De *praesidia* of legerkampen hadden allemaal, behalve in de regio van Persou, een uitsluitend militaire rol. Tegen de verveling en de harde leefomstandigheden werden prostituees met open armen verwelkomd. Behalve rondreizende vrouwen die hoopten geld te verdienen van soldaten waren er slavinnen die doorgaans uitgeleend werden als prostituee tegen de gemiddelde prijs van zestig drachmen voor een maand. Iemand die tijdens de tweede eeuw n.C. in een dergelijk legerkamp bij Mons Claudianus zaken deed, was Philokles (cfr. 7.1 Philokles en zijn hoertjes: Prostitutie in de oostelijke woestijn).²²⁰ Een legerkamp telde ongeveer vijftien soldaten, wat erop neerkwam dat elke soldaat voor een maand vier drachmen betaalde voor een prostituee. Hogere officieren konden prostituees voor eigen gebruik bestellen.²²¹ In de brief O. *Did.* 390 (TM 144951) geeft Philokles uitleg over wat zijn kosten doorgaans zijn:

“Philokles to Aquila, his most honoured, greetings. You know that they were offering me twenty-two staters a month for the girl. When you came, I preferred to furnish you rather than others. You also know that when the girl set out the tax-collector took 3 staters from her and 2 drachmas for transportation. Out of the fifteen staters, eleven staters and two drachmas came into my hands. You further know how we have entered into a written agreement that no one will do the girl any harm contrary to the agreement. Greet Kasylla. Farewell.”²²²

Na alle belastingen, de *quintana* van drie staters, of twaalf drachmen, en een transporttaks van twee drachmen, hield Philokles nog 46 drachmen over van de 60 betaalde drachmen. In vergelijking hiermee zou een aanbod van 88 drachmen, waar hij 76 van zou overhouden indien de *quintana* hetzelfde bleef, aantrekkelijker zijn.²²³ De brief geeft bovendien weer dat er een juridisch bindend contract werd gesloten bij het huren van een prostituee. Philokles spreekt immers van een schriftelijke overeenkomst: *γράμματα* en *συμφώνησις*. TABONE (2020) haalt aan dat het mogelijk is dat de vermelde

²¹⁹ DOMINIC MONTSEERRAT, 1996, 131.

²²⁰ HÉLÈNE CUVIGNY, 2003; A. BÜLOW-JACOBSEN, 2012; HÉLÈNE CUVIGNY, 2010, 159-166; YANNE BROUX, ‘Rondjes draaien in de woestijn’.

²²¹ YANNE BROUX, ‘Rondjes draaien in de woestijn’.

²²² ADAM BÜLOW-JACOBSEN, 2012, nr. 390.

²²³ *Ibid.*, nr. 390.

22 staters of 88 drachmen een onderhandelingstrucje was van Philokles, die Aquila probeerde te overtuigen om meer te betalen per maand. Het is bovendien interessant dat de schriftelijke overeenkomst zorgde voor een garantie van het welzijn van de prostituee.²²⁴ Het was de *conductor* die verantwoordelijk was om de hierboven vermelde *quintana* op te halen. Deze taks staat soms in de bronnen als *κοινιτάνα*, maar ergens anders staat er bijvoorbeeld *τὸ τοῦ κονδύκτορος*, verwijzend naar de belastinginner van deze taks.²²⁵ De *quintana* gold niet enkel voor prostituees; er zijn andere attestaties waarbij de betalers niks te maken lijken te hebben met prostituees, bijvoorbeeld in O. *Berenike 2 137* (TM 89163).

In zes brieven uit Maximianon is het substantief *τὸ κυκλευτικόν* geattesteerd.²²⁶ Dit was een som geld die enkel vrouwen bleken te ontvangen. De term komt van het werkwoord *κυκλεύειν*, ‘ronddraaien’ en aanvankelijk vertaalden onderzoekers dit met ‘aan het waterwiel draaien’, een *κυκλευτήριον* is immers een waterwiel.²²⁷ In feite slaat het woord in deze context op een eufemisme voor de activiteiten van prostituees in de legerkampen. Het *kykleutikon* was dus een loon voor prostituees.²²⁸

²²⁴ ALESSIA TABONE, 2020, 110.

²²⁵ O. *Did.* 390 (TM 144951).

²²⁶ SB 28 17093 (TM 383678); SB 28 17094 (TM 383679); SB 28 17095 (TM 383680); M1189; M1416; M1530.

²²⁷ HÉLÈNE CUVIGNY, ‘La société civile des *praesidia*’, in HÉLÈNE CUVIGNY (ed.), *La Route de Myos Hormos: L’armée dans le désert Oriental d’Égypte* (IFAO 48/2), 2003, 389-394.

²²⁸ HÉLÈNE CUVIGNY, 2010, 159-166.

5. Juridische en socio-economische status van vrouwen in Egypte

Samen met het vorige hoofdstuk behandelt dit hoofdstuk de algemene context waarin prostituees en andere vrouwen leefden. Egyptische vrouwen kenden in de oudheid een relatief grote vrijheid en gelijkheid ten opzichte van mannen, maar het zou verkeerd zijn om ervan uit te gaan dat dit zich de hele oudheid lang op dezelfde manier manifesteerde. Dit hoofdstuk legt zich toe op de specifieke juridische en socio-economische situatie waarin vrouwen zich bevonden doorheen de oudheid in Egypte.

5.1 Egypte voor Alexander de Grote

Het rechtssysteem en de tradities uit de pre-Ptolemaïsche periode bleven een diepgaande invloed hebben op de Egyptische maatschappij, vooral tijdens de Ptolemaïsche en de vroeg-Romeinse periode. Om de juridische en socio-economische situatie goed te kunnen begrijpen is het om die reden relevant om eerst kort een blik te werpen op de situatie in de faraonische periode en onder de Perzische overheersing.

5.1.1 Faraonische periode

Over het recht in het Oude Rijk (ca. 2613-2181 v.C.) en het Middenrijk (ca. 2040-1782 v.C.) is relatief weinig informatie beschikbaar doordat er weinig juridische teksten uit deze periode zijn overgeleverd. Een extensief beeld van het rechtssysteem in Egypte is pas mogelijk vanaf ca. 700 v.C. Aangezien het recht doorgaans een erg conservatieve en statische instelling is, komen de oudere wetten voor een groot deel wel overeen met de latere wetgeving.²²⁹ In elk geval genoten vrouwen gedurende de faraonische periode financiële geloofwaardigheid en geschiktheid, konden ze goederen en land bezitten, transacties uitvoeren en juridische overeenkomsten sluiten.²³⁰ Mannen en vrouwen uit dezelfde sociale klasse hadden in de antieke Egyptische maatschappij gelijke rechten en deelden dezelfde verwachting van het leven na de dood. Hierin was Egypte eerder uniek in vergelijking met andere maatschappijen uit de oudheid; vrouwen kenden er aanzienlijk veel juridische en sociale vrijheid en konden zelfs invloed uitoefenen. Los daarvan stonden vrouwen wel nog steeds lager op de sociale ladder dan mannen. Dat vrouwen invloedrijk konden zijn, kwam grotendeels doordat

²²⁹ PIETER WILLEM PESTMAN, 'The Law of Succession in Ancient Egypt', in JAN BRUGMAN, e.a. *Essays on Oriental Laws of Succession* (Studia et documenta ad iura Orientis antiqui pertinentia 9), Leiden, 1969, 58-59.

²³⁰ A. H. SOLIMAN EL-MOSALLAMY, 'The Evolution of the Position of the Woman in Ancient Egypt' in BÄRBEL KRAMER, e.a. (eds.), *Akten des 21. Internationalen Papyrologenkongresses: Berlin, 13.-19.8.1995*, vol. I, Stuttgart, 1997, 251-272.

grondbezit werd doorgegeven van moeder op dochter, in pre-industriële maatschappijen was het immers enkel helemaal zeker wie de moeder was: *mater semper certum est, pater numquam*.²³¹ Hieronder staan twee voorbeelden van vrouwen uit faraonisch Egypte om de juridische situatie in grote lijnen te schetsen.

Professor PESTMAN (1969) begon zijn rede *Over vrouwen en voogden in het Oude Egypte* met een beknopte uiteenzetting over de dame Naunakhte.²³² Zij leefde tijdens de eerste helft van de elfde eeuw v.C. (twintigste dynastie), ten westen van Thebe, in het arbeidersdorp Deir-el Medina nabij de Koningsgraven. Deir-el Medina is een bijzonder goed bewaard en gedocumenteerd dorp dat ons veel kan vertellen over het dagelijks leven in het Nieuwe Rijk (1550-1070 v.C.). Er is niet alleen veel archeologisch materiaal blootgelegd, het corpus met geschreven bronnen is het meest uitgebreide uit de faraonische periode, met duizenden ostraca en papyrusfragmenten.²³³ Naunakhte was aanvankelijk getrouwd met een schrijver van wie ze geen kinderen, maar wel een erfenis kreeg na diens dood. Ze hertrouwde met een arbeider en in het derde regeringsjaar van Ramses V (ca. 1153/1152 v.C.) stelde zij een testament op, waarvan het IFAO een deel vond tijdens opgravingen in 1928, en Alan Gardiner een ander deel aankocht na 1928. In 1945 gaf J. ČERNÝ het testament uit in *The Journal of Egyptian Archaeology*.²³⁴ In dit testament had Naunakhte haar bezittingen verdeeld onder enkele van haar kinderen en had ze de kinderen ontfermd die niet voor haar hadden gezorgd op haar oude dag. Hoewel haar echtgenoot op dit moment nog leefde, kwam hij op geen enkele manier voor in het testament.²³⁵ Eeuwen voor de geboorte van Naunakhte konden vrouwen in Egypte eveneens over hun eigen vermogen beschikken. Zo was er aan het einde van de derde dynastie (2650-2575 v.C.) de dame Nebsenit, moeder van de hoge functionaris Meten, die net als Naunakhte in een testament haar goederen verdeelde over haar kinderen.²³⁶ Zowel zonen als dochters erfden van hun ouders, ze hadden zelfs al bepaalde rechten over hun erfenis nog voordat hun ouders kwamen te overlijden. Desalniettemin konden ouders zelf nog bepaalde regelingen treffen voor hun testament en eventueel kinderen daaruit schrappen.²³⁷

²³¹ BARBARA WATTERSON, *Women in Ancient Egypt*, New York, 1991, 23-34.

²³² PIETER WILLEM PESTMAN, *Over vrouwen en voogden in het Oude Egypte*, Leiden, 1969, 6-7.

²³³ LYNN MESKELL, *Archaeologies of Social Life: Age, Sex, Class et cetera in Ancient Egypt*, Oxford, 2004, 4-7.

²³⁴ JAROSLAV ČERNÝ, 'The Will of Naunakhte and the Related Documents', *The Journal of Egyptian Archaeology* 31 (1945), 29-53.

²³⁵ KOENRAAD DONKER VAN HEEL, *Mrs. Tsenhor: A Female Entrepreneur in Ancient Egypt*, Cairo - New York, 2014, 186-193.

²³⁶ JACQUES PIRENNE, 'Le statut de la femme dans l'ancienne Egypte', *La Femme* (Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions 11), Brussel, 1983² [1959¹], 64; CHRISTIANE DESROCHES NOBLECOURT, *La femme au temps des Pharaons*, Parijs, 1986, 173-174.

²³⁷ PIETER WILLEM PESTMAN, 1969, 59-68.

5.1.2 Perzische overheersing

Onder de Perzische heerschappij over Egypte konden Egyptenaren blijven leven volgens hun eigen jurisdictie. Onder Darius I werd het Egyptische recht zelfs gecodificeerd.²³⁸ Wat de inhoud van het recht betreft, was er bovendien geen Perzische invloed op het Egyptische recht.²³⁹ Concreet betekent dit dat de positie van Egyptische vrouwen hetzelfde bleef als voordien en dat zij dus een grote juridische gelijkheid bleven genieten. Uit deze periode is het archief van de dame Tsenhor overgeleverd.²⁴⁰ Tsenhor, die zelf een centrale plaats inneemt in haar archief, was geboren rond 550 v.C. in Thebe. Zij was een choachyte: een soort begrafenisondernemer die offers bracht aan de overledenen. Dit werk voerde ze zelf uit, waarschijnlijk met steun van haar tweede echtgenoot. In haar archief komt Tsenhor naar voren als een vrouw die een stevige grip had op haar eigen leven. Terwijl haar echtgenoot nog in leven was kon zij zelfstandig slaven aankopen, erven van haar vader en meebeslissen over de verdeling van die erfenis, bovendien kreeg zij van haar echtgenoot de helft van een stuk grond waarvoor ze de helft van de bouwkosten van een huis betaalde.²⁴¹ Met haar man regelde ze daarnaast het huwelijkscontract en de erfenis voor haar kinderen.²⁴² De traditie van huwelijkscontracten of huwelijksovereenkomsten reikt terug tot de Faraonische periode en was eveneens gekend in het Oude Nabije Oosten.²⁴³ Deze contracten regelden de financiële overeenkomsten tijdens het huwelijk zelf en beschermden de vrouw en kinderen in het geval van een scheiding, dat was vooral belangrijk voor kinderen uit andere huwelijken. Bovendien waren deze huwelijkscontracten belangrijk wanneer iemand aanspraak wilde maken op een erfenis.²⁴⁴

In de late periode (525-332 v.C.) speelden vrouwen een aanzienlijke rol in overeenkomsten over eigendomsrechten of leningen. In deze overeenkomsten namen zij niet slechts een passieve positie in waarbij ze goederen of land verkregen, maar konden ze ook zelf beschikken over hun bezittingen en de eigendomsrechten overdragen aan iemand anders.²⁴⁵ De algemene houding tegenover vrouwen weerspiegelde de juridische gelijkheid niet helemaal; maatschappelijk gezien werd het werk dat mannen verrichtten hoger geacht dan het traditioneel huishoudelijke ‘vrouwenwerk’. In dit opzicht verschilde Egypte toch niet zo veel van andere antieke maatschappijen.²⁴⁶ De oude Egyptische

²³⁸ DIODOROS SICULUS, I, 95.4-5

²³⁹ PIETER WILLEM PESTMAN, 1969, 36-37 n. 7.

²⁴⁰ Trismegistos arch: 281 (www.trismegistos.org/archive/281): MARK DEPAUW en TOM GHELDOLF, 2014, 40-52.

²⁴¹ KOENRAAD DONKER VAN HEEL, 2014, 111-123, 146-150, 131-140,

²⁴² Ibid., 73, 87-96.

²⁴³ PIETER WILLEM PESTMAN, *Marriage and Matrimonial Property in Ancient Egypt: A Contribution to Establishing the Legal Position of the Woman*, Leiden, 1961; MARTHA ROTH, *Babylonian Marriage Agreements 7th-3rd centuries B.C.*, Kevelaer, 1989.

²⁴⁴ MAREN SCHENTULEIT, 2019, 348-349.

²⁴⁵ SCHAFIK ALLAM, ‘Women as Holders of Rights in Ancient Egypt (During the Late Period)’, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 33:1 (1990), 1-34.

²⁴⁶ BARBARA WATTERSON, 1991, 1-22.

samenleving was dan wel voordelig voor vrouwen op juridisch vlak, maar het was zeker geen feministische maatschappij *avant la lettre*.

5.2 Egypte in de Ptolemaeëntijd

5.2.1 Ptolemaeïsche koninginnen

De Hellenistische tijd kende verschillende prominente vrouwen die zich sterk gingen profileren, zo zijn Olympias, Arsinoë II en Cleopatra VII enkele klinkende namen uit deze periode. Macedonische koninginnen waren rijker dan eender welke Griekse vrouw voor hen, bovendien konden zij zelf beschikken over die rijkdom en hun bezittingen zelf controleren.²⁴⁷ Ptolemaeïsche meisjes namen niet alleen actief deel aan het politieke spel, maar werden evenzeer als passieve politieke pionnen gebruikt in gearrangeerde huwelijken. Zo gaf Ptolemaios II zijn dochter Berenike samen met een exuberante bruidsschat weg aan Antiochos II. Als politieke tactiek om invloeden van buitenaf uit de weg te gaan, trouwden de meeste Ptolemaeïsche koningen met hun eigen zusters.²⁴⁸ Incestueuze huwelijken tussen volbroer en -zus waren in geen enkele andere samenleving toegestaan, met uitzondering van enkele precedentes bij de farao's en in de godenwereld. In de Romeinse periode zette dit gebruik zich overigens verder onder de Egyptische bevolking.²⁴⁹ Door met elkaar te huwen, distantieerden de Ptolemaeën zich van gewone stervelingen.²⁵⁰ Arsinoë II overtuigde haar jongere broer Ptolemaios II om deze traditie te beginnen. Zij kregen beiden de toepasselijke titel *Philadelphos*. Om deze incestueuze huwelijken te legitimeren, maakten ze een vergelijking met de godenparen Hera en Zeus, en Isis en Osiris; daarnaast is er vanaf 272/1 een dynastieke cultus geattesteerd. Arsinoë II was bijzonder populair en was de eerste Ptolemaeïsche koningin die een cultus kreeg in zowel Griekse als Egyptische tempels.²⁵¹ De dynastieke cultus schonk bijzonder veel aandacht aan de koninginnen, die hun eigen priesteressen kregen en vanaf Cleopatra III zelfs eigen mannelijke priesters.²⁵² Ptolemaios II had er de basis voor gelegd, maar het was Ptolemaios IV die de cultus verhief tot haar officiële vorm

²⁴⁷ SARAH B. POMEROY, *Women in Hellenistic Egypt: From Alexander to Cleopatra*, New York, 1984, 14-15.

²⁴⁸ Ptolemaios II en Arsinoë II; Ptolemaios IV en Arsinoë III; Ptolemaios VI en Kleopatra II; Ptolemaios VIII en Kleopatra II; Ptolemaios IX en Kleopatra IV (en Kleopatra Selene nadien). Ptolemaios XII trouwde met Kleopatra V, die ofwel zijn volledige zus, of zijn halfzus was. SHEILA L. AGER, 'Familiarity Breeds: Incest and the Ptolemaic Dynasty', *The Journal of Hellenic Studies* 125 (2005), 1-34.

²⁴⁹ SOFIE REMIJSEN en WILLY CLARYSSE, 'Incest or Adoption? Brother-Sister Marriage in Roman Egypt Revisited', *The Journal of Roman Studies* 98 (2008), 53-61.

²⁵⁰ SARAH B. POMEROY, 1976, 120-124; SARAH B. POMEROY, 1984, 16.

²⁵¹ P. Lond. VII 2046; JANE ROWLANDSON, 1998, 28; GENEVIÈVE HUSSON en DOMINIQUE VALBELLE, *L'état et les institutions en Egypte. Des premiers pharaons aux empereurs romains*, Parijs, 1992, 195-197.

²⁵² KATELIJN VANDORPE, 'The Ptolemaic Period', in ALAN B. LLOYD (ed.), *A Companion to Ancient Egypt*, Oxford, 2010, 163-164, 168-169.

en de Ptolemaeën associeerde met de cultus van Alexander.²⁵³ Enkel Berenike III, Cleopatra II en Cleopatra VII hebben alleen geregeerd, voor de rest maakten Ptolemaeïsche koninginnen gebruik van hun macht als moeder of echtgenote van zwakke koningen. Zelden hadden vrouwen zo'n grote invloed op de binnen- en buitenlandse politiek als in de Ptolemaeïsche periode.²⁵⁴ De representatie van Romeinse keizerinnen was veel sporadischer in vergelijking met de sterk aanwezige Ptolemaeïsche koninginnen.²⁵⁵

5.2.2 Egyptische en Griekse vrouwen

De Ptolemaeën namen hun eigen jurisdictie met zich mee naar Egypte, maar het Egyptische rechtsstelsel bleef voortbestaan en beïnvloedde onvermijdelijk het Griekse recht in Egypte. Zoals hierboven aangetoond, stonden Egyptische vrouwen reeds vanuit de Faraonische traditie juridisch sterk in hun schoenen. Vrouwen hadden geen minderwaardige positie binnen hun huwelijk.²⁵⁶ Getrouwde vrouwen konden volledig beschikken over hun eigendom, ze bezaten land en verschijnen regelmatig in de bronnen als crediteurs, zonder dat hun echtgenoten hiervoor toestemming moesten geven. Sinds de zesde eeuw v.C. was toestemming van de bruid een vereiste voor een huwelijk en het was zelfs mogelijk voor een vrouw om haar huwelijk unilateraal te beëindigen.²⁵⁷ Bovendien genoten vrouwen financiële bescherming door voordelige huwelijkscontracten. Hiermee kenden zij een aanzienlijk grotere juridische vrijheid dan Griekse vrouwen, die onafgebroken leefden onder de *kyrieia* of voogdij van hun vader, echtgenoot of zoon.²⁵⁸

Een huwelijk was eerder een sociale overeenkomst dan een juridische situatie.²⁵⁹ Een formeel contract was zowel in de Griekse als in de Egyptische maatschappij niet noodzakelijk voor een huwelijk; ongeschreven huwelijken waren even formeel en bindend als geschreven huwelijken waarbij de partners een huwelijkscontract opstelden. Demotische huwelijksvereenkomsten werden vaak pas na jaren van samenleven opgesteld, wanneer het de facto huwelijk reeds kinderen had voortgebracht. Demotische en Griekse contracten verschilden niet alleen qua taal, maar ook qua inhoud. Demotische huwelijkscontracten vermeldden geen persoonlijke rechten en plichten, maar focusten zich volledig op eigendomsrechten. In de scheidingscontracten ging het daarentegen helemaal niet over eigendom en

²⁵³ GENEVIEVE HUSSON en DOMINIQUE VALBELLE, 1992, 195-197.

²⁵⁴ SARAH B. POMEROY, 1975, 124-125.

²⁵⁵ MAREN SCHENTULEIT, 2019, 352-353.

²⁵⁶ PIETER WILLEM PESTMAN, 1961, 54.

²⁵⁷ JANE ROWLANDSON, 1998, 155-174, 245-279; ADA NIFOSI, 2019, 25-38.

²⁵⁸ GILLIAN RAMSEY, 'Hellenistic Women and the Law: Agency, Identity, and Community', in JEAN MACINTOSH TURFA en STEPHANIE LYNN BUDIN, *Women in Antiquity: Real Women across the Ancient World*, 2016, 727.

²⁵⁹ SCHAFIK ALLAM, 'Quelques Aspects du Mariage dans l'Égypte Ancienne', *The Journal of Egyptian Archaeology* 67 (1981), 116-135.

bezit, maar uitsluitend over persoonlijke rechten, waarschijnlijk omdat het eigendom reeds was geregeld in de huwelijksovereenkomst.²⁶⁰ De meest bekende huwelijksovereenkomst en tevens een van de oudste Griekse papyri uit Egypte is P. *Eleph.* 1 (TM 5836) uit 310 v.C., waar nog geen Egyptische invloeden in zijn terug te vinden. Dit contract staat in scherp contrast met Demotische huwelijkscontracten, waarbij de rechten van de echtgenote en toekomstige kinderen worden verzekerd.²⁶¹ Zowel Griekse als Egyptische echtgenoten toonden affectie in funeraire inscripties en monumenten wanneer hun echtgenote stierf. Niet alle huwelijken waren echter even gelukkig en niet iedereen kon op tijd via een echtscheiding ontsnappen aan een gewelddadige echtgenoot.²⁶² Zo beklagt het Demotische mummielabel TM 69350 een overleden vrouw als slachtoffer van haar echtgenoot:

Recto:

T3-šr.t-pʹ-ḡwʹrw daughter of *Pn-T3-wrʹe.t*

she being mistreated by her husband

Verso:

Her heart is not happy

at his hand

He took from her

everything of hers.²⁶³

In de Hellenistische periode ging de status van Griekse vrouwen er wel op vooruit, maar ze zou nooit die van Egyptische vrouwen evenaren. Een klassiek voorbeeld hiervan is de petitie P. *Enteux.* 22 uit 218 v.C., waarin de dame Nikaia de schoonbroer van haar overleden echtgenoot officieel wil laten erkennen als haar *kyrios*. Dit was nodig om disputeren over haar geërfde eigendom uit de weg te gaan. Het gaat om een typische petitie en de *strategos* handelde het op een routineuze manier af. Nikaia noemt zichzelf een ‘Perzische’, wat erop wijst dat ze een Hellenistische status had verkregen, maar haar oorspronkelijke herkomst is niet geweten.²⁶⁴ Voor Egyptische vrouwen was het niet noodzakelijk om disputeren af te handelen via een voogd, zoals onder meer het archief van Tefhape uit de tweede

²⁶⁰ ADA NIFOSI, 2019, 32-33.

²⁶¹ JAMES G. KEENAN, JOSEPH GILBERT MANNING en URI YIFTACH-FIRANKO, *Law and Legal Practice in Egypt from Alexander to the Arab Conquest*, Cambridge, 2014, 149-150.

²⁶² ADA NIFOSI, 2019, 29.

²⁶³ Vertaling uit GEORGES ROBERT HUGHES e.a., *Catalog of Demotic Texts in the Brooklyn Museum* (The Oriental Institute of the University of Chicago 29), Chicago, 2005, 1.

²⁶⁴ JANE ROWLANDSON, 1998, 164.

eeuw v.C. getuigt. Hierin staan de gerechtelijke notulen van het proces tussen Chratianch en haar half-schoonbroer Tefhape, waaruit blijkt dat Chratianch volledig zelfstandig optrad.²⁶⁵

Griekse *settlers* in Egypte namen Egyptische gebruiken over, bijvoorbeeld de traditie waarbij de erfenis ook naar vrouwelijke familieleden kon gaan.²⁶⁶ Egyptische of geëgyptianiseerde vrouwen die met een Griek trouwden, konden enerzijds genieten van de Egyptische tradities waar zij voordeel uithaalden, maar anderzijds namen zij bewust Griekse gebruiken op. Het archief van Dryton, zijn vrouw Apollonia en hun dochter Senmouthis is hier een mooi voorbeeld van.²⁶⁷ Apollonia alias Senmonthis ging zichzelf in haar huwelijk met de Kretenzer Dryton sterk profileren als Griekse vrouw wanneer dat kon.²⁶⁸ Zodra er een Grieks notariaat beschikbaar was in Pathyris, waar de twee woonden, kon ze zich in officiële aangelegenheden uitgesproken als Griekse vrouw profileren en trad Dryton op als haar voogd. In haar privéleven bleef ze handelen als Egyptische vrouw. Hun dochters kregen enerzijds een bruidsschat, zoals de Griekse traditie voorschrijft, maar anderzijds konden zowel hun dochters als hun zoon erven, zoals gebruikelijk was in Egypte. Hun dochter Apollonia alias Senmonthis trouwde met een Egyptische soldaat en keerde volledig terug naar de Egyptische tradities. De kleinkinderen van Apollonia en Dryton droegen zelfs geen Griekse namen meer.²⁶⁹ Over de zaken die Apollonia deed in Pathyris volgt meer in een volgend hoofdstuk (cfr. 6.1 *Agency* van zakenvrouwen).

Volwassen vrouwen leefden niet altijd samen met een echtgenoot. Zulke vrouwen die alleen leefden zijn meermaals geattesteerd in de Ptolemaeïsche bronnen. Zij waren ofwel nooit getrouwd in de eerste plaats, of ze waren gescheiden of weduwes. Uit de Romeinse data blijkt dat de meeste vrouwen niet hertrouwden nadat ze waren gescheiden of wanneer hun echtgenoot was overleden. Wanneer vrouwen niet hertrouwden, konden ze meestal overleven van de bruidsschat indien ze die terug konden krijgen van de echtgenoot of diens familie. Wanneer dat niet lukte, waren vrouwen vaak aangewezen op

²⁶⁵ Trismegistos arch id: 237 (www.trismegistos.org/archive/237): MARK DEPAUW en TOM GHELDOLF, 2014, 40–52; HERBERT THOMPSON, *A Family Archive from Siut, from Papyri in the British Museum, Including an Account of a Trial before the Laocritae in the year B. C. 170*, Oxford, 1934; GERT BAETENS en MARK DEPAUW, ‘The Legal Advice of Totoes in the Siut Archive (P. BM 10591, verso, col. I-III)’, *The Journal of Egyptian Archaeology* 101 (2015), 311–337; SOFIE WAEBENS, ‘Life Portraits: People and their Everyday Papers in a Bureaucratic Society’, in KATELIJN VANDORPE (ed.), *A Blackwell Companion to Greco-Roman and Late Antique Egypt*, Hoboken, 2019, 208-211.

²⁶⁶ GILLIAN RAMSEY, 2016, 732-733.

²⁶⁷ KATELIJN VANDORPE, *The Bilingual Archive of Dryton, his Wife Apollonia and their Daughter Senmouthis (P. Dryton)* (Collectana Hellenistica 4), Brussel, 2002.

²⁶⁸ Zij was een inheems meisje uit Pathyris wiens familie promotie had gemaakt. De namen uit haar dubbele naam waren parallel aan elkaar; Senmonthis betekent ‘dochter van Montu’ en Apollo uit Apollonia was de Griekse tegenhanger van de god Montu. KATELIJN VANDORPE, ‘Apollonia, A Businesswoman in a Multicultural Society (Pathyris, 2nd-1st centuries BC)’, in HENRI MELAERTS en LEON MOOREN (eds.), *Le rôle et le statut de la femme en Égypte hellénistique, romaine et byzantine (Bruxelles et Louvain, 27-29/11/1997)* (Studia Hellenistica 37), Leuven, 2001, 325-336

²⁶⁹ KATELIJN VANDORPE, 2001, 325-336; KATELIJN VANDORPE, ‘Feminisme avant la lettre? Het leven van een zakenvrouw in Hellenistisch Egypte’, *Nieuw tijdschrift van de Vrije universiteit Brussel*, 2000, 107-133.

familieleden of hun kinderen om daar te gaan wonen. Dit kwam voornamelijk voor in Faraonisch Egypte, maar het gebruik zette zich voort in de Ptolemaeïsche periode.²⁷⁰

Over het algemeen waren de arbeidstaken traditioneel verdeeld tussen mannen en vrouwen, maar sommige slavinnen moesten toch dezelfde taken uitvoeren als mannelijke slaven. Zo klaagde een slavin bij Zenon dat het werk te zwaar was, maar dat ze niet wilde vluchten zoals de andere slaven.²⁷¹ In Egypte waren overigens niet veel slaven aanwezig en degenen die er wel waren, werkten meestal in Griekse of gehelleniseerde huishoudens. Slaven in de pre-Ptolemaeïsche periode werkten evenzeer niet in de landbouwsector, maar in huishoudens. In een land vol met arbeiders was er immers geen of zeer weinig nood aan slaven om op het land te werken.²⁷² In de Griekse poleis in Egypte was er waarschijnlijk een veel groter aantal slaven in vergelijking met de niet-gehelleniseerde regio's, waar amper sprake was van slavernij. Er was dus een geografisch verschil binnen het gebruik van slaven in Egypte, maar dit verschil uitte zich evenzeer doorheen de tijd: terwijl de Griekse migranten zich steeds meer aanpasten aan Egyptische gebruiken, verminderde het gebruik van slaven als arbeidskracht. Volgens POMEROY (1984) hadden vrouwen meestal vrouwelijke slaven en konden zij op twee manieren een slaaf bezitten: door een erfenis of via de bruidsschat. Het zou volgens haar te duur zijn geweest voor een vrouw om zelf een slaaf te kopen.²⁷³ Er zijn echter wel degelijk voorbeelden van vrouwen die slaven kochten, bijvoorbeeld CPS I 9 (TM 7883), waarbij de Egyptische vrouw Thaybastis een meisje kocht als slavin. De prijs die zij betaalde, in totaal 662 drachmen en 5 obolen, was volgens SCHOLL (1990 en 2001) de hoogste koopprijs voor een slaaf die is gekend uit Ptolemaeïsch Egypte.²⁷⁴ BAGNALL en DEROW (2004) hebben echter aangetoond dat het eigenlijk een koopje was, aangezien het bedrag in het brons was en niet in het zilver.²⁷⁵ Verder was het mogelijk om een vondeling te adopteren en op te voeden als slaaf.²⁷⁶

De Ptolemaeïsche hoofdstad Alexandrië was een intellectueel centrum voor zowel mannen als vrouwen. Vrouwelijke wetenschappers en filosofen waren actief in het *Museion* en waren erg zichtbaar in Alexandrië, waardoor ze een voorbeeldfunctie hadden die resoneerde tot ver buiten de grenzen van Egypte. De volgende eeuwen konden het culturele hoogtepunt uit de vroeg-Ptolemaeïsche

²⁷⁰ ADA NIFOSI, 2019, 25, 30.

²⁷¹ PSI 6 667 (TM 2267).

²⁷² YOUVAL ROTMAN, REINHOLD SCHOLL en JEAN A. STRAUS, 'Slavery in Greco-Roman Egypt', in JAMES G. KEENAN, JOSEPH GILBERT MANNING en URI YIFTACH-FIRANKO (eds.), *Law and Legal Practice in Egypt from Alexander to the Arab Conquest*, Cambridge, 2014, 442, 446-452.

²⁷³ SARAH B. POMEROY, 1984, 125-130.

²⁷⁴ REINHOLD SCHOLL, 1990, nr. 9; REINHOLD SCHOLL, 'Herrinnen und Sklaven im Ptolemaïschen Ägypten', in HENRI MELAERTS en LEON MOOREN (eds.), *Le rôle et le statut de la femme en Égypte hellénistique, romaine et byzantine* (Bruxelles et Louvain, 27-29/11/1997) (Studia Hellenistica 37), Leuven, 2001, 318-319.

²⁷⁵ ROGER S. BAGNALL en PETER DEROW, *Historical Sources in Translation: The Hellenistic Period*, Oxford, 2004² [1981¹], nr. 34.

²⁷⁶ ADA NIFOSI, 2019, 37-38.

periode niet meer evenaren en over de geleerdheid van vrouwen is erg weinig informatie bewaard, tot de wiskundige en neoplatoonse filosofe Hypatia die leefde in de vierde eeuw n.C.²⁷⁷ Volgens POMEROY (1981) lag de algemene geletterdheid van vrouwen in de Romeinse periode lager dan onder de Ptolemaeën.²⁷⁸ Meisjes waren overigens afhankelijker van hun socio-economische achtergrond dan jongens om toegang te krijgen tot een educatie. Hoe het onderwijs er precies uitzag voor meisjes is niet geattesteerd.²⁷⁹

5.3 Egypte in de Romeinse tijd, tot 212 n.C.

De sociaalpolitieke structuur in Romeins Egypte zag er in grote lijnen als volgt uit: bovenaan de statuspiramide stond een beperkt aantal Romeinse burgers die gevestigd waren in Egypte. Daaronder kwamen de burgers uit Griekse poleis in Egypte: Alexandrië, Naucratis, Ptolemais en vanaf 130 n.C. Antinoöpolis. Deze burgers waren de *cives peregrini* of *astoi*. Onderaan in de piramide kwam al de rest onder de noemer *peregrini Aegyptii* of *Aigyptioi*, met inbegrip van de vele burgers op het platteland die feitelijk van Griekse afkomst waren.²⁸⁰ Opklimmen in deze gestratificeerde maatschappij was niet zo vanzelfsprekend als het was geweest in Ptolemaeïsch Egypte.²⁸¹ Het Romeinse burgerschap kon worden verschaft aan rijke Alexandrijnen, voor andere inwoners van de provincie was dit uiterst zeldzaam; zij moesten eerst opklimmen tot de Alexandrijnse klasse. Een andere manier om het Romeinse burgerschap te verkrijgen, was door minstens 25 jaar te dienen in het leger.²⁸² Vrouwen hadden onder de Ptolemaeën nog kunnen stijgen op de sociale ladder door te trouwen met iemand uit de elite; de Romeinen reguleerden dit veel strenger. Hier kwam verandering in toen keizer Caracalla in 212 n.C. alle vrije burgers in het rijk uitriep tot Romeins burger.²⁸³

Reeds sinds de tweede eeuw v.C., in een context van politieke instabiliteit voor de Ptolemaeën, had Rome veel politieke invloed op Egypte, dat in de praktijk een satellietstaat was voor het groeiende Romeinse Rijk. In 64 v.C. hadden populistische Romeinse politici reeds voorgesteld om Egypte te annexeren. Zij ontvingen steun van Caesar en Crassus. Het plan ging niet door vanwege oppositie van Cicero en conservatieve senatoren en doordat Ptolemaios XII 6000 talenten leende van Romeinse geldschieters om Caesar en Pompeius om te kopen en zich te laten erkennen als bondgenoot van Rome

²⁷⁷ SARAH B. POMEROY, 'Women in Roman Egypt: A Preliminary Study based on Papyri', in HELENE P. FOLEY (ed.), *Reflections of Women in Antiquity*, New York, 1981, 310-311.

²⁷⁸ *Ibid.*, 303-322.

²⁷⁹ MAREN SCHENTULEIT, 2019, 357-358.

²⁸⁰ GENEVIÈVE HUSSON en DOMINIQUE VALBELLE, 1992, 209-253; KATELIJN VANDORPE en SOFIE WAEBENS, 'Women and Gender in Roman Egypt: The Impact of Roman Rule', in KATJA LEMBKE, MARTINA MINAS-NERPTEL en STEFAN PFEIFFER (eds.), *Tradition and Transformation: Egypt under Roman Rule*, Leiden, 2010, 415-416.

²⁸¹ WILLY CLARYSSE, 'Greeks and Egyptians in the Ptolemaic Army and Administration', *Aegyptus* 65 (1985), 57-66.

²⁸² NAPHTALI LEWIS, 1983, 18-35; ANDREW MONSON, 2012, 262-272; KATELIJN VANDORPE, 2012, 262-266.

²⁸³ KATELIJN VANDORPE, 2012, 266.

in 59 v.C.²⁸⁴ Toen de Romeinen vanaf 1 augustus 30 v.C. formeel de macht over Egypte in handen hadden gekregen, brachten ze politieke stabiliteit, prefereerden ze de Griekse administratie boven de Egyptisch-Demotische en implementeerden ze hun complexe rechtssysteem aanvankelijk enkel op de Romeinse burgers in Egypte. Langzaam beïnvloedde deze jurisdictie de gehelleniseerde bevolking en vanaf 212 n.C., toen het Romeinse burgerschap algemeen werd voor alle vrije inwoners van het rijk, was het Romeinse recht officieel op iedereen van toepassing.²⁸⁵ Onder de Ptolemaeën hadden de inwoners van Egypte de keuze om naar een Egyptische of Griekse rechtbank te gaan om disputen uit te klaren. Vanaf de Romeinse periode waren inheemse Egyptenaren het steeds meer gewoon om officiële zaken in het Grieks af te handelen. Rome ging het gebruik van Demotisch niet actief verbieden, maar Demotische contracten werden duurder en niet langer erkend zonder uitgebreide Griekse samenvattingen. Bijgevolg gingen mensen steeds meer overschakelen op Griekse documenten. Demotische contracten verdwenen grotendeels in de eerste eeuw n.C. en daarmee gingen grote delen van de Egyptische traditie teloor.²⁸⁶

Doordat Demotische contracten verdwenen in de Romeinse periode, moesten Egyptische vrouwen voortaan Griekse contracten gebruiken, waarvoor ze een *kyrios* nodig hadden.²⁸⁷ Rond 140 n.C. verstrengden de procedures rond de voogdij en moesten vrouwen in nog meer gevallen een beroep doen op een voogd. De plicht op voogdij was voor Egyptische vrouwen een aanzienlijke verandering ten opzichte van de Ptolemaïsche periode, maar raakte sterk ingeburgerd in de maatschappij. Dat blijkt onder meer uit het feit dat zelfs na 212 n.C., toen alle vrouwen Romeinse burgers werden en slechts af en toe nog een *tutor* als voogd nodig hadden in plaats van een *kyrios*, het *kyrios*-systeem toch nog in gebruik bleef tot ca. 235 n.C. Zelfs daarna, terwijl ze zich geleidelijk aanpasten aan het *tutor*-systeem, bleven vrouwen vermelden dat hun echtgenoot aanwezig was bij de uitvoering van transacties.²⁸⁸

Het erfrecht bleef een mengeling van Griekse en Egyptische praktijken, waarbij vrouwen enerzijds recht hadden op een bruidsschat en anderzijds op een deel van de erfenis. De oudste zoon kreeg het grootste deel van de erfenis, maar in principe had elk kind recht op een deel. Aangezien het grondbezit ook was inbegrepen in de erfenis ontstond er een aanzienlijke versnippering van het land waarbij

²⁸⁴ NAPHTALI LEWIS, 1983, 9-17; ANDREW MONSON, *From the Ptolemies to the Romans: Political and Economic Change in Egypt*, Cambridge, 2012, 251-252.

²⁸⁵ JANE ROWLANDSON, 1998, 155.

²⁸⁶ NAPHTALI LEWIS, 1983, 185-187; KATELIJN VANDORPE en SOFIE WAEBENS, 2010, 417-419; MAREN SCHENTULEIT, 2019, 348.

²⁸⁷ MAREN SCHENTULEIT, 'Nicht ohne Vormund? Frauen in römischerzeitlichen bilinguen Urkunden aus Soknopaiu Nesos', in RAIMAR EBERHARD e.a. (eds.), ... *vor dem Papyrus sind alle gleich!* Papyrologische Beiträge zu Ehren von Bärbel Kramer (P. Kramer), Berlin, 2009, 192-212.

²⁸⁸ KATELIJN VANDORPE en SOFIE WAEBENS, 2010, 415-435.

vrouwen 1/3 tot 2/5 van het bewoonbare land in de Fayoem bezaten.²⁸⁹ Vrouwen in Egypte konden zonder problemen land bezitten, maar het was pas vanaf de Romeinse periode dat grondbezit regelmatig onderdeel was van de bruidsschat. Voordien bestond die uitsluitend uit roerende goederen. Vanaf 42 v.C. zijn Griekse huwelijkscontracten uit Egypte geattesteerd waarin land stond vermeld. In erfenissen was het wel gangbaar sinds de vroege Ptolemaeïsche periode om land over te dragen aan vrouwen.²⁹⁰ Volgens POMEROY (1981) had grondbezit vanuit de bruidsschat tot gevolg dat een vrouw afhankelijker was van haar echtgenoot, terwijl een bruidsschat bestaande uit roerende goederen het tegenovergestelde effect had. Om het land te bewerken was een vrouw immers afhankelijk van haar echtgenoot of mannelijke familieleden. Wanneer de bruidsschat bestond uit persoonlijke bezittingen was de situatie volledig anders en kon ze veel onafhankelijker handelen.²⁹¹

Voor slaven veranderde er op het eerste gezicht niks met de Romeinse overheersing, in de bronnen verschijnen zij doorgaans als dingen die werden verkocht of geschonken. De Romeinen controleerden het bezit en de verkoop van slaven op een strikte manier.²⁹² Slavinnen werden in Egypte niet verkocht met als hoofddoel vruchtbaarheid om zo nieuwe slaven te voort te brengen. Waarschijnlijk gebeurde hun selectie op basis van hun vermogen om huishoudelijke taken te volbrengen.²⁹³

5.4 Egypte na de *Constitutio Antoniniana*

In 212 n.C. bepaalde Caracalla in een edict dat alle vrije mannen en vrouwen in het Romeinse Rijk het Romeinse burgerschap ontvingen; dit edict staat bekend als de *Constitutio Antoniniana*. In Egypte waren voordien zeer weinig mensen Romeinse burgers en het edict bracht in deze provincie een aanzienlijke verandering met zich mee. Alle vrije personen vielen voortaan onder de Romeinse wetgeving.²⁹⁴ Vanaf ongeveer 212 n.C. verdwenen de attestaties van huwelijken tussen broers en zussen in Egypte ten gevolge van de *Constitutio Antoniniana*.²⁹⁵ Voor vrouwen betekende de nieuwe wetgeving dat ze niet langer een *kyrios* nodig hadden, maar de *Lex Iulia et Titia* schreef wel voor dat vrouwen een *tutor* nodig hadden voor transacties aangaande de *res Mancipi*, dit bestond uit grondgebied in Italië, slaven en vee. Land buiten Italië was geen *res Mancipi* en deze regel was dus niet logisch in Egypte, maar de Romeinen veranderden deze wetgeving niet. Verder was een voogd

²⁸⁹ DEBORAH HOBSON, 'Women as Property Owners in Roman Egypt', *Transactions of the American Philological Association* 113 (1983), 311-321; KATELIJN VANDORPE, 2012, 267.

²⁹⁰ SARAH B. POMEROY, 1981, 304-305.

²⁹¹ Ibid., 1981, 308-309.

²⁹² YOUVAL ROTMAN, REINHOLD SCHOLL en JEAN A. STRAUS, 2014, 452-461.

²⁹³ ANDREW DALBY, 'On Female Slaves in Roman Egypt', *Arethusa* 12:2 (1979), 255-259.

²⁹⁴ CHRISTINA RIGGS (ed.), *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, Oxford, 2012, 4.

²⁹⁵ ANTTI ARJAVA, 'Romanization of Family Law', in JAMES G. KEENAN, JOSEPH GILBERT MANNING en URI YIFTACH-FIRANKO (eds.), *Law and Legal Practice in Egypt from Alexander to the Arab Conquest*, Cambridge, 2014, 176-177.

nog nodig bij het opstellen van een testament, het geven van een bruidsschat, het vrijlaten van een slaaf en bij het aangaan van een verplichting.²⁹⁶ Zoals hierboven reeds aangehaald, bleven vrouwen aanvankelijk de oude Griekse traditie van een *kyrios* volgen en traden voogden dus veel vaker op dan wettelijk verplicht volgens het Romeinse recht. Hier kwam vanaf ongeveer 235 n.C. verandering in, toen de Egyptische bevolking beter bekend raakte met de Romeinse wetgeving. Vanaf dit moment maakten vrouwen ook meer gebruik van het *ius trium liberorum*: vrouwen met drie of meer kinderen hadden het recht om zonder mannelijke voogd te handelen.²⁹⁷ De vrouwen die hier gebruik van maakten waren voornamelijk rijke dames die regelmatig transacties moesten doorvoeren; vrouwen met een culturele Egyptische achtergrond maakten veel minder gebruik van dit privilege. Lokale vrouwen bleven het vaak prefereren om hun echtgenoot aanwezig te hebben bij juridische handelingen tot ze weduwe werden.²⁹⁸

²⁹⁶ ANTTI ARJAVA, 'The Guardianship of Women in Roman Egypt', in *Akten des 21. Internationalen Papyrologenkongresses, Berlin, 13.-19.8.1995*, vol. I, Stuttgart-Leipzig, 1997, 25-30.

²⁹⁷ KATELIJN VANDORPE en SOFIE WAEBENS, 2010, 420-421; ANTTI ARJAVA, 2014, 177-182.

²⁹⁸ PIETER J. SIJPESTEIJN, 'Die ΧΩΡΙΣ ΚΥΠΙΟΥ ΧΡΗΜΑΤΙΖΟΥΣΑΙ ΔΙΚΑΙΩ ΤΕΚΝΩΝ in den Papyri', *Aegyptus* 45 (1965), 171-189; KATELIJN VANDORPE en SOFIE WAEBENS, 2010, 420.

6. Agency

Dit hoofdstuk omvat de essentie van de thesis: *agency*. Het is van belang eerst uiteen te zetten wat dit begrip precies inhoudt, en wat het belang ervan is binnen het historisch en sociologisch onderzoek. Binnen het onderzoek naar eender welke maatschappij zijn twee grote perspectieven terug te vinden die op een dialectische wijze verband houden met elkaar: structurele verklaringen en menselijke *agency*.²⁹⁹ Nauwkeurig historisch onderzoek bepaalt de verhoudingen tussen structuur en *agency* in ruimtelijk en tijdelijk bepaalde omstandigheden. De structuren en de omstandigheden vormen een context waarin actoren vrij kunnen improviseren binnen hun leven. De historische context valt in die zin te definiëren als volgt:

“Een in ruimte en tijd gebonden script dat het spel van historische actoren stuurt en dat ruimte laat voor improvisatie.”³⁰⁰

Die improvisatie van actoren binnen een context is de *agency* van personen die individuele keuzes maken en alternatief kunnen handelen binnen bestaande structuren.³⁰¹ Voor *agency* is de volgende concrete definitie van toepassing:

“*Agency* is een concept dat duidt op de graad van reflexiviteit van individuen tegenover voorgegeven structuren.”³⁰²

De term *agency* zorgt voor een onderscheid tussen toevallige gebeurtenissen en acties waar menselijke intenties achter zitten.³⁰³ Zo is bijvoorbeeld een boom die omwaait een gebeurtenis, maar wanneer iemand een boom omhakt, is dat een actie. PERRY ANDERSON (1980) suggereert dat er drie verschillende manieren zijn waarop personen zelf ‘geschiedenis maken’, dus drie vormen van *agency*. Ten eerste is de meest typische vorm het nastreven van eigen privédoelen: land bewerken, kiezen voor een huwelijk, uitoefenen van een vaardigheid... De tweede vorm van *agency* handelt binnen een kader van bestaande sociale relaties en naar publieke doeleinden: politieke problemen, militaire conflicten, diplomatische handelingen... Ten slotte is er sinds de 18de eeuw een nieuwe vorm van *agency*, verwickeld in een collectief streven naar globale sociale transformatie.³⁰⁴ In dit socio-economische onderzoek naar de oudheid is enkel de eerste vorm van *agency* relevant.

²⁹⁹ ALEX CALLINICOS, *Making History: Agency, Structure, and Change in Social Theory*, Leiden – Boston, 2004; THADDEUS GREGORY BLANCHETTE, 2017, 752.

³⁰⁰ VIOLET SOEN, *Geschiedenis is een werkwoord: Een inleiding tot historisch onderzoek*, Leuven, 2016, 209.

³⁰¹ *Ibid.*, 2016, 212-213.

³⁰² *Ibid.*, 2016, 212.

³⁰³ ALFRED GELL, *Art and Agency: An Anthropological Theory*, Oxford, 1998, 16-17.

³⁰⁴ PERRY ANDERSON, *Arguments within English Marxism*, London, 1980, 19-20.

Agency is niet zomaar een algemeen synoniem voor vrije wil, maar binnen het debat over prostitutie lijkt die associatie er wel vaak te zijn.³⁰⁵ JULIA O'CONNELL-DAVIDSON (2002) is bijvoorbeeld van mening dat *agency* gelijk is aan zelf-soevereiniteit en dat het kan groeien, samen met de status en rijkdom van een persoon. Bij arme personen zou het dan hun relatieve gebrek aan *agency* zijn dat hen de prostitutie in 'dwingt'.³⁰⁶ Verschillende andere radicale feministische onderzoeksters gaan nog verder en vechten de notie van sekswerk als arbeid aan. Volgens hen gebruiken mannen seksualiteit om vrouwen verder te onderdrukken en is prostitutie in feite geweld, vergelijkbaar met slavernij. Net als in slavernij is er volgens hen abolitionisme nodig voor prostitutie.³⁰⁷ Voor hen zou het bijna obscene zijn om te spreken over *agency* in de context van vrouwelijke prostituees. Vanuit het abolitionistische feministische standpunt kan prostitutie geen arbeid zijn, want prostituees transformeren hun lichaam tot goederen op een markt. Degene die het lichaam van een prostituee echt bezit is in dat opzicht de pooier, die haar transformeert tot een slavin.³⁰⁸ Het onderzoek naar prostitutie bestaat in algemene lijnen uit twee groepen die tegenover elkaar staan: een radicale anti-prostitutiebeweging versus onderzoekers die sekswerk als werk beschouwen.³⁰⁹

De problematische opvatting dat prostitutie geen arbeid is, schiet tekort op verschillende vlakken, zoals BLANCHETTE (2017) duidelijk uiteenzet.³¹⁰ Zijn argumenten gaan in grote lijnen als volgt; het is inderdaad zo dat indien een sekswerker effectief 'tot slaaf wordt gemaakt', die persoon dan is gereduceerd tot een handelsgoed. Dit gegeven beperkt zich echter niet tot prostitutie en niemand zal beweren dat slaven geen arbeid uitoefenen. Het is net de status als onvrij en handelsgoed die ervoor zorgt dat iemand een slaaf is, niet de specifieke arbeid. Volgens abolitionistische feministen is het overigens zelfs geen werk als een prostituee zelf vrijwillig toestemt tot prostitutie, omdat grotere sociale beperkingen hen hiertoe zouden dwingen. In dat opzicht zou het compleet overbodig zijn om over *agency* te spreken. BLANCHETTE haalt verder aan dat het opmerkelijk is hoe deze feministen hun argumenten niet verder doortrekken naar het traditionele huwelijk. Volgens FRIEDRICH ENGELS zouden vrouwen immers evenmin vrijwillig in het huwelijk treden, maar doen ze dit onder druk van dezelfde sociale beperkingen die ervoor zorgen dat prostituees geen vrije keuze zouden hebben.³¹¹ Ten slotte gaan zij de mist in met hun opvattingen over *agency* zelf. Dit bestaat immers nooit volledig vrij

³⁰⁵ THADDEUS GREGORY BLANCHETTE, 2017, 753-758.

³⁰⁶ JULIA O'CONNELL-DAVIDSON, 'The Rights and Wrongs of Prostitution', *Hypatia* 17 (2002), 90.

³⁰⁷ Uitgesproken anti-prostitutie-onderzoekers zijn onder andere SHEILA JEFFREYS, CATHERINE MCKINNON, MEGHAN MURPHEY en MELISSA FARLEY.

³⁰⁸ JANICE G. RAYMOND, 'Prostitution as Violence Against Women: NGO Stonewalling in Beijing and Elsewhere', *Women's Studies International Forum* 21 (1998), 1-9; SHEILA JEFFREYS, *The Idea of Prostitution*, North Melbourne, 2009.

³⁰⁹ FINN MCKAY, 'Arguing Against the Industry of Prostitution: Beyond the Abolitionist Versus Sex-Worker Binary', *Feminist Current*, 24 juni 2013 (<https://www.feministcurrent.com/2013/06/24/arguing-against-the-industry-of-prostitution-beyond-the-abolitionist-versus-sex-worker-binary/>). Geraadpleegd op 29 april 2020.

³¹⁰ THADDEUS GREGORY BLANCHETTE, 2017, 756-757.

³¹¹ FRIEDRICH ENGELS, 'The Origin of the Family, Private Property and the State', in KARL MARX en FRIEDRICH ENGELS, *Selected Works*, New York, 1986, 503.

van socio-economische beperkingen en het is verkeerd om bestaande *agency* af te meten in relatie tot een utopische *full-power agency*. Het concept *agency* vereenzelvigen met vrije keuze plaatst de bestaande sociale praxis op de achtergrond. Mensen maken hun beslissingen immers altijd binnen een bepaald socio-cultureel veld van mogelijkheden en het is absurd om op basis van die mogelijkheden te beweren dat iemand meer of minder *agency* zou hebben.³¹²

Deze thesis neemt expliciet het standpunt in dat sekswerkers wel degelijk arbeid verrichten en dat zij handelen vanuit hun *agency* binnen sociale en culturele structuren. Dit hoofdstuk projecteert dat standpunt op Egypte in de oudheid. Ter vergelijking en bij wijze van context komt eerst de *agency* van andere beroepen aan bod die vrouwen konden uitoefenen.

6.1 *Agency* van zakenvrouwen

6.1.2 Beroepen voor vrouwen

Alvorens een blik te werpen op prostituees, bespreekt dit hoofdstuk andere vrouwen die zelfstandig werkten en financieel onafhankelijk konden zijn. Het beroep dat vrouwen uitoefenden is een goede indicator van hun sociale positie en status in de maatschappij.³¹³ Vrouwen werkten in diverse sectoren en konden zelfs actief zijn in beroepen die doorgaans eerder door mannen werden gedomineerd.³¹⁴ Het was overigens mogelijk voor vrouwen om een eigen zaak te beheren zonder inmenging van hun vader of echtgenoot.³¹⁵ Hiervoor beschouwt HOBSON (1983) als significante index van onafhankelijkheid de duidelijke identificatie van de vrouw zelf als eigenaar van het eigendom.³¹⁶ Rijke vrouwen konden landgoederen bezitten en beheren. De meeste geletterde vrouwen leefden waarschijnlijk in poleis en voornamelijk in Alexandrië.³¹⁷ Griekse vrouwen in Egypte bleven voor een groot deel hun eigen Griekse tradities aanhangen, wat volgens POMEROY (1995) betekende dat ze minder geneigd waren om handel te voeren met vreemde mannen. Voor Egyptische vrouwen was deze restrictie niet van toepassing, maar zij bevonden zich meestal niet in milieus met belangrijke mannen zoals klerouchen en bureaucraten.³¹⁸ Over het algemeen werkten vrouwen trouwens niet in administratieve en militaire domeinen.³¹⁹

³¹² THADDEUS GREGORY BLANCHETTE, 2017, 757-758.

³¹³ ADA NIFOSI, 2019, 26.

³¹⁴ MATT GIBBS, 'Manufacture, Trade and the Economy', in CHRISTINA RIGGS (ed.), *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, Oxford, 2012, 43.

³¹⁵ DEBORAH HOBSON, 1983; S. POMEROY, 1984, 149-173; J. ROWLANDSON, 1998, 156; ADA NIFOSI, 2019, 27, 36-38.

³¹⁶ DEBORAH HOBSON, 1983, 318.

³¹⁷ ADA NIFOSI, 2019, 27.

³¹⁸ SARAH B. POMEROY, 1995, 153-154.

³¹⁹ MAREN SCHENTULEIT, 2019, 354.

ROWLANDSON (1998) stelde dat weven en prostitutie de twee meest gebruikelijke manieren waren voor vrouwen om geld te verdienen buiten arbeid in de landbouw en als voedster.³²⁰ Vrouwen speelden inderdaad een belangrijke rol binnen de textielindustrie. Zo waren er volgens het register *P. Cairo Zen. 2* 59295 (TM 939) in de Fayoeem in 250 v.C. 784 vrouwen actief in de grootschalige textielproductie of verwerking van wol in opdracht van de *dioiketes* Apollonios.³²¹ Thuis maakten vrouwen kleren voor hun eigen familie of om te verkopen. In de voedselproductie namen ze een verrassend beperkte rol in. Verder zijn er attestaties van verkoopsters van fruit, groenten en bier, vrouwelijke portiers, begrafenisondernemers, schoenenmakers, kapsters, herders, vissers en managers van badhuizen, herbergen en winkels. Meer voorkomend waren vrouwelijke artiesten zoals zangeressen, muzikanten en danseressen.³²² Vrouwen konden bovendien actief zijn als voedster en de baby's van andere vrouwen voor een lange periode voeden met hun moedermelk en verzorgen. Voedsters, *trophoi* in het Grieks en *mn-iry.t* in het Demotisch, waren voornamelijk Egyptische vrouwen en waren meestal actief in Griekse huishoudens.³²³ In de Romeinse periode werden overeenkomsten tussen huishoudens en voedsters strikter gereguleerd, met meer en gedetailleerde contracten. Voedsters leefden in die periode niet meer bij het gezin zelf, maar namen de baby mee naar hun eigen thuis.³²⁴

6.1.2 Zakenvrouwen en voogdij

Volgens POMEROY (1984) was de voogdij in de Romeinse periode eerder een formaliteit die niet te vergelijken valt met de Griekse *kyrieia*. De Griekse inwoners van Egypte hadden onder de Ptolemaeën immers gezien dat het Egyptische systeem zonder voogden voor vrouwen goed werkte en dat vrouwen wel degelijk in staat waren om zelfstandig transacties uit te voeren.³²⁵ Uit contracten van Pathyris in de tweede eeuw v.C. blijkt dat gehelleniseerde vrouwen mogelijks hun *kyrios* konden aanduiden afhankelijk van diens betrokkenheid in de zaak.³²⁶ Bovendien konden bepaalde documenten verbergen wat er feitelijk gaande was, zoals PESTMAN (1995) observeerde.³²⁷ Een voorbeeld hiervan is *P. Tor. Botti* 43 (TM 45114), waaruit op het eerste gezicht lijkt dat een zekere mevrouw Tatehathyris alleen naar het notariaat ging, om een contract in orde te brengen. PESTMAN vermoedt dat er in werkelijkheid

³²⁰ JANE ROWLANDSON, 1998, 218-279.

³²¹ WILLY CLARYSSE en DOROTHY J. THOMPSON, 2006, 202.

³²² *Ibid.*, 202-203; MAREN SCHENTULEIT, 2019, 355-356; ADA NIFOSI, 2019, 27.

³²³ WILLY CLARYSSE en DOROTHY J. THOMPSON, 2006, 267-272; MARYLINE PARCA, 'The Wet Nurses of Ptolemaic and Roman Egypt', *Illinois Classical Studies* 42:1 (2017), 203-226.

³²⁴ ADA NIFOSI, 2019, 27.

³²⁵ SARAH B. POMEROY, 1984, 160-173.

³²⁶ GILLIAN RAMSEY, 2016, 730-731.

³²⁷ PIETER WILLEM PESTMAN, 'Appearance and Reality in Written Contracts: Evidence from Bilingual Family Archives', in MARKHAM J. GELLER en HERWIG MAEHLER (eds.), *Legal Documents of the Hellenistic World: Papers from a Seminar*, Londen, 1995, 79-87.

ofwel iemand met haar mee, ofwel zelfs in haar plaats was gegaan. De schrijver schreef ‘uw’ immers in het mannelijke $p\dot{j}=k$ in plaats van in het vrouwelijke $p\dot{j}=t$. Vier maanden later kwam bij een andere schrijver dezelfde vergissing voor in een ander contract van Tatehathyris, in *P. Tor. Botti* 28 (TM 45101). Deze fouten ontstonden waarschijnlijk omdat een man het woord had gevoerd in het notariaat en niet Tatehathyris zelf. De contracten van Tatehathyris komen uit het archief van Totoes; in datzelfde archief is hetzelfde fenomeen geattesteerd. In *P. Tor. Botti* 8 (TM 2959) zou de schoonmoeder van Tatehathyris, Tanouphis, land kopen. Vier jaar later echter onthulde haar echtgenoot Smanres in *P. Tor. Botti* 9, 5 (TM 45082) dat hij feitelijk de koper was geweest, maar dat hij had gevraagd om het contract op te stellen in naam van zijn vrouw.³²⁸ Zo gebeurde het dus dat mannen koopcontracten lieten opstellen in naam van hun echtgenote, om zelf niet te worden opgemerkt. Op die manier is het niet altijd duidelijk wanneer een vrouw zelf haar *agency* uitoefende en wanneer haar echtgenoot al dan niet met haar toestemming handelde in haar naam.

In het vorige hoofdstuk kwam Apollonia alias Senmonthis reeds aan bod en hieronder volgt een korte uiteenzetting over haar zaken. In deze paragraaf over voogden is het relevant om nog eens aan te halen dat het voor haar als gehelleniseerde zakenvrouw belangrijk was om haar echtgenoot als *kyrios* aan te duiden. Wanneer dat niet nodig was, bij privé-zaken of in zaken met andere Egyptenaren, moest Dryton niet aanwezig zijn. Vanaf het moment dat ze zich kon profileren als Griekse zakenvrouw verkoos ze de *kyrieia* wel. Voor haar was de voogdij geen beknotting van haar vrijheden, maar net een manier om op te klimmen, een getuigenis van haar *agency* binnen de Griekse sociale praxis en bovendien iets waar ze trots op kon zijn.

6.1.3 Succesvolle zakenvrouwen in Egypte

Er zijn verschillende succesvolle vrouwen geattesteerd die erin zijn geslaagd het financiële vermogen van hun huishouden te vergroten. Veel vrouwen zijn echter niet geattesteerd doordat het ongebruikelijk was om vrouwen op te nemen in belastinglijsten wanneer hun echtgenoot al was vermeld. Bovendien staan zij meestal in lijsten en juridische documenten zonder een eigen beroep, maar met de beroepsaanduiding van hun vader of echtgenoot.³²⁹ Hieronder volgt een relatief korte uiteenzetting over vier succesvolle zakenvrouwen die wel zijn geattesteerd.

³²⁸ PIETER WILLEM PESTMAN, 1995, 84-85.

³²⁹ WILLY CLARYSSE en DOROTHY J. THOMPSON, 2006, 201; MAREN SCHENTULEIT, 2019, 354-355.

Eirene (225-177 v.C.)

Eirene, dochter van Orpheus, was een Macedonische vrouw die leefde in Krokodilopolis en land exploiteerde in de Fayoom, wat eerder ongewoon was voor een Griekse vrouw in de Ptolemaeïsche periode. Haar vader Orpheus is geattesteerd in correspondentie uit het Zenonarchief.³³⁰ Van Eirene zelf zijn twaalf teksten bewaard, waarvan elf uit het archief van Leontiskos, die haar wijngaard en mogelijks nog meer eigendom van haar beheerde.³³¹ Haar vroegste attestatie is een contract dat niet lijkt te horen bij een archief.³³² De echtgenoot van Eirene, Agamemnon, kwam net als zij uit een belangrijke familie en trad op als haar voogd wanneer dat nodig was. Dankzij haar hoge status kon ze onverschrokken omgaan met de Ptolemaeïsche bureaucratie. Over het algemeen beheerde ze haar eigen zaken, die volgens POMEROY (1984) buitengewoon uitgebreid waren voor een vrouw. Haar grond en duiventil had ze geërfd van haar moeder, de rest van haar land huurde ze van de staat en beheerde ze zelf. Eirene was een uitzonderlijke vrouw, niet in het minst omdat de meeste bewerkers van koninklijk land Egyptenaren waren en geen Grieken. Bovendien was het ongewoon voor een vrouw om kroonland en geschonken land uit te lenen, wat zij toch deed. Voor de rest waren haar activiteiten karakteristiek voor vrouwelijke grondbezitters, ofschoon op een grotere schaal.³³³

Apollonia (ca. 150-123 v.C.)

Apollonia is hierboven reeds aan bod gekomen in hoofdstuk vijf; deze paragraaf is gewijd aan haar zaken. Tussen haar 20 en 40 jaar was Apollonia een zakenvrouw die in de voetstappen van haar echtgenoot trad. Uit de periode 145/143 – 126 v.C. zijn acht leencontracten van haar overgeleverd en de leningen die ze ter beschikking kon stellen, getuigen van een aanzienlijke rijkdom.³³⁴ Bij hoge bedragen die ze uitleende, trad haar echtgenoot Dryton vanaf 136 v.C. op als voogd. Vanaf dat moment was er immers een Grieks notariaat aanwezig in hun dorp Pathyris en Apollonia profileerde zich graag als Griekse vrouw.³³⁵ LEWIS (1986) schreef Apollonia een negatieve reputatie toe als bikkelharde zakenvrouw die een lening afsloot met een exuberante rente van 5% per maand terwijl het legale maximum 2% was.³³⁶ VANDORPE (2001) heeft de oneervolle reputatie van Apollonia weer opgekrikt; zij was immers geen slechte echtgenote en de hoge rente die LEWIS opmerkte was in feite

³³⁰ P. *Mich.* 3 182, 8 (TM 5242); P. *Mich.* 3 183, vo 1 (TM 5243); P. *Mich.* 3 193, col. 1, 1 (TM 5244).

³³¹ KATELIJN VANDORPE, WILLY CLARYSSE, HERBERT VERRETH e.a., 238.

³³² P. *Petrie* 3 69 b descr. + P. *Petrie* 2 30 e, 4 (TM 7521).

³³³ SARAH B. POMEROY, 1984, 158-160.

³³⁴ KATELIJN VANDORPE, 2001, 327-329; *Ibid.*, 'Ethnic Diversity in a Wealthy Household', in JAMES G. KEENAN, JOSEPH GILBERT MANNING en URI YIFTACH-FIRANKO (eds.), *Law and Legal Practice in Egypt from Alexander to the Arab Conquest*, Cambridge, 2014, 103-105.

³³⁵ KATELIJN VANDORPE, 2001, 330-331.

³³⁶ P. *Grenf.* I 18 (TM 254); NAPHTALI LEWIS, 2001² [1986¹], 95-96.

het product van een vergissing langs zijn kant. Apollonia had een lening afgesloten voor vijf maanden aan een gangbare rente, niet voor 5 drachmen per mna.³³⁷

Naomsesis (125-88 v.C.)

Net als Apollonia leefde Naomsesis in Pathyris, waar ze van haar moeder Sebtitis in 109 v.C. een stukje grond kreeg toen ze reeds 45 jaar was.³³⁸ Op dat moment had Naomsesis reeds een inkomen uit ander eigendom in haar bezit. Ze kon immers leningen uitschrijven aan verschillende burens tussen 113 en 106 v.C.³³⁹ Naomsesis is een mooi voorbeeld van hoe vrouwen in Egypte tussen de inheemse en gehelleniseerde tradities konden wisselen. Ze gaf haar moeder, die Griekse gewoonten volgde, de naam van een *kyrios* in haar akte van schenking, maar zelf had ze enkel een Egyptische naam en vond ze het niet noodzakelijk om haar zaken in een Grieks notariaat af te handelen met een voogd.³⁴⁰ Het contrast met bijvoorbeeld Apollonia, die zich net sterk wil profileren als Griekse vrouw met een voogd is duidelijk:

“Nahomsesis, dochter van Spemminis heeft uitgeleend aan Patseous, zoon van Sales...”³⁴¹

“Apollonia, dochter van Ptolemaios, van Cyreense afkomst, heeft uitgeleend met als voogd haar eigen echtgenoot Dryton, zoon van Pamphilos, van Cretenzische afkomst.”³⁴²

Berenike (ca. 100 n.C.)

Het dossier van Berenike bestaat slechts uit drie relevante teksten die telkens een ander perspectief bieden op wie zij was. Het gaat ten eerste om een gezamenlijk testament van Berenike en haar echtgenoot Pasion, P. *Oxy.* 3 493 (TM 20629). Verder is er een petitie tegen Berenike van Apion, een voormalige zakenpartner van Pasion, P. *Oxy.* 22 2342 (TM 22214) en ten slotte een rekening met uitgaven en inkomsten van Berenike zelf, P. *Oxy.* 6 985 (TM 23733). PETER VAN MINNEN (1998) bespreekt de teksten uitvoerig in een artikel.³⁴³ Het testament bevat een opmerkelijke bepaling, namelijk dat Berenike, indien ze haar echtgenoot overleefde, diens volledige eigendom zelf mocht

³³⁷ KATELIJN VANDORPE, 2001, 331.

³³⁸ P. *Grenf.* 1 27 (TM 129).

³³⁹ P. *Amh. Gr.* 2 46 (TM 121); P. *Amh. Gr.* 2 47 (TM 122); P. *L. Bat* 19 6 (TM 131); P. *Amh. Gr.* 2 48 (TM 123).

³⁴⁰ GILLIAN RAMSEY, 2016, 733.

³⁴¹ P. *Amh. Gr.* 2 47 (TM 122).

³⁴² P. *Dryton* 16 (TM 254).

³⁴³ PETER VAN MINNEN, ‘Berenice, a Business Woman from Oxyrhynchus: Appearance and Reality’, in ARTHUR VERHOOGT and SVEN P. VLEEMING (eds), *The Two Faces of Graeco-Roman Egypt: Greek and Demotic and Greek-Demotic Texts and Studies presented to P. W. Pestman*, Leiden, 1998, 59–70.

houden en beheren in plaats van het te verdelen over hun vier zonen.³⁴⁴ De rekening toont aan dat Berenike perfect in staat was om met grote sommen geld om te gaan, maar niet iedereen was het daar op dat moment mee eens. Een voormalige zakenpartner van Pasion, Apion, had zware twijfels bij de hele situatie. Hij was van mening dat wanneer een weduwe met volwassen zonen persoonlijk de macht had over alle familie zaken, de overleden echtgenoot die zonen wel moest hebben ontferd. Bovendien moest zij wel onder de slechte invloed zijn van mannelijke familieleden, in haar geval haar zonen, omdat zij als ‘zwakke vrouw’ zich standvastig verdedigde tegen een ‘sterke man’ zoals Apion. In werkelijkheid mocht Berenike de familiezaak waarschijnlijk overnemen omdat zij simpelweg capabel genoeg was om dat te doen. Ze had bovendien niet de invloed van haar zonen nodig om in te gaan tegen de eisen van een voormalige partner. Berenike was geen uitzondering voor haar tijd, maar ze was wel een uitzondering voor het patriarchale denkbeeld van Apion, die er niet bij kon dat een man zijn familiezaak zomaar integraal zou overdragen op zijn echtgenote. Wat Berenike nog het meest uniek maakt, is dat ze niet enkel is geattesteerd via getuigenissen van mannen, maar daarboven door haar eigen stem, ook al gaat het ‘maar’ om een rekening. De rekening biedt een neutraal beeld van haarzelf, terwijl het testament een positief en de petitie een negatief beeld ophangen van haar persoon.³⁴⁵

6.2 Agency van prostituees

Prostitutie komt binnen discussies en onderzoek over leven en arbeid vaak naar voren alsof het een compleet afgescheiden sector is, waardoor de beweegredenen van prostituees worden ontdaan van alle context.³⁴⁶ Het is essentieel om niet uit het oog te verliezen dat prostitutie niet zomaar een abstract begrip is; het is en was een geleefde realiteit. Dit is overigens iets wat de hierboven genoemde radicale feministen uit het oog lijken te verliezen in hun abolitionistisch gedachtengoed.³⁴⁷ Prostituees woonden en werkten niet in een apart universum buiten de context waarin andere vrouwen dat deden. Hierboven kwam reeds aan bod dat *agency* onvermijdelijk samenhangt met de context; zonder context

³⁴⁴ P. Oxy. 3 493, 8-9 (TM 20629).

³⁴⁵ PETER VAN MINNEN, 1998, 59-70.

³⁴⁶ THADDEUS GREGORY BLANCHETTE, 2017, 750.

³⁴⁷ Deze radicale feministen gaan trouwens zo ver dat zij uiteindelijk in feite zelfs niet meer feministisch zijn, maar zich strikt beperkten tot een utopisch idee over wat het betekent om vrouw te zijn in een maatschappij. Zij pleiten er sterk voor dat prostitutie altijd is gedwongen door een patriarchale maatschappij waarin een vrouw geen keuze heeft over wat ze doet met haar eigen lichaam. Zij lijken niet te kunnen erkennen dat vrouwen die hun eigen seksualiteit in handen nemen, die seksualiteit monetariseren en gebruiken om financieel onafhankelijk te kunnen zijn, net het toonbeeld kunnen zijn van feminisme. Noch lijken zij in te zien dat sekswerkers net vrijer kunnen zijn dan vrouwen die in lage economische klassen blijven vastzitten in andere zware arbeid waarin zij evengoed ‘hun lichaam verkopen op een markt’. Los daarvan is hun gedachtengoed bovendien heteronormatief in het gegeven dat zij de maatschappij als een binair gegeven zien waarbij mannen altijd vrouwen onderdrukken met hun seksualiteit, terwijl vrouwen in de werkelijkheid niet als enige actief zijn en waren als sekswerkers. Enkelen onder hen, bijvoorbeeld SHEILA JEFFREYS, gaan uitgesproken transfobie zelfs niet uit de weg, maar die kritiek zou ons hier te ver leiden.

zou er in de eerste plaats geen *agency* kunnen zijn. Dit hoofdstuk zal daarom zo veel mogelijk de structuren in acht nemen waarbinnen prostituees hun leven konden beïnvloeden door eigen keuzes te maken.

BLANCHETTE (2017) waarschuwt om op te passen en prostitutie niet te snel een ‘overlevingsstrategie’ te noemen; elk werk is uiteindelijk een overlevingsstrategie. Arme vrouwen konden zich in precare omstandigheden bevinden, maar ze hadden altijd de mogelijkheid om bijvoorbeeld in de textielsector aan de slag te gaan. In de late oudheid bood de kerk trouwens ondersteuning voor arme weduwen en weeskinderen. Prostitutie was dus niet altijd zomaar een laatste oplossing waar enkel arme en zwakke vrouwen naar grepen.³⁴⁸ Economische slagkracht kon vrouwen meer opties geven in het leven, in dat opzicht is prostitutie inderdaad bevrijdend, in tegenstelling tot niet worden betaald voor seks en er toch toe worden verplicht in een huwelijk.³⁴⁹ Volgens Demotische wijsheidsliteratuur uit de eerste eeuw v.C. werd er van vrouwen verwacht seksueel beschikbaar te zijn voor hun echtgenoten:

“A woman should let herself be loved according to the fashion of her husband.”³⁵⁰

“May the heart of a wife be the heart of her husband, that they may be free of strife.”³⁵¹

De Demotische wijsheidsliteratuur objectiverde vrouwen en reduceerde hen tot non-personen die niet zelf dachten of voelden.³⁵² DIELEMAN (1998) beschreef de representatie van vrouwen in deze wijsheidsteksten, die allemaal hetzelfde discours hanteerden jegens vrouwen: zij zouden niet te vertrouwen zijn in hun seksualiteit en vermogen om te beschikken over eigendom. De teksten maken een strikt onderscheid tussen goede en slechte vrouwen op basis van hun karakter en gedrag, maar zijn geen weerspiegeling van een sociale realiteit tussen mannen en vrouwen.³⁵³ In werkelijkheid genoten vrouwen een hogere status dan deze teksten doen uitschijnen. De citaten hierboven dienen dus met een korrel zout te worden genomen; het zal er niet in elk Egyptisch huwelijk zo aan toe zijn gegaan.

Volgens MONTSERRAT (1996) zijn er twee constante factoren die gelden voor prostituees in Egypte: ze zouden mobiel zijn geweest of gezeteld in een grote stedelijke regio, en de meesten onder hen vielen onder de controle van een man.³⁵⁴ Voor die laatste ‘constante factor’ geeft hij echter geen bronnen en na een grondig onderzoek van alle beschikbare bronnen lijkt die stelling niet meer zo

³⁴⁸ NIKOLETTA KANAVOU en AMPHILOCHIOS PAPATHOMAS, ‘An Alexandrian Murder Case Revisited’, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 200 (2016), 459-460. Het kwam wel voor dat ouders hun dochter weggaven als prostituee om zeker te zijn van een pensioen op latere leeftijd. In dat geval konden de ouders zelf waarschijnlijk niet meer werken.

³⁴⁹ SIMONE DE BEAUVOIR, *Le deuxième sexe*, Parijs, 1949; THADDEUS GREGORY BLANCHETTE, 2017, 759-761.

³⁵⁰ P. BM 10508, 20.19 (TM 55919).

³⁵¹ P. BM 10508, 25.14 (TM 55919).

³⁵² MAREN SCHENTULEIT, 2019, 347-348.

³⁵³ JACCO DIELEMAN, ‘Fear of Women? Representations of Women in Demotic Wisdom Texts’, *Studien zur Altägyptischen Kultur* 25 (1998), 4-46.

³⁵⁴ DOMINIC MONTSERRAT, 1996, 107.

constant te zijn. Dit klopt uiteraard wel voor slavinnen, maar voor zelfstandige prostituees is dat helemaal niet zo zeker, zoals de rest van het hoofdstuk hieronder zal aantonen.

6.2.1 Agency in de Ptolemaeïsche bronnen

In de bronnen uit de Ptolemaeïsche periode komt een dubbel beeld naar voren. Enerzijds waren er prostituees die zelfstandig optraden en waarvan er geen pooiers zijn geattesteerd.³⁵⁵ Anderzijds is er bijvoorbeeld PSI 4 406 (TM 2089) waarin twee pooiers slavinnen verhandelden als prostituees. Binnen de opgelegde maatschappelijke structuren konden zelfstandige prostituees net als iedereen ervoor kiezen om bepaalde regels niet te volgen. Uit P. *Oxyrhyncha* 5 (TM 703424) blijkt dat prostituees zich moesten aanmelden, maar hier had een prostituee dat niet gedaan en ze was betrapt terwijl ze haar werk toch uitoefende. Een ander voorbeeld van een prostituee die de gangbare maatschappelijke structuren doorbrak, is terug te vinden in P. *Enteux* 49 (TM 3324) uit de derde eeuw v.C. Hierin klaagt een zekere Sopolis dat de prostituee Demô zijn minderjarige zoon had misleid om een illegale schuldbekentenis of wisselbrief voor 1.000 drachmen te tekenen. Deze petitie schetst een negatief beeld van onbetrouwbare prostituees. De Demotische wijsheidsliteratuur doet hetzelfde en beschrijft prostituees als geldbeluste en onbetrouwbare figuren:

“Do not send a low woman on a business of yours; she will go after her own.”³⁵⁶

“He who makes love to a woman of the street will have his purse cut open on its side.”³⁵⁷

“A low woman does not have a life.”³⁵⁸

Registers waarin prostituees zijn opgenomen zonder vermelding van een pooier, wijzen erop dat zij net als vrouwen in andere sectoren de mogelijkheid hadden om zelfstandig te handelen. Zo staat in P. *L. Bat.* 20, 63 (TM 1894) uit het Zenonarchief de prostituee Tateis beschreven als een *hetaira*, zij moest een drachme en vier obolen betalen. Op regel 91 van het register P. *L. Bat.* 34, 23 (TM 44106) staan *hetairai* vermeld, maar er is afgebroken hoeveel zij precies moesten betalen en een reconstructie is niet mogelijk.

Hierboven kwam PSI 4 406 (TM 2089) reeds kort aan bod, dat een compleet andere dimensie van prostitutie betuigt. Hierin vroeg een zekere Herakleides aan Zenon om de activiteiten van de pooiers Drimylos en Dionysios te onderzoeken. De twee verhandelden slavinnen als prostituees naar Palestina,

³⁵⁵ P. *L. Bat.* 20 63 (TM 1894); P. *L. Bat.* 34 23 =P. *Count* 3 (TM 44106); P. *Oxyrhyncha* 5 (TM 703424), P. *Enteux* 49 (TM 3324).

³⁵⁶ P. *BM* 10508, 6.12 (TM 55919). In het Demotisch staat er *nds.t* voor *low woman*, ook in 25.21.

³⁵⁷ P. *BM* 10508, 22.6 (TM 55919).

³⁵⁸ P. *BM* 10508, 25.21 (TM 55919). Deze zinsnede zegt niet dat prostituees dievegges waren, maar is eveneens uitgesproken negatief ten opzichte van hen.

maar zouden een meisje hebben mishandeld. Bovendien kochten ze een slavin voor 300 drachmen, waarmee ze veel winst maakten in de straten door haar te prostitueren. Terwijl ze dat deden, schonken ze geen aandacht meer aan hun vee, maar verwarmden wel elke dag twee ketels met water voor het meisje. Drimylos en Dionysios verhandelden slavinnen met de bedoeling winst te maken op hen door middel van prostitutie. Ongetwijfeld hadden de meisjes in kwestie hier geen tot weinig inspraak in, bovendien maakten de pooiers misbruik van sommige slavinnen; Herakleides vermeldde dat ze een van de meisjes hadden mishandeld alvorens haar op te tooien en weg te geven aan een bewaker.

6.2.2 Agency in Romeinse en Byzantijnse bronnen

Drie geattesteerde belastingkwitanties zijn met zekerheid gericht aan prostituees die zelf het *hetairikon* betaalden. O. *Berl. Inv.* 25474 (TM 78971) is gericht aan een zekere Senpsenmonthos, O. *Wilcken* 2 83 (TM 76661) aan Senpsansnos en O. *Cairo* 60 (TM 73406) aan Artemidora. De eerste twee namen zijn Egyptisch van oorsprong, de naam Artemidora is een Griekse naam. Mogelijks gaat het om iemand uit een gehelleniseerde familie. In ieder geval lijken deze drie prostituees zelfstandig te hebben gehandeld aangezien zij zelf verantwoordelijk waren om de prostitutietaks te betalen. Dat prostituees zelfstandig konden handelen, blijkt niet alleen uit de belastingkwitanties, maar eveneens uit de geattesteerde vergunningen tot prostitutie. *SB* 6 9545 (TM 19095) voor een zekere Thinmareine; *SB* 4 7399 (TM 18046) voor Aphrodite en O. *Wilcken* 2 1157 (TM 77560) voor Thinabdella zijn toestemmingen uit Elephantine voor vrouwen om zich op een bepaalde dag te prostitueren. Een logische interpretatie van deze vergunningen, is dat vrouwen deze vergunningen aanvroegen voor feestdagen, wanneer ze zeker konden zijn van een hoge winst.³⁵⁹ Bij nader onderzoek van de datums op deze vergunningen komt echter naar voren dat deze interpretatie niet helemaal vanzelfsprekend is. Bij het controleren van de datums (Phaophi 10, Thoth 26 en Hathyr 14) in de tempelkalender van Kom Ombo uit Elephantine blijkt enkel O. *Wilcken* 2 1157 (TM 77560) samen te vallen met festiviteiten.³⁶⁰ MÜLLER (1958) uitte hetzelfde scepticisme in zijn uitgave van *SB* 6 9545 (TM 19095) en kwam eveneens tot de vaststelling dat niet alle datums gelinkt waren aan feesten.³⁶¹ Nu is het uiteraard mogelijk dat er op die dagen misschien toch iets te doen was in Elephantine dat toevallig niet jaarlijks terugkwam op dezelfde datum en dus niet op de tempelkalender stond. Het blijft echter belangrijk al het beschikbare materiaal in acht te nemen en er niet zomaar van uit te gaan dat er op die dagen wel een feest moet zijn geweest. Het is in elk geval zeker dat de vergunningen dienden om vrouwen die tijdelijk werkten als prostituee

³⁵⁹ GERHARD PLAUMANN, 'Einige Ostraka der Berliner Papyrussammlung', *Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete* 6 (1920), 220; SHERMAN LEROY WALLACE, 1938, 210-211; CAROLL A. NELSON, 1995, 30; DOMINIC MONTERRAT, 1996, 126-129; THOMAS MCGINN, 2003, 279-280.

³⁶⁰ ALFRED GRIMM, *Die altägyptischen Festkalender in den Tempeln der griechisch-römischen Epoche*, Wiesbaden, 1994, 377; SHERIF EL-SABBAN, *Temple Festival Calendars of Ancient Egypt*, Liverpool, 2000, 154-159.

³⁶¹ WOLFGANG MÜLLER, 'Griechische Ostraca', *Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete* 16 (1958), 212-213.

in Elephantine te registreren en waarschijnlijk een taks te laten betalen. Wellicht woonden deze vrouwen normaal gezien ergens anders en gingen zij met iemand mee naar Elephantine. Of ze ergens anders wel voltijds werkten als prostituee, is onmogelijk met zekerheid te achterhalen. LEWIS (1983) haalt aan dat het in andere sectoren eveneens gebruikelijk was om tijdelijke werkkrachten kortstondig te registreren.³⁶²

In O. *Edfou* 1 171 (TM 74209) uit 164 n.C. betaalt een zekere Senpetestheus het *hetairikon*. In hoofdstuk drie kwam reeds aan bod dat verschillende onderzoekers menen dat deze persoon, hoewel drager van een vrouwelijke eigenaam, waarschijnlijk geen vrouw was, maar een man (cfr. 3.6 Mannen als prostituees en pooiers). Zij baseren zich op het feit dat er tussen de tien attestaties van deze Senpetestheus vier keer een belastingkwitantie voorkomt van de *laographia*.³⁶³ Desondanks is het toch niet zo vanzelfsprekend dat Senpetestheus zeker een man zou zijn. Met de vermelde belastingkwitanties lijkt bovendien toch iets opmerkelijks aan de hand te zijn; in deze kwitanties staat telkens de combinatie *λαο(γραφία) καὶ ἄλλον*. Deze combinatie komt in de tweede eeuw n.C. verder maar vijf keer voor, waarvan vier keer in Edfou bij een zekere Senpeamys, wederom een persoon met een vrouwelijke eigenaam die de *laographia* betaalt. Bovendien hebben beide personen hetzelfde patroniem: in beide gevallen komt Achillas Rufus terug als vader. Het kan goed zijn dat Senpeamys een verbasterde vorm is van de naam Senpetestheus en dat het dus in feite om dezelfde persoon gaat.³⁶⁴ In elk geval was er dus wel iets gaande in Edfou rond 158-164 v.C. waarbij iemand met een vrouwelijke naam, of twee personen met gelijkaardige namen met hetzelfde patroniem, de *laographia* betaalt. Indien Senpetestheus toch een vrouw was, zou zij niet alleen een prostituee zijn geweest die het *hetairikon* betaalde, maar dan zou dat gevolgen hebben voor het begrip van de *laographia*, die normaal enkel gold voor Egyptische mannen tussen de 14 en 62 jaar.

Pooiers, *pornoboskoi*, zijn concreet geattesteerd in drie teksten. In het register P. *Lond.* 3 604 (TM 22674) uit 47 n.C. is het wel niet helemaal zeker of er wel *pornoboskos* staat, want het woord is half weggevallen. Waar het wel zeker om pooiers gaat, is in *PSI* 1 9 1055 a (TM 13769) uit 265 n.C. Hierin klaagt een zekere Pyrrhys over de huurprijs van bordelen (*koineia*). Hij moest zelfs een slavin verkopen om de huur nog te kunnen betalen, die overigens het viervoudige was van de normale huur. MONTERRAT (1996) is van mening dat de slavin in kwestie, Kanthara geheten, waarschijnlijk in het bordeel zelf moest werken.³⁶⁵ Of de andere meisjes die werkten in het bordeel eveneens slavinnen waren, is niet zeker. Zeker niet alle prostituees in bordelen waren slavinnen; het kon gebeuren dat families uit armoede een dochter aan een bordeel of aan een pooier gaven. Dit was bijvoorbeeld het

³⁶² NAPHTALI LEWIS, (1983), 171-172.

³⁶³ O. *Edfou* 1 172 (TM 74210); O. *Edfou* 1 173 (TM 74211); O. *Edfou* 1 174 (TM 74212); O. *Edfou* 1 177 (TM 74215).

³⁶⁴ Gevonden dankzij het tabblad *Words* in Trismegistos (www.trismegistos.org). Voor deze kwestie waren de goede raad van professor WILLY CLARYSSE en doctor HERBERT VERRETH van onschatbaar belang.

³⁶⁵ DOMINIC MONTERRAT, 1996, 109.

geval in *SB* 20 14517 (TM 38470) uit de zesde eeuw n.C., een overeenkomst tussen een pooier en een familie die een dochter weggaven in ruil voor goederen en geld.

Hierboven kwam reeds aan bod dat prostitutie een geleefde realiteit was; er kwam meer bij kijken dan een nuchtere, zakelijke ruil van geld voor diensten. Het gebeurde bijgevolg dat klanten verliefd konden worden op prostituees die toebehoorden aan een pooier. Er zijn verschillende brieven geattesteerd die dit beschrijven. Zo was de soldaat Antonius, gestationeerd in Didymoi, verliefd op de prostituee Iulia die toebehoorde aan de pooier Cornelius. In *O. Did.* 331 (TM 144894) schreef Cornelius naar Antonius dat het meisje naar hem toe zou komen wanneer ze klaar was met haar werk. Uit *O. Did.* 333 (TM 144896) blijkt dat Antonius Iulia langer dan afgesproken bij zich had gehouden, waardoor zij geen geld kon verdienen voor Cornelius, die hierdoor uiterst geïrriteerd was. In *O. Krok.* 2 225 (TM 704510) schreef Philokles, van wie het grootste aandeel brieven is bewaard uit de hele oostelijke woestijn, een liefdesbrief in naam van zijn prostituee Serapias. In een andere brief, *O. Krok.* 2 227 (TM 704512), klaagt Serapias bij een zekere Apolinarios of Apollos dat ze hem mist en dat hij haar nooit schrijft. Het is niet zeker of de liefdesbrief en deze brief gericht waren aan dezelfde persoon; in feite is het zelfs niet helemaal zeker of het wel om dezelfde prostituee gaat aangezien Serapias of Sarapias een veelvoorkomende naam was.³⁶⁶

O. Krok. 2 214 (TM 704499) vertelt een minder rooskleurig verhaal. Hierin beschrijft Panouris hoe hij met geweld 'zijn ding moest doen' bij een meisje dat voor het eerst werd geprostitueerd. Volgens hem stribbelde het meisje tegen omdat zij verliefd was op iemand anders van Dacische herkomst. Ze zou tegen Ariston, haar *curator*, hebben gezegd dat hij haar aan 'de Daciër' moest geven en diens geld moest aannemen, maar het is niet duidelijk of Ariston naar haar heeft geluisterd. Het is de enige expliciete beschrijving van een verkrachting uit het bronnencorpus, maar niet de enige getuigenis van geweld tegen prostituees. In *O. Krok.* 2 218 (TM 704503) klaagt Didymos dat een zekere Sabinos hem en zijn prostituee 's nachts bijna heeft gedood. Het meisje was zelfs zo hard toegetakeld dat ze met een gebroken voet en een open wonde niet meer uit bed kon komen en dus niet kon werken.

Sommige prostituees waren populair onder Romeinse soldaten die verbleven in legerkampen in de oostelijke woestijn, zij konden expliciet om een bepaald meisje vragen. Zo vroeg een heel legerkamp in *O. Krok.* 2 219 (TM 704504) om Isidora, die ze trouwens aanspraken met 'onze zuster', wat er in ieder geval op lijkt te wijzen dat de soldaten niet neerkeken op haar, maar dat ze haar persoonlijk kenden en uitkeken naar haar terugkomst. Verder zegt deze aanspreking uiteraard weinig over de levensomstandigheden die Isidora zou kennen als prostituee in een legerkamp van vijftien soldaten. Pooiers die te werk gingen in de oostelijke woestijn huurden prostituees regelmatig voor een maand

³⁶⁶ De naam Sarapias komt 563 keer voor in de databank Trismegistos People (www.trismegistos.org/name/5662): YANNE BROUX en MARK DEPAUW, 2015, 304-313.

uit aan legerkampen.³⁶⁷ Deze prostituees lieten zich echter niet altijd doen en gingen niet altijd zomaar mee met de opgelegde verwachtingen. Zo blijkt uit *O. Krok. 2 223* (TM 704508) en *O. Krok. 2 224* (TM 704509) dat de prostituee Serapias voor problemen zorgde in het legerkamp in Simiou. Sknips, de echtgenote van de pooier Philokles, ging ernaartoe om de problemen op te lossen. Serapias had zelfs gedreigd om een petitie in te dienen tegen Philokles en was dus niet bang om haar juridische mogelijkheden uit te spelen tegen haar pooier:

“... I want you to know that Serapias set the praesidium on edge (creating) unpleasantness with everyone..., but she said: “If the prefect comes up, I shall petition him against Philokles.” If you sharpen a knife it is not enough that (she?) accused (him?) and petitioned the *curator*, but (she) also (accuses) the cavalrymen and the soldiers. ...”³⁶⁸

Of zij Philokles effectief heeft aangeklaagd, is onduidelijk. Er zijn bovendien geen petitiees geattesteerd van prostituees, dus het is niet zeker of het regelmatig voorkwam dat een prostituee petitioneerde tegen haar pooier. Sknips lijkt wel te zeggen dat Serapias reeds een petitie had ingediend bij de *curator* en dat ze bovendien klaagde over de ruiters en de soldaten in het legerkamp. In elk geval was het dus mogelijk voor prostituees om zich niet zomaar te laten doen in een legerkamp, al werd het hen waarschijnlijk niet in dank afgenomen. Uit *O. Did. 382* (TM 144943) blijkt op het eerste gezicht dat Philokles de wensen van zijn cliënt hoger achtte dan het welzijn van zijn prostituees. In deze brief vermeldde Philokles dat een invloedrijk persoon had gevraagd om een bepaalde prostituee voor langere tijd te huren:

“Philokles to his brother Kapparis, many greetings. As you asked me, to write the little girl to come, well, I wrote to her. Therefore, if you know what he will want... do it. But if you know that... do nothing, so that she is not idle (?). Is he wants to take possession of her, let him do so in any way he wants. If he wants to furnish me something for her each month... but if he can give the full sum, let him give whatever he wants to give for her, you know that I am in no hurry. If he can pay, let him pay. If he wants to pay in part, let him pay. If he wants to pay me in instalments, until he pays in full... What he wants, I want that too. You know that I, too, want to furnish him, that I have often wanted to bring him a woman. You know that he will not find her equal. And he writes to me ‘For three years’.³⁶⁹ You must take care, if you want her,...”³⁷⁰

³⁶⁷ *O. Krok. 2 221* (TM 383681); *O. Did. 430* (TM 144991)

³⁶⁸ ADAM BÜLOW-JACOBSEN, 2019, nr. 224.

³⁶⁹ ADAM BÜLOW-JACOBSEN, ‘Private Letters’, in HÉLÈNE CUVIGNY (ed.), *Didymoi. Une garnison romaine dans le désert Oriental d’Égypte II: les textes* (IFAO 67), Cairo, 2012, 306: Drie jaar is onwaarschijnlijk aangezien een Romeinse officier waarschijnlijk niet zeker wist dat hij op dezelfde plaats zou blijven voor een lange periode.

³⁷⁰ ADAM BÜLOW-JACOBSEN, 2012, nr. 382.

In O. *Did.* 390 (TM 144951), die mogelijks geadresseerd is aan dezelfde persoon als waar hij het in de vorige brief over had, slaat Philokles een andere toon aan. In deze brief zegt Philokles dat Aquila niet genoeg heeft betaald en dat iemand anders zelfs 88 drachmen had geboden voor het meisje. In de afsluiting van zijn brief herinnert hij Aquila eraan dat het volgens schriftelijke overeenkomst verboden is om het meisje pijn te doen, terwijl hij voordien nog had gezegd dat de klant alles mocht doen met de prostituee wat hij zou willen. Pooiers lijken zich over het algemeen vooral te bekommeren om het welzijn van prostituees omdat zij anders minder geld zouden opbrengen. Dit lag wel anders wanneer er een nauwe, persoonlijke band was tussen de pooier en de prostituee. Zo geeft iemand in O. *Did.* 406 (TM 144967) zijn eigen vrouw mee met Rusticus om haar af te zetten bij het legerkamp van Aphrodites Orous, waar ze zou werken als prostituee. De echtgenoot zegt duidelijk dat ze enkel gemeenschap mocht hebben met de toestemming van Rusticus en dat die erop moest toezien dat niemand haar zou lastigvallen:

“...eus to his most honoured Rusticus, many greetings. I hope you are well. I wish you to know that I have given my wife into your care in order that you deliver her at the *praesidium* of Aphrodites Orous. If anyone should harass her, you will restore her back to me. The binding condition is that she is not permitted to lie with anybody without your consent. If she has problems with anyone there that cannot be settled informally, you must take them on until the centurion arrives. Further, if this happens, I shall have recourse against you, for I have entrusted you with all I own and you will give me back the ward. Greet Ankyras and Eubios. Farewell. If anyone has problems with her here, Longinas will come up, the decurion, (and) they will be accountable to him.”³⁷¹

Alle hierboven vermeldde bronnen geven weinig tot geen informatie over de specifieke beweegredenen van prostituees in Egypte. Teksten waar die wel in lijken voor te komen, zijn de christelijke *vitae* over Egyptische prostituees die zich bekeerden. Zo zou Maria van Egypte zich hebben geprostitueerd gedreven vanuit pure lustgevoelens.³⁷² Hoewel het interessant is dat christelijke teksten de enige bronnen zijn die een oprecht verlangen naar seks toeschrijven aan prostituees, is het belangrijk niet te vergeten dat het om polemieek gaat en niet om de woorden van prostituees zelf.

6.3 Agency: Conclusie

Dit hoofdstuk heeft duidelijk gemaakt dat er een verschil in status is tussen slavinnen waarvan de meesters hen prostitueerden en vrije vrouwen die aan de slag gingen als prostituee. Daarnaast is er een

³⁷¹ ADAM BÜLOW-JACOBSEN, 2012, nr. 406.

³⁷² SOPHRONIUS, *Vita S. Maria Aegyptiaca*, XXII.

verschil tussen zelfstandige prostituees en vrouwen die in dienst waren van een pooier. Hoewel pooiers wel tot op een zekere hoogte rekening leken te houden met het welzijn van hun meisjes, omdat ze gewond of met littekens minder geld zouden opbrengen, lijken zelfstandige prostituees op het eerste gezicht beter af te zijn geweest in die zin dat ze vrij konden bewegen wanneer ze dat zouden willen. Desalniettemin konden prostituees petitioneren tegen hun pooier indien zij zich te slecht behandeld voelden, zoals Serapias dreigde te doen in O. *Krok.* 2 224 (TM 704509). Wanneer een man zijn echtgenote meegaf aan iemand om haar in een legerkamp te laten werken als prostituee, was dat misschien met wederzijdse instemming, maar er is geen contract of enige vorm van schriftelijke overeenkomst overgeleverd waarin de vrouw zelf daarmee instemde. Dat vrouwen zelf bewust de keuze konden maken om aan de slag te gaan als prostituee, blijkt uit de belastingkwitanties die rechtstreeks aan hen gericht zijn, maar nog meer uit de drie vergunningen tot prostitutie die eveneens gericht zijn aan vrouwen zelf. Om welke reden zij ook in Elephantine werkten, voor een feest of een andere gelegenheid, in elk geval lijken zij zelf bewust die keuze te hebben gemaakt. Of ze specifiek naar Elephantine zijn gegaan om zich te prostitueren is niet duidelijk, maar waarschijnlijk hebben ze daar ter plaatse zelf een vergunning aangevraagd.

Aangezien deze thesis een brede tijdsspanne behandelt, is het relevant om even stil te staan bij eventuele diachrone veranderingen in de beleving van prostitutie. Over het algemeen lijkt de Romeinse periode twee veranderingen te hebben ingeluid die met name in de tweede eeuw n.C. duidelijk naar voren komen. Ten eerste kwamen er systematische prostitutietaksen: zelfstandige prostituees betaalden het *hetairikon*. Pooiers in de oostelijke woestijn betaalden de *quintana* en een transporttaks, al konden zij ervoor kiezen om de klant deze taksen te laten betalen. Wanneer prostituees in de Romeinse periode langs de Rode Zee Egypte binnenkwamen, moesten zij, of de handelaars die hen meenamen, in Koptos het hoge bedrag van 108 drachmen betalen. Een tweede verandering die de Romeinse periode met zich meebracht, was dat de vele soldatenkampen de vraag naar prostituees, zeker in de oostelijke woestijn, deden stijgen. Uit de bronnen blijkt eventueel een derde verandering, die echter mogelijks is te wijten aan een tekort aan bronnen uit de Ptolemaeïsche periode. In de tweede, vierde en zesde eeuw is immers het gebruik geattesteerd waarbij echtgenotes en dochters werden geprostitueerd. Indien dit effectief enkel vanaf de Romeinse periode voorkwam, is dat wel een opmerkelijke evolutie, maar de kans is groot dat het slechts zo lijkt door de ongelijke verdeling van het bronnenmateriaal. Voor de rest lijken er geen grote evoluties te zijn geweest in de omgang met prostitutie. Negatieve overtuigingen jegens prostituees waren er zowel in de Ptolemaeïsche periode als later: van Demotische wijsheidsliteratuur tot Heliodoros, tot christelijke vooroordelen. Positieve getuigenissen over prostitutie binnen de literatuur komen louter uit de Ptolemaeïsche en vroeg-Romeinse periode. Hier lijkt het christendom toch eventueel een invloed te hebben gehad.

7. Case studies uit de Romeinse periode

7.1 Philokles en zijn hoertjes: Prostitutie in de oostelijke woestijn

De Arabische of oostelijke woestijn in Egypte kende een moeilijk leefbaar klimaat en een uitdagende topografie, maar desondanks leefde hier een verrassend omvangrijke populatie tijdens de eerste drie eeuwen van de Romeinse overheersing. De havensteden aan de Rode Zee waren erg belangrijk voor de internationale handel en de aanwezigheid van het Romeinse leger was nodig om de handelsroutes te beschermen tegen nomadische Bedoeïenen die aanwezig waren in de woestijn. Dat er veel bronnenmateriaal is bewaard uit de oostelijke woestijn komt enerzijds door het uiterst droge klimaat, maar anderzijds door de daling in activiteit tijdens de derde eeuw n.C., na drie eeuwen van actieve aanwezigheid. Tussen de vierde en zesde eeuw kende het leven er een heropflakking.³⁷³ De meest actieve schrijver uit de oostelijke woestijn was Philokles. Er zijn meer dan honderd brieven door of aan hem geschreven, of verbonden aan zijn familie.³⁷⁴ Zijn archief bestaat uit twee dossiers; een dossier uit Didymoi en een uit Krokodilo. Philokles was een gehelleniseerde Egyptenaar die zijn kost verdiende door Romeinse legerkampen in Egypte te voorzien van de volgende luxeproducten: groenten en vrouwen. De soldaten moesten immers zelf in hun vlees en groenten voorzien; de staat voorzorg enkel basisproducten zoals wijn en graan. Bovendien hadden soldaten in de woestijn niet veel te doen en verwelkomden ze de prostituees met open armen.³⁷⁵ Zelf verbleef Philokles voornamelijk in Phoinikon, hedendaags Laqeita, waar zijn moestuin moet zijn geweest. Daarnaast had hij een verblijfplaats in Krokodilo, waar hij verschillende brieven ontving.³⁷⁶ Zijn echtgenote heette Sknips, een ongebruikelijke naam die zich vertaalt met 'vlo', en zijn andere partner was Hegemonis. Sknips was mogelijks haar carrière begonnen als een van Philokles' prostituees en was zijn zakenpartner die problemen met prostituees ging oplossen als een rondreizende madame. Hegemonis was de dochter van Kapparis, een van Philokles' werknemers.³⁷⁷

De succesvolle zaken van Philokles waren verspreid over vele legerkampen en hij had vertegenwoordigers nodig om meisjes te begeleiden doorheen de woestijn en alles in goede banen te leiden. Een van zijn afgezanten was Kapparis.³⁷⁸ De brieven uit Didymoi zijn voornamelijk geadresseerd aan Kapparis en Sknips, terwijl de brieven uit Krokodilo een veel breder beeld

³⁷³ JENNIFER GATES-FOSTER, 'The Eastern Desert and the Red Sea Ports', in CHRISTINA RIGGS (ed.), *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, Oxford, 2012, 736-738.

³⁷⁴ ADAM BÜLOW-JACOBSEN, 2012, 295.

³⁷⁵ YANNE BROUX, 'Rondjes draaien in de woestijn'.

³⁷⁶ ADAM BÜLOW-JACOBSEN, 2019, 33.

³⁷⁷ ADAM BÜLOW-JACOBSEN, 2012, 295-296; ADAM BÜLOW-JACOBSEN, 2019, 38-39.

³⁷⁸ Cfr. onder andere O. *Did.* 382 (TM 144943).

weergeven van zijn kennissenkring.³⁷⁹ Sknips en Philokles hadden samen een dochter, Iulia.³⁸⁰ In andere brieven uit Didymoi komt een prostituee naar voren met dezelfde naam, maar het is onmogelijk om met zekerheid te bevestigen dat het om dezelfde Iulia gaat. De brieven over de prostituee Iulia zijn 30 jaar ouder dan de brief van Iulia aan haar moeder Sknips.³⁸¹ Indien Philokles zijn dochter prostitueerde, was dat dus waarschijnlijk op een eerder jonge leeftijd. Zij is misschien dezelfde Iulia die de brief *O. Krok. 2 212* (TM 704497) schreef.

Philokles leende meestal meisjes uit aan legerkampen tegen de prijs van 60 drachmen voor een maand.³⁸² Dit lijkt de normale prijs te zijn geweest.³⁸³ In sommige gevallen kostten prostituees nog meer, bijvoorbeeld 75 drachmen.³⁸⁴ Op een gegeven moment beweerde Philokles zelfs dat iemand 88 drachmen had geboden voor een meisje.³⁸⁵ Hoe het zat met de belastingen op prostitutie in de oostelijke woestijn is reeds behandeld in hoofdstuk vier (4.2.3 De oostelijke woestijn). Hier volstaat het om nog even aan te halen dat er een transporttaks was van twee drachmen en een *quintana* van 12 drachmen die de *conductor* ophaalde.

7.2 Het prostitueren van dochters en echtgenotes

Het kwam voor dat families uit armoede hun dochters of echtgenotes tijdelijk of permanent weggaven als prostituees. Zo is *SB 20 14517* (TM 38470) uit de zesde eeuw n.C. een overeenkomst tussen een familie en een pooier waarbij zij een dochter weggeven in ruil voor goederen en geld. *BGU 4 1024* (TM 64373) is een juridisch protocol naar aanleiding van de moord op een prostituee. De moeder van deze prostituee kreeg een schadevergoeding van de moordenaar omdat zij haar dochter had verkocht aan een bordeel om zeker te zijn van een inkomen. Na de dood van haar dochter viel dat inkomen weg. Deze tekst komt nauwkeuriger aan bod in de volgende sectie over geweld. In *O. Did. 406* (TM 144967) schreef iemand aan Rusticus dat hij aan hem zijn vrouw had meegegeven. Rusticus moest instaan voor haar welzijn terwijl zij als prostituee werkte in een soldatenkamp. Mogelijks had Philokles hetzelfde gedaan met zijn dochter, Iulia, toen zij nog een jonge leeftijd had.

Serenus schreef met *P. Oxy. 3 528* (TM 28368) een emotionele brief aan zijn vrouw Isidora, die het huis had verlaten en hem blijkbaar had bedrogen met een zekere Kolobos. Van deze Kolobos had Isidora gezegd dat hij ‘haar tot een prostituee had gemaakt’ (*ὁ Κόλοβος δὲ πόρνην με πέπυηκεν*).

³⁷⁹ ADAM BÜLOW-JACOBSEN, 2019, 37.

³⁸⁰ *O. Did.* 386 (TM 144947).

³⁸¹ *O. Did.* 331 (TM 144894); *O. Did.* 333 (TM 144896); *O. Did.* 360 (TM 144921).

³⁸² *O. Krok. 2 182* (TM 704467); *O. Krok. 2 221* (TM 383681). In deze gevallen was de *quintana* inbegrepen in de prijs.

³⁸³ *O. Did.* 430 (TM 144991).

³⁸⁴ *O. Krok. 2 267* (TM 140301).

³⁸⁵ *O. Did.* 390 (TM 144951).

Kolobos zelf had daarentegen gezegd dat de vrouw beweerde dat Serenus zelf een ketting had gekocht en haar zelf op het schip had gezet (*ὅτι αὐτὸς πέπρακεν τὸ ἀλυσίδιον καὶ αὐτὸς κατέστακέ με εἰς τὸ πλῆν*). Aan het einde van de brief vraagt Serenus om hem te laten weten of ze al dan niet terug zal komen naar huis. Volgens MONTERRAT (1996) lijkt het erop dat Isidora het huis had verlaten na tegenslagen met hun eigendom, maar dat een leven met Kolobos haar toch nog minder aansprak. Er is echter een interpretatieprobleem, want *kolobos* zou eventueel *kollybos* kunnen zijn, een kleine munt. In dat geval vertaalt MONTERRAT de zinsnede met “Twopence has made me into a whore”. Een *kollybos* was een van de spreekwoordelijke prijzen voor geslachtsgemeenschap met een prostituee, dus misschien gaat het hier om een uitdrukking.³⁸⁶ In dit geval verwijst deze brief dus waarschijnlijk wel naar een echtgenote die een prostituee was geworden, maar gaat het niet om een echtgenoot die zijn vrouw prostitueerde.

Vanaf een bepaald moment bestond er een juridisch kader voor het prostitueren van echtgenotes. Augustus haalde de repressie van seksuele misdaden weg uit de privésfeer en bracht die met de *lex Iulia adulteriis coercendis* binnen in de publieke ruimte. Aanvankelijk was de Romeinse wetgeving slechts van toepassing op een beperkt aantal mensen in Egypte, maar vanaf de *Constitutio Antoniniana* in 212 n.C. vielen alle vrije burgers onder deze wetgeving. *Lenocinium*, waarbij een man zijn echtgenote prostitueerde, was eveneens opgenomen in de *lex Iulia* en er stonden dezelfde straffen op als bij overspel. Een echtgenoot die gedwee meeging in het overspel van zijn vrouw en niet van haar scheidde, viel evenzeer onder het statuut van *lenocinium*, waardoor hij volgens de wet een *leno* of pooier was.³⁸⁷ Het feit dat dit er expliciet in werd opgenomen, roept de vraag op of dit een groot sociaal probleem was in de Romeinse periode. STUMPP (1998) komt tot de conclusie dat dit niet het geval was, maar dat de wet alle mogelijke scenario's trachtte te omvatten.³⁸⁸ De jurist Ulpianus († 228 n.C.) beschreef wat de wet precies beschouwde als *lenocinium*:

“In fact, the crime of *lenocinium* is established by the *lex Iulia* on adultery, since a statutory penalty is given for the husband who makes a profit by the adultery of his own wife, and also for him who keeps a woman as a wife who has been caught in the act of adultery.”³⁸⁹

Arme ouders hadden volgens het Romeinse recht de mogelijkheid om hun kinderen te verkopen als slaven, ook al waren zij vrij geboren. Schuldeisers konden bovendien kinderen van de schuldenaars tot

³⁸⁶ DOMINIC MONTERRAT, 1996, 116.

³⁸⁷ THOMAS MCGINN, 2003, 171-194, 220-245.

³⁸⁸ BETTINA EVA STUMPP, *Prostitution in der römischen Antike*, Berlijn, 2001² [1998¹], 197-205.

³⁸⁹ DOMITIUS ULPIANUS, ‘Ad legem iuliam de adulteriis coercendis’, *Digesta* 48.5.2.2; vertaling uit THOMAS MCGINN, 2003, 173.

slaaf maken totdat de schuldenaar zijn kinderen terug kon kopen.³⁹⁰ Ook al verkochten deze ouders hun kind niet expliciet aan een pooier, valt het niet uit te sluiten dat deze kinderen moesten werken als prostituees. Het prostitueren van de eigen kinderen of echtgenotes was bovendien een christelijke beschuldiging jegens heidenen. Zo schreef de apologeet Justinus de Martelaar (100 n.C. – 165 n.C.) dat bijna alle verstoten kinderen opgroeiden tot prostituees waardoor elk bezoek aan een bordeel het gevaar van incest met zich meebracht. Daarnaast beweerde hij dat heidenen seksuele diensten van hun eigen kinderen en vrouwen verkochten.³⁹¹

7.3 Geweld tegen en door prostituees

Uit de vele overgeleverde petities blijkt dat geweld en mishandeling alledaagse gebeurtenissen waren in Egypte. Hoewel er in de schriftelijke overeenkomsten stond dat klanten prostituees niet mochten mishandelen, waren de meisjes kwetsbaar en niet altijd beschermd tegen geweld. Zo kon het gebeuren dat prostituees het slachtoffer waren van conflicten tussen de pooier en een klant.³⁹² Dit lijkt het geval te zijn in *O. Did.* 360 (TM 144921), waarin Iulia naar Asiaticus schreef dat een zekere Iulius, bij wie ze op dat moment verbleef, haar mishandelde:

“Iulia to her brother and countryman Asiaticus, greetings. I thank you in every way. You wrote saying to Iulius ‘I shall send you the money.’ Hearing that he scorned you and said ‘Go to Hell!’ He has said even worse things. Me he abuses. Greet all your friends. Greet Heron and say to him ‘send the child’.”³⁹³

De uitspraak ‘ik hoop dat ze leeft’ (*εὔχομε ἀπτην ζην*) in *O. Did.* 333 (TM 144896) getuigt eveneens van het gevaar waarin prostituees zich konden bevinden en mogen we dus letterlijk nemen.³⁹⁴ Het gaat zowel in deze als in de vorige brief trouwens om een prostituee met de naam Iulia en het is misschien zelfs dezelfde persoon. Uit de brief *O. Did.* 406 (TM 144967) blijkt dat de schrijver zich bewust was van de gevaren die prostitutie in de legerkampen met zich mee kon brengen. Hij benadrukte aan Rusticus dat de vrouw terug naar hem moest komen indien iemand haar lastig zou vallen. Problemen die ze niet informeel konden oplossen, moesten ze voor de centurio brengen. Apollos uitte eenzelfde bezorgdheid in *O. Krok.* 2 267 (TM 140301) toen hij tegen Longinus Apollinaris zei dat hij Sarapias aan een betrouwbare man moest uitlenen die haar niet zou mishandelen. Een gedetailleerde

³⁹⁰ YOUVAL ROTMAN, ‘Slaves and Slavery in the Byzantine Period’, in JAMES G. KEENAN, JOSEPH GILBERT MANNING en URI YIFTACH-FIRANKO (eds.), *Law and Legal Practice in Egypt from Alexander to the Arab Conquest*, Cambridge, 2014, 464-465.

³⁹¹ JUSTINUS, *Apologia* 1.27; REBECCA FLEMMING, 1999, 41.

³⁹² ALESSIA TABONE, 2020, 112.

³⁹³ ADAM BÜLOW-JACOBSEN, 2012, nr. 360.

³⁹⁴ ALESSIA TABONE, 2020, 112.

beschrijving van geweld tegen een pooier en een prostituee komt voor in *O. Krok. 2 218* (TM 704503). Hierin klaagt Didymos dat hij en ‘zijn meisje’ ’s nachts waren aangevallen door Sabinos, die het meisje haar voet had gebroken. Volgens Didymos had Sabinos haar zelfs bijna gedood en kon ze niet meer werken. Een andere verontrustende getuigenis is *O. Krok. 2 214* (TM 704499). Panouris beschrijft de initiatie van een jonge prostituee die hij moest verkrachten omdat zij niet gewillig met hem wilde slapen, ook al had hij haar op voorhand proberen te paaien met eten en drinken.

In de vorige sectie kwam *BGU 4 1024* (TM 64373) uit de late vierde eeuw n.C. al kort naar voren. Het gaat om een juridisch protocol tegen Diodemos, een vooraanstaand raadslid van Alexandrië, die een prostituee had vermoord. De tekst komt uit de codex van de *epimeletes* Aurelius Philammon, die actief was tussen 357 en 394 n.C. Zijn codex bevat verschillende soorten teksten, maar de gerechtelijke procedures van zeven rechtszaken zijn de meest opvallende. Het gaat om zware rechtszaken: drie moorden, ontheiliging van een lijk en een zware overtreding van de huwelijkswetgeving. Zaak nummer zeven bespreekt de arrestatie en het proces van Diodemos. De ambtenaar Zephyrios bracht hem voor het gerecht terwijl zijn arrestatie gemengde gevoelens opwekte onder de bevolkingsgroepen van Alexandrië.³⁹⁵ Theodora, de moeder van de vermoorde prostituee, mocht een pleidooi voeren dat eveneens is opgenomen in de tekst:

“...He was then led out and believing himself to be safe, he confessed to the murder of the prostitute. And the mother of the prostitute, a certain Theodora, a poor old woman, asked that Diodemos should be compelled to provide for her a small allowance for covering her basic living needs. For she said that ‘this is the reason why I gave my daughter to the brothel-keeper, so that I should be able to receive sustenance. Since I have been deprived of my means of sustenance by the death of my daughter, I hence ask that I be given the modest allowance required by a weak woman like me.’ ...”³⁹⁶

De rechter had medelijden met haar en besliste dat Diodemos de doodstraf moest krijgen en dat een deel van zijn bezittingen naar Theodora zouden gaan. KANAVOU en PAPATHOMAS (2016) merken op dat een dergelijk pleidooi waarschijnlijk niet altijd dit als resultaat had. De zware straf, doodstraf door onthoofding, is trouwens uitzonderlijk en komt zelden voor in de documentaire bronnen.³⁹⁷ Het is ten slotte belangrijk op te merken dat de rechtszaken in de codex van Philammon een hoog literair gehalte hebben en dat het gaat om vermakelijke teksten die daarnaast een praktisch gebruik kenden.³⁹⁸

Uit de zevende eeuw n.C. is een Koptische getuigenis bewaard waaruit blijkt dat een vrouw medeplichtig was aan de moord op haar echtgenoot, waarna zij naar Kos vluchtte om zich daar te

³⁹⁵ NIKOLETTA KANAVOU en AMPHILOCHIOS PAPATHOMAS, 2016, 453-458.

³⁹⁶ Ibid., 457.

³⁹⁷ Ibid., 459-461.

³⁹⁸ Ibid., 464-468.

prostituëren. Dat laatste is toch wat WILFONG (2003) interpreteert uit *P. Mon. Epiph.* 269 (TM 86802), een zeer fragmentarische brief uit Memnoneia. Hij geeft daarnaast wel als mogelijkheid dat de vrouw naar Kos kon vluchten om haar straf te ontlopen, of voor een buitenechtelijke affaire.³⁹⁹ In de brief zelf staat enkel dat de dochter van Kalapesius naar Kos ging terwijl anderen haar echtgenoot vermoordden. In Kos aangekomen had ze volgens de brief geslachtsgemeenschap met iemand:

“... I inform my lord... I venture to send (?)... the holy [mount *or* monastery] of Penhôt. ... Seeing that... the mount of Tsente (?) So after that I had come north, I talked with H[.....], that he should go thither. He said, [... If thou enquire] secretly concerning him, thou shalt discover his intentions [.....]. If thy fatherhood agree [.....] today, which is the Sabbath, [.....] thy lordship speedily [...] lest I should go and spend [...] he said unto me, Be thou without care [...] thy holy command [...] according to what pleaseth thee [...] thy fatherhood, that doth take thought for our souls, knoweth wherefore [...] she being at Phampane, being the daughter of Kalapesius, (son) of Pergamius [...] they slew him, whilst she went in to Kôs and fornicated with [...] she will not stay in the west openly...”⁴⁰⁰

Behalve de zeer korte beschrijving van wat ze in Kos deed, is er geen enkele aanwijzing dat het om prostitutie zou gaan. Er is geen enkele verwijzing naar een uitwisseling van geld in ruil voor haar diensten, enkel dat ze moreel gecorrumpeerd was omdat ze wegvluchtte terwijl haar man werd vermoord. Het kan even goed gaan om een vrouw die haar man liet vermoorden om samen te kunnen zijn met haar minnaar. Zij was trouwens niet de enige vrouw uit de Egyptische oudheid die zoiets had gedaan; Nephoris, de moeder van de Egyptische tweeling Thaues en Taous, had min of meer hetzelfde gedaan in de Ptolemaeïsche periode. Haar minnaar had getracht haar echtgenoot te vermoorden en om de erfenis niet te moeten delen, had ze haar dochters op straat gezet.⁴⁰¹ Haar daden waren moreel bedenkelijk, maar dat maakt nog niet bepaald een prostituee van Nephoris. Hetzelfde geldt voor de vrouw in *P. Mon. Epiph.* 269 (TM 86802).

³⁹⁹ TERRY G. WILFONG, *Women of Jeme: Lives in a Coptic Town in Late Antique Egypt*, Ann Arbor, 2003, 81-82.

⁴⁰⁰ WALTER EWING CRUM en H. G. EVELYN WHITE, *The Monastery of Epiphanius at Thebes*, vol. II, New York, 1926, 224.

⁴⁰¹ *UPZ* 1 1.18.

8. Besluit

Het onderzoek uit deze thesis wijst erop dat prostituees net als iedereen beschikten over *agency*. Bovendien hadden zij niet ‘minder *agency*’ dan andere vrouwen, zoals JULIA O’CONNELL-DAVIDSON (2002) daarentegen beweert.⁴⁰² Zij handelden immers naar hun *agency* binnen de bepaalde socio-economische en culturele structuren die voor hen van toepassing waren en het lijkt er niet op dat zij minder juridische en economische rechten zouden hebben. Prostituees konden immers zelf belastingen betalen en waren in staat om te petitioneren tegen hun pooier. Net als andere vrouwen waren zij kwetsbaar voor geweld, maar zij waren door de aard van hun beroep wel kwetsbaarder dan bijvoorbeeld vrouwen die in de textielsector werkten. Dat wijst echter niet op een gebrek aan *agency*, maar hoort eerder bij de context en leefwereld waarin zij zich bevonden en hun *agency* konden toepassen. De klassieke slachtofferrol waarin prostituees vaak worden geduwd, heeft enige nuance nodig. Het was duidelijk niet zo dat alle prostituees slachtoffers waren. Het ging eerder om een gevarieerde groep waarin iedereen eigen mogelijkheden had, net als in andere sectoren.

De stemmen die naar voren komen in het bronnencorpus zijn stuk voor stuk divers en uniek. De Ptolemaeïsche bronnen belichamen de slavinnen die werden verhandeld als prostituees; het meisje dat zich niet registreerde en toch ging werken; de misleidende Demô die de reputatie van prostituees in de wijsheidsliteratuur lijkt te beamen; Tateis en de prostituees uit registers wiens namen niet zijn bewaard. De Romeinse bronnen zijn talrijker en verpersoonlijken Senpsenmonthes, Senpsansnos en Artemidora die prostitutievergunningen kregen; de *pornoboskoi* die uit geldnood de slavin Kanthara moesten verkopen; de vermoorde prostituee uit Alexandrië; de familie die een dochter meegaf aan een pooier. Vele ostraca uit de woestijn vertellen het verhaal van pooier-ondernemer Philokles die gouden zaakjes deed in de legerkampen; de verschillende belastingkwitanties zijn manifestaties van de financiële onafhankelijkheid van zelfstandige prostituees. Het Koptostarief is een getuige van de ontelbare prostituees die rondreisden tussen de havenstad Myos Hormos en het binnenland.

Het bronnencorpus van deze thesis zal onvermijdelijk niet alle mogelijke bronnen over Egyptische prostituees omvatten en in de komende jaren zal nieuw materiaal hopelijk voor nog meer duidelijkheid zorgen. We hebben hoe dan ook een poging ondernomen om zo veel mogelijk bronnen over prostitutie samen te brengen en op die manier een breed kader te schetsen om daarin tot bovenstaande conclusies te komen. Het is belangrijk dat het bredere onderzoek naar socio-economische geschiedenis streeft naar kennis over alle lagen van de samenleving en alle sectoren. In de academische wereld is er een positieve beweging bezig waarbij groepen die doorgaans worden gemarginaliseerd, op een respectvolle manier het

⁴⁰² JULIA O’CONNELL-DAVIDSON, 2002, 90.

onderwerp worden van diepgaand onderzoek. Deze thesis hoopt daaraan bij te hebben gedragen door een sector die vaak onderbelicht blijft of verkeerd wordt begrepen, een stem te geven.

Bibliografie

Primaire bronnen

Papyri

BGU 4 1024 (TM 64373)
CPSI 9 (TM 7883) 7
P. Amh. Gr. 2 46 (TM 121)
P. Amh. Gr. 2 47 (TM 122)
P. Amh. Gr. 2 48 (TM 123)
P. Cairo Zen. 3 59451 (TM 1090)
P. Dryton 16 (TM 254)
P. Eleph. 1 (TM 5836)
P. Enteux. 22 (TM 3297)
P. Enteux. 26 (TM 3301)
P. Enteux. 49 (TM 3324)
P. Fouad 68 (TM 11200)
P. Grenf. 1 27 (TM 129)
P. Grenf. 1 53 (TM 33767)
P. Köln 2 102 (TM 21207)
P. L. Bat 19 6 (TM 131)
P. L. Bat, 20 63 (TM 1894)
P. L. Bat. 34 23 =*P. Count* 3 (TM 44106)
P. Lond. 1562 Vo (TM 17450)
P. Lond. 3 604 (TM 22674)
P. Mich. 3 182, 8 (TM 5242)
P. Mich. 3 183, vo 1 (TM 5243)
P. Mich. 3 193, col. 1, 1 (TM 5244)
P. Mon. Epiph. 269 (TM 86802)
P. Oxy. 22 2342 (TM 22214)
P. Oxy. 3 493 (TM 20629)
P. Oxy. 3 511 (TM 20642)
P. Oxy. 3 528 (TM 28368)
P. Oxy. 6 985 (TM 23733)
P. Oxyrhyncha 5 (TM 703424)
P. Petrie 3 69 b descr. + *P. Petrie* 2 30 e, 4 (TM 7521)

P. Tebt. 1 6 (TM 3642)
P. Tebt. I 208 (TM 3841)
P. Tor. Botti 28 (TM 45101)
P. Tor. Botti 43 (TM 45114)
P. Tor. Botti 8 (TM 2959)
P. Tor. Botti 9, 5 (TM 45082)
PSI 1 9 1055 a (TM 13769)
PSI 4 352 (TM 2040)
PSI 4 406 (TM 2089)
PSI 5 483 (TM 2116)
PSI 6 667 (TM 2267)
SB 20 14463 (TM 35747)
SB 20 14517 (TM 38470)
SB 3 7182 (TM 7275)
SB 4 7358 (TM 14011)
UPZ 1 18 (TM 3409)
UPZ 1 2.5-23 (TM 3393)

Ostraca

M1189
M1416
M1530
O. Berenike 2 137 (TM 89163)
O. Berl. Inv. 25474 = *SB* 22 15382 (TM 78971)
O. Cairo 60 (TM 73406)
O. Camb. 1 5 (TM 48279)
O. Did. 331 (TM 144894)
O. Did. 333 (TM 144896)
O. Did. 360 (TM 144921)
O. Did. 366 (TM 144927)
O. Did. 381 (TM 144942)
O. Did. 382 (TM 144943)
O. Did. 386 (TM 144947)

O. *Did.* 390 (TM 144951)
O. *Did.* 400 (TM 144961)
O. *Did.* 401 (TM 144962)
O. *Did.* 406 (TM 144967)
O. *Did.* 427 (TM 144988)
O. *Did.* 430 (TM 144991)
O. *Did.* 67 (TM 144633)
O. *Edfou* 1 171 (TM 74209)
O. *Elkab* 196 (TM 26412)
O. *Krok* 2 212 (TM 704497)
O. *Krok.* 2 182 (TM 704467)
O. *Krok.* 2 214 (TM 704499)
O. *Krok.* 2 218 (TM 704503)
O. *Krok.* 2 219 (TM 704504)
O. *Krok.* 2 220 (TM 704505)
O. *Krok.* 2 221 (TM 383681)
O. *Krok.* 2 222 (TM 704507)
O. *Krok.* 2 223 (TM 704508)

O. *Krok.* 2 224 (TM 704509)
O. *Krok.* 2 225 (TM 704510)
O. *Krok.* 2 226 (TM 704511)
O. *Krok.* 2 227 (TM 704512)
O. *Krok.* 2 267 (TM 140301)
O. *Wilb.* 33 (TM 76545)
O. *Wilcken* 2 1157 (TM 77560)
O. *Wilcken* 2 83 (TM 76661)
SB 28 17093 (TM 383678)
SB 28 17094 (TM 383679)
SB 28 17095 (TM 383680)
SB 4 7399 (TM 18046)
SB 6 9545 (TM 19095)

Inscripties

OGIS 2 674 (TM 88375)

Literaire bronnen

ANONYMOUS, *Vita van de heilige Thaïs van Alexandrië*.
ARNOBIUS, *Adversus Nationes*.
ATHANASIUS, *Contra gentes*.
ATHENAEUS, *Deipnosophistae*, 4.1.
AUGUSTINUS, *De Civitate Dei*, IV, 10.
CLEMENS VAN ALEXANDRIË, *Protrepticus*, II, 13.4.
DIODOROS SICULUS, I, 95.4-5
DOMITIUS ULPIANUS, 'Ad legem iuliam de adulteriis coercendis', *Digesta* XLVIII, 5.2.2.
EUSEBIUS VAN CAESAREA, *Vita Constantini*, III, 58.
FIRMICUS MATERNUS, *De errore profanarum religionum*.
HELIODOROS VAN EMESE, *Aithiopika*, II, 25.
HERODAS, I, 26-35.
HERODOTOS, I, 93-94; I, 199; II 134-135; II 160.
JUSTINUS DE MARTELAAR, *Apologia* 1.27
LACTANTIUS, *Divinae Institutiones*, I, 17.10.
LUCIANUS VAN SAMOSATA, *De Dea Syria*, 6.
MARCUS IUNIANUS JUSTINUS, *Trogi Pompeii historiarum philippicarum epitoma*, XVIII, 5.

P. *BM* 10508 (TM 55919) (De instructies van Ankhsheshonqy)

PROPERTIUS, II, 23.13–24

SOCRATES, *Historia Ecclesiastica*, I, 18.

SOPHRONIUS HIEROSOLYMITANUS, *Vita S. Maria Aegyptiaca*.

SOZOMENUS, *Historia Ecclesiastica*, V, 10.7.

STRABO, VI, 1.8, 2.6; VIII, 6.20; IX, 14.16; XI, 14.16; XII, 3.36; XVI, 1.20; XVII, 1.46; XVII, 17.33.

VALERIUS MAXIMUS, *Factorum et dictorum memorabilium*, II, 6.15.

Tekstuitgaven en vertalingen

ARNOBIUS, *Arnobii Adversus nations libri VII*, ed. CONCETTO MARCHESI, Turijn 1953² [1875¹].

ATHANASIUS, *Contra Gentes and De Incarnatione*, vert. ROBERT W. THOMPSON, Oxford, 1971.

ATHENAEUS, *The Learned Banqueters, Volume II: Books 3.106e-5*, vert. S. DOUGLAS OLSON (Loeb Classical Library 208), Cambridge, 2007.

AUGUSTINUS, *City of God, Volume II: Books 4-7*, vert. WILLIAM M. GREEN (Loeb Classical Library 412), Cambridge, MA, 1963.

AUSTIN, MICHEL M., *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest: A Selection of Ancient Sources in Translation*, Cambridge, 1981.

BAGNALL, ROGER S. en CRIOBIORE, RAFFAELLA, *Women's Letters from Ancient Egypt, 300 BC – AD 800*, Ann Arbor, 2006.

BAGNALL, ROGER S. en DEROW, PETER, *The Hellenistic Period: Historical Sources in Translation*, Oxford, 2004² [1981¹].

BAGNALL, ROGER; HELMS, CHRISTINA, en VERHOOGT, ARTHUR, *Documents from Berenike. 2: Texts from the 1999-2001 Seasons*, Brussel, 2005.

BOSWINKEL, ERNST en PESTMAN, PIETER WILLEM, *Textes Grecs, Démotiques et bilingues* (P. L. Bat. 19), Leiden, 1978.

BÜLOW-JACOBSEN, ADAM, 'Private Letters', in HÉLÈNE CUVIGNY (ed.), *Didymoi. Une garnison romaine dans le désert Oriental d'Égypte II: les textes* (IFAO 67), Cairo, 2012, 233-399.

BÜLOW-JACOBSEN, ADAM, *Ostraca de Krokodilô. 2: La correspondance privée et les réseaux personnels de Philoklès, Apollôs et Ischyras*, Cairo, 2019.

CLARYSSE, WILLY, 'Emotions in Greek Private Papyrus Letters', *Ancient Society* 47 (2017), 63-86.

CLEMENS VAN ALEXANDRIË, *The Exhortation to the Greeks. The Rich Man's Salvation. To the Newly Baptized*, vert. G. W. BUTTERWORTH (Loeb Classical Library 92), Cambridge, 1919.

CUVIGNY, HÉLÈNE, *Didymoi. Une garnison romaine dans le désert Oriental d'Égypte II: les textes* (IFAO 67), Cairo, 2012.

- DEPAUW, MARK en SMITH, MARK, 'Visions of Ecstasy: Cultic Revelry before the Goddess Ai / Nehemanit. Ostraca Faculteit Letteren (K.U.Leuven) Dem. 1-2', in HOFFMANN, FRIEDHELM en THISSEN, HEINZ-JOSEF (eds.), *Res Severa Verum Gaudium: Festschrift für Karl-Theodor Zauzich zum 65. Geburtstag am 8. Juni 2004* (Studia Demotica 6), Leuven, 2004, 67-93.
- DIETHART, JOHANNES M. en KISLINGER, EWALD, 'Papyrologisches zur Prostitution im byzantinischen Ägypten', *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 41 (1991), 21.
- DIODOROS SICULUS, *Library of History, Volume I: Books 1-2.34*, vert. C. H. OLDFATHER (Loeb Classical Library 279), Cambridge, MA, 1933.
- EUSEBIUS VAN CAESAREA, *De vita Constantini: Über das Leben Konstantins*, vert. HORST SCHNEIDER (Fontes christiani 83), Turnhout, 2007.
- FIRMICUS MATERNUS, IULIUS, *De errore profanarum religionum*, vert. GILBERT HEUTEN (Travaux de la Faculté de philosophie et lettres de l'Université de Bruxelles 8), Brussel, 1938.
- GENTILI, GUIDO, *Papiri greci e latini* (Pubblicazioni della Società Italiana per la ricerca dei Papiri greci e latini in Egitto), vol. 5, Firenze, 1917.
- GRENFELL, BERNARD P. en HUNT, ARTHUR S., *The Amherst Papyri: Being an Account of the Greek Papyri in the Collection of the Right Hon. Lord Amherst of Hackney at Didlington Hall, Norfolk*, 2, Londen, 1901.
- GRENFELL, BERNARD P. en HUNT, ARTHUR S., *The Oxyrhynchus Papyri: Part III*, Londen, 1905.
- HELIODOROS VAN EMESE, *Aithiopika: die Abenteuer der schönen Charikleä: ein griechischer Liebesroman Heliodor*, vert. RUDOLF REYMER; Nachwort von OTTO WEINREICH (Die Bibliothek der alten Welt. Griechische Reihe), Zürich, 1950.
- HERODOTOS, *The Persian Wars, Volume I: Books 1 – 2*, vert. A. D. GODLEY (Loeb Classical Library 117), Cambridge, MA, 1920, 437-439.
- HUGHES, GEORGES ROBERT e.a., *Catalog of Demotic Texts in the Brooklyn Museum* (The Oriental Institute of the University of Chicago 29), Chicago, 2005.
- JUSTINUS DE MARTELAAR, *Apologie pour les chrétiens*, vert. CHARLES MUNIER (Leontinus Neapolitanus. Apologia. Sources chrétiennes 507), Parijs, 2006.
- KUHRT, DIETER, *Treffpunkt der Götter: Inschriften aus dem Tempel des Horus von Edfu*, Zürich, 1994.
- LACTANTIUS, *Institutiones divines, Livre 1*, vert. PIERRE MONAT (Sources Chrétiennes 326), Parijs, 1986.
- LEWIS, NAPHTALI, *Greeks in Ptolemaic Egypt: Case Studies in the Social History of the Hellenistic World*, Oxford, 1986.
- LICHTHEIM, MIRIAM, *Ancient Egyptian Literature: A Book of Readings. Volume III: The Late Period*, Berkely – Los Angeles – London, 1980, 161-180.
- LUCIANUS VAN SAMOSATA, *Anarcharsis or Athletics. Menippus or The Descent into Hades. On Funerals. A professor of Public Speaking. Alexander the False Prophet. Essays in Portraiture. Essays in Portraiture Defended. The Goddess of Surrye*, vert. (Loeb Classical Library 162), Cambridge, MA, 1925.

- MARCUS JUNIANUS JUSTINUS, *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*. Accedunt prologi in Pompeium Trogum. Post FRANCISCUM RUEHL iterum ed. OTTO SEEL (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), Stuttgart, 1972.
- NELSON, CAROLL A., 'Receipt for Tax on Prostitutes', *The Bulletin of the American Society of Papyrologists* 32:1/2 (1995), 23-33.
- PROPERTIUS, *Elegies*, vert. G. P. GOOLD (Loeb Classical Library 18), Cambridge, MA, 1990.
- REDON, BÉRANGÈRE, 'Le dossier d'Apollôs', in ADAM BÜLOW-JACOBSEN, JEAN-LUC FOURNET, en BÉRANGÈRE REDON (eds.), *Ostraca de Krokodilô. 2: La correspondance privée et les réseaux personnels de Philoklès, Apollôs et Ischyras* (IFAO 81) Cairo, 2019, 129-193.
- SKARSOULI, ELENI, *P. Oxyrhyncha. Edition dokumentarische Papyri aus der Kölner Sammlung* (Papyrologica Coloniensia 42), Paderborn, 2020, 49-56.
- SOCRATES, *Kirchengeschichte*, ed. GÜNTER CHRISTIAN HANSEN en MANJA ŠIRINJAN (Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte 1), Berlijn, 1995.
- SOPHRONIUS HIEROSOLYMITANUS, *Vita S. Maria Aegyptiaca*, ed. JACQUES-PAUL MIGNE (Patrologiae cursus completus: series latina 73), 1849, 671-690.
- SOZOMENUS, *Kirchengeschichte*, ed. JOSEPH BIDEZ en GÜNTER CHRISTIAN HANSEN (Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhundert 4), Berlijn, 1995.
- STEPHEN RANDOLPH GLANVILLE, *The Instructions of 'Onchsheshonqy (British Museum Papyrus 10508)*, Londen, 1955.
- STRABO, *Geography, Volume III: Books 6-7*, vert. HORACE LEONARD JONES (Loeb Classical Library 182), Cambridge, MA, 1924.
- STRABO, *Geography, Volume V: Books 10-12*, vert. HORACE LEONARD JONES (Loeb Classical Library 211), Cambridge, MA, 1928.
- STRABO, *Geography, Volume VII: Books 15-16*, vert. HORACE LEONARD JONES (Loeb Classical Library 241), Cambridge, MA, 1930.
- STRABO, *Geography, Volume VIII: Book 17. General Index*, vert. HORACE LEONARD JONES (Loeb Classical Library 267), Londen, 1932.
- STRABO, *Geography. Volume IV: Books 8-9*, vert. HORACE LEONARD JONES (Loeb Classical Library 196), Cambridge, MA, 1927.
- THEOPHRASTUS, HERODAS, SOPHRON, *Characters. Herodas: Mimes. Sophron and Other Mime Fragments*, vert. JEFFREY RUSTEN, I. C. CUNNINGHAM (Loeb Classical Library 225), Cambridge, 2003.
- VALERIUS MAXIMUS, *Memorable Doings and Sayings, Volume I: Books 1-5*, vert. D. R. SHACKLETON BAILEY (Loeb Classical Library 492), Cambridge, MA, 2000.
- VAN DER WEIDEN, MARIANNE, *Heliodorus, Een Ethiopische liefdesgeschiedenis. Theagenes en Charicleia*, Groningen, 2015.

- VAN MINNEN, PETER, 'Berenice, a Business Woman from Oxyrhynchus: Appearance and Reality', in ARTHUR VERHOOGT and SVEN P. VLEEMING (eds), *The Two Faces of Graeco-Roman Egypt: Greek and Demotic and Greek-Demotic Texts and Studies presented to P. W. Pestman*, Leiden, 1998, 59–70.
- WARD, BENEDICTA, *Harlots of the Desert: A Study of Repentance in Early Monastic Sources* (Cistercian Studies Series 106), Michigan, 1987.
- WATSON, ALAN, *The Digest of Justinian, Volume 4*, Philadelphia, 2011.
- WILCKEN, ULRICH, *Urkunden der Ptolemäerzeit*, vol 1, Berlijn – Leipzig, 1927.
- WINTER, JOHN en SCHUMAN, VERNE B., *Michigan Papyri*, vol. III (University of Michigan Studies: Humanistic Series 40), Ann Arbor, 1936.

Elektronische bronnen en werkinstrumenten

- BROUX, YANNE, 'Rondjes draaien in de woestijn', 4 september 2018 (<https://www.oudegeschiedenis.be/04/09/2018/rondjes-draaien-in-de-woestijn/>). Geraadpleegd op 31 maart 2021.
- MCKAY, FINN, 'Arguing Against the Industry of Prostitution: Beyond the Abolitionist Versus Sex-Worker Binary', *Feminist Current*, 24 juni 2013. (<https://www.feministcurrent.com/2013/06/24/arguing-against-the-industry-of-prostitution-beyond-the-abolitionist-versus-sex-worker-binary/>). Geraadpleegd op 29 april 2020.
- Trismegistos* (TM), www.trismegistos.org.
- Van Dale*, (<https://vowb-vandale-nl.kuleuven.ezproxy.kuleuven.be/zoeken/zoeken.do>). Geraadpleegd op 23 mei 2021.

Secundaire literatuur

- ADAMS, JAMES NOEL, 'Words for "Prostitute" in Latin', *Rheinisches Museum für Philologie* 126:3/4 (1983), 321-358.
- AGER, SHEILA L., 'Familiarity Breeds: Incest and the Ptolemaic Dynasty', *The Journal of Hellenic Studies* 125 (2005), 1-34.
- ALLAM, SCHAFIK, 'Quelques Aspects du Mariage dans l'Égypte Ancienne', *The Journal of Egyptian Archaeology* 67 (1981), 116-135.
- ALLAM, SCHAFIK, 'Women as Holders of Rights in Ancient Egypt (During the Late Period)', *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 33:1 (1990), 1-34.
- ANDERSON, PERRY, *Arguments within English Marxism*, London, 1980.

- ARJAVA, ANTTI, 'Romanization of Family Law', in JAMES G. KEENAN, JOSEPH GILBERT MANNING en URI YIFTACH-FIRANKO (eds.), *Law and Legal Practice in Egypt from Alexander to the Arab Conquest*, Cambridge, 2014, 175-188.
- ARJAVA, ANTTI, 'The Guardianship of Women in Roman Egypt', in *Akten des 21. Internationalen Papyrologenkongresses, Berlin, 13.-19.8.1995*, vol. 1, Stuttgart-Leipzig, 1997, 25-30.
- ARMAYOR, KIMBALL O., 'Did Herodotus Ever Go to Egypt?', *Journal of the American Research Center in Egypt* 15 (1978), 59-73.
- BAETENS, GERT en DEPAUW, MARK, 'The Legal Advice of Totoes in the Siut Archive (P. BM 10591, verso, col. I-III)', *The Journal of Egyptian Archaeology* 101 (2015), 311-337.
- BAGNALL, ROGER S. (ed.), *The Oxford Handbook of Papyrology*, Oxford, 2009.
- BAGNALL, ROGER S., 'A Trick a Day to Keep the Tax Man at Bay? The Prostitute Tax in Roman Egypt', *The Bulletin of the American Society of Papyrologists* 28 (1991), 5-12.
- BAGNALL, ROGER S., *Egypt in Late Antiquity*, Princeton, 1993.
- BAHRANI, ZAINAB, *Women of Babylon: Gender and Representation in Mesopotamia*, Londen – New York, 2001.
- BASSERMANN, LUJO, *Betaalde liefde. Van staatsbordeel tot tippelverbod*, Den Haag, 1967.
- BAUMGARTNER, WALTER, 'Herodots babylonische und assyrische Nachrichten', in WALTER BAUMGARTNER (ed.), *Zum Alten Testament und seiner Umwelt*, Leiden, 1959, 282-331.
- BLANCHETTE, THADDEUS GREGORY, 'Seeing Beyond Prostitution: Agency and the Organization of Sex Work', in MAGALY RODRÍGUEZ GARCÍA e.a. (eds.), *Selling Sex in the City: A Global History of Prostitution, 1600s-2000s*, Leiden – Boston, 2017, 748- 774.
- BRECHENMACHER, THOMAS en WOLFFSON, MICHAEL, 'Nomen est Omen: The Selection of First Names as an Indicator for Public Opinion in the Past', *International Journal of Public Opinion Research* 13 (2001), 116-139.
- BROUX, YANNE en DEPAUW, MARK, 'Developing Onomastic Gazetteers and Prosopographies for the Ancient World through Named Entity Recognition and Graph Visualization: Some Examples from Trismegistos People', in LUCA MARIA AIELLO en DANIEL MCFARLAND (eds.), *Social Informatics. SocInfo 2014 International Workshops, GMC and Histinformatics, Barcelona, Spain, November 10, 2014* (Lecture Notes in Computer Science 8852), Cham, 2015, 304-313.
- BUDIN, STEPHANIE LYNN, 'Sacred Prostitution in the First Person', in CHRISTOPHER A. FARAONE en LAURA K. MCCLURE (eds.), *Prostitutes and Courtesans of the Ancient World*, Madison, 2006, 77-92.
- BUDIN, STEPHANIE LYNN, *The Myth of Sacred Prostitution in Antiquity*, Cambridge, 2008.
- BÜLOW-JACOBSEN, ADAM, 'Private Letters', in HÉLÈNE CUVIGNY (ed.), *Didymoi. Une garnison romaine dans le désert Oriental d'Égypte II: les textes* (IFAO 67), Cairo, 2012, 233-399.

- BÜLOW-JACOBSEN, ADAM, 'The Traffic on the Road and the Provisioning of the Stations', in HÉLÈNE CUVIGNY (ed.), *La Route de Myos Hormos: L'armée dans le désert Oriental d'Égypte* (IFAO 48/2), 2003, 399-426.
- BÜLOW-JACOBSEN, ADAM; FOURNET, JEAN-LUC en REDON BÉRANGÈRE (eds.), *Ostraca de Krokodilô. 2: La correspondance privée et les réseaux personnels de Philoklès, Apollôs et Ischyras* (IFAO 81), Cairo, 2019.
- BURNETT, ANNE PIPPIN, 'Servants of Peitho: Pindar fr.122', *Greek, Roman and Byzantine Studies* 51:1 (2011), 49-60.
- BURNS, JOHN BARCLAY, 'Book Review: The Myth of Sacred Prostitution in Antiquity. By Stephanie Budin', *Biblical Theology Bulletin* 40:3 (2010), 167-168.
- CALLINICOS, ALEX, *Making History: Agency, Structure, and Change in Social Theory*, Leiden – Boston, 2004.
- CANTARELLA, EVA, *Pandora's Daughters: The Role and Status of Women in Greek and Roman Antiquity*, Baltimore, 1987.
- ČERNÝ, JAROSLAV, 'The Will of Naunakhte and the Related Documents', *The Journal of Egyptian Archaeology* 31, 1945, 29-53.
- CLARYSSE, WILLY en SIJPESTEIJN, PIETER, 'A Letter from a Dancer of Boubastis', *Archiv Für Papyrusforschung Und Verwandte Gebiete* 41:1 (1995), 56-61.
- CLARYSSE, WILLY en THOMPSON, DOROTHY J., *Counting the People in Hellenistic Egypt*, 2 v., Cambridge, 2006.
- CLARYSSE, WILLY, 'Ethnic Identity: Egyptians, Greeks, and Romans', in KATELIJN VANDORPE (ed.), *A Companion to Greco-Roman and Late Antique Egypt*, Hoboken, 2019, 300-313.
- CLARYSSE, WILLY, 'Greeks and Egyptians in the Ptolemaic Army and Administration', *Aegyptus* 65 (1985), 57-66.
- COHEN, EDWARD E., 'Free and Unfree Sexual Work', in CHRISTOPHER A. FARAONE en LAURA K. MCCLURE (eds.), *Prostitutes and Courtesans in the Ancient World*, 2006, 95-124.
- CONZELMANN, HANS, *Korinth und die Mädchen der Aphrodite: Zur Religionsgeschichte der Stadt Korinth* (Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen 8), Göttingen, 1967.
- CRUM, WALTER EWING en WHITE, H. G. EVELYN, *The Monastery of Epiphanius at Thebes*, vol. 2, New York, 1926.
- CUVIGNY, HÉLÈNE (ed.), *La route de Myos Hormos. L'armée romaine dans le désert Oriental d'Égypte : Praesidia du désert de Bérénice* (IFAO 48/1 en 2), Cairo, 2003.
- CUVIGNY, HÉLÈNE (ed.), *Didymoi. Une garnison romaine dans le désert Oriental d'Égypte II: les textes* (IFAO 67), Cairo, 2012.

- CUVIGNY, HÉLÈNE, 'A Survey of Place-Names in the Egyptian Eastern Desert during the Principate according to the Ostraca and the Inscriptions', in JEAN-PIERRE BRUN e.a. (eds.), *The Eastern Desert of Egypt during the Greco-Roman Period: Archaeological Reports*, Parijs, 2018, 69-133.
- CUVIGNY, HÉLÈNE, 'Femmes tournantes: Remarques sur la prostitution dans les garnisons romaines du désert de Bérénice', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 172 (2010), 159-166.
- CUVIGNY, HÉLÈNE, 'La société civile des *praesidia*', in HÉLÈNE CUVIGNY (ed.), *La Route de Myos Hormos: L'armée dans le désert Oriental d'Égypte* (IFAO 48/2), 361-397.
- DALBY, ANDREW, 'On Female Slaves in Roman Egypt', *Arethusa* 12:2 (1979), 255-259.
- DALFOVO, ALBERT TITUS., 'Logbara Personal Names and Their Relation to Religion', *Anthropos* 77:1-2 (1982), 113-133.
- DALLEY, STEPHANIE. 'Why Did Herodotus not Mention the Hanging Gardens of Babylon?' in PETER DERROW en ROBERT HENRY PARKER (eds.), *Herodotos and his World. Essays from a Conference in Memory of George Forrest*, 2003, 171-189.
- DAVIDSON, JAMES, *Courtesans and Fishcakes: The Consuming Passions of Classical Athens*, Londen, 1997.
- DE BEAUVOIR, SIMONE, *Le deuxième sexe*, Parijs, 1949.
- DEMING, WILL, 'The Myth of Sacred Prostitution in Antiquity', *The Journal of Religion* 90:4 (2010), 591-593.
- DEPAUW, MARK en GHELDOLF, TOM, 'Trismegistos. An interdisciplinary Platform for Ancient World Texts and Related Information', in Ł. BOLIKOWSKI, e.a (eds.), *Theory and Practice of Digital Libraries - TPDL 2013 Selected Workshops* (Communications in Computer and Information Science 416), Cham, 2014, 40-52.
- DERDA, THOMASZ, 'A Roman Province in the Eastern Mediterranean', in KATELIJN VANDORPE (ed.), *A Companion to Greco-Roman and Late Antique Egypt*, Hoboken, 2019, 51-69.
- DIELEMAN, JACCO, 'Fear of Women? Representations of Women in Demotic Wisdom Texts', *Studien zur Altägyptischen Kultur* 25 (1998), 4-46.
- DILLON, MATTHEW P., 'The Myth of Sacred Prostitution. By Stephanie Budin.', *The European Legacy: Toward New Paradigms* 17 (2012), 839.
- DONKER VAN HEEL, KOENRAAD, *Mrs. Tsenhor: A Female Entrepreneur in Ancient Egypt*, Cairo - New York, 2014.
- EL-MOSALLAMY, A. H. SOLIMAN, 'The Evolution of the Position of the Woman in Ancient Egypt' in BÄRBEL KRAMER e.a. (eds.), *Akten des 21. Internationalen Papyrologenkongresses: Berlin, 13.-19.8.1995*, vol. 1, Stuttgart, 1997, 251-272.
- EL-SABBAN, SHERIF, *Temple Festival Calendars of Ancient Egypt*, Liverpool, 2000.

- ENGELS, FRIEDRICH, 'The Origin of the Family, Private Property and the State', in KARL MARX en FRIEDRICH ENGELS, *Selected Works*, New York, 1986, 468–595.
- EVANS, TREVOR, 'Complaints of the Natives in a Greek Dress', in ALEX MULLEN en PATRICK JAMES (eds.), *Multilingualism in the Graeco-Roman Worlds*, Cambridge, 2012, 106-123.
- FARAONE, CHRISTOPHER A. en MCCLURE, LAURA K. (eds.), *Prostitutes and Courtesans in the Ancient World*, Madison, 2006.
- FLEMMING, REBECCA, 'Quae Corpore Quaestum Facit: The Sexual Economy of Female Prostitution in the Roman Empire', *The Journal of Roman Studies* 89 (1999), 38-61.
- FOUCAULT, MICHEL, *L'usage des plaisirs*, Parijs, 1984.
- FOUCAULT, MICHEL, *La volonté de savoir*, Parijs, 1976.
- FOUCAULT, MICHEL, *Le souci de soi*, Parijs, 1984.
- FOUCAULT, MICHEL, *Les aveux de la chair*, Parijs, 2018.
- FOXHALL, LIN, *Studying Gender in Classical Antiquity*, Cambridge, 2013.
- GATES-FOSTER, JENNIFER, 'The Eastern Desert and the Red Sea Ports', in CHRISTINA RIGGS (ed.) *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, Oxford, 2012, 736-748.
- GELL, ALFRED, *Art and Agency: An Anthropological Theory*, Oxford, 1998.
- GIBBS, MATT, 'Manufacture, Trade and the Economy', in CHRISTINA RIGGS (ed.), *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, Oxford, 2012, 38-55.
- GLAZEBROOK, ALLISON en HENRY, MADELEINE MARY (eds.), *Greek prostitutes in the ancient Mediterranean, 800 BCE-200 CE*, Madison, 2011.
- GLAZEBROOK, ALLISON, 'Beyond Courtesans and Whores', *Helios* 42:1 (2015), 1-5.
- GLAZEBROOK, ALLISON, 'The Myth of Sacred Prostitution in Antiquity', *Classical Review* 60:2 (2010), 491-493.
- GOFF, BEATRICE L., *Symbols of Ancient Egypt in the Late Period* (Religion and Society 13), Den Haag, 1979, 209-220.
- GRIMM, ALFRED, *Die altägyptischen Festkalender in den Tempeln der griechisch-römischen Epoche*, Wiesbaden, 1994.
- GUNDULA LUDWIG, 'Judith Butler en Queer politics', in BART VAN DER STEEN, JASPER LUKKEZEN en LEENDERT VAN HOOGENHUIJZE (eds.), *Butler, Negri en Žižek: Een inleiding op de hedendaagse linkse filosofie*, Budel, 2013, 15-52.
- HALPERIN, DAVID M., *One Hundred Years of Homosexuality and Other Essays on Greek Love*, Londen, 1990.
- HENDERSON, JEFF, *The Maculate Muse: Obscene Language in Attic Comedy*, New Haven, 1975.

- HENRY, MADELEINE M., 'The Traffic in Women', in ALLISON GLAZEBROOK en MADELEINE MARY HENRY (eds.), *Greek Prostitutes in the Ancient Mediterranean, 800 BCE-200 CE*, Madison, 2011, 14-33.
- HOBSON, DEBORAH W., 'Naming Practices in Roman Egypt', *Bulletin of the American Society of Papyrologists* 26 (1989), 157-174.
- HOBSON, DEBORAH W., 'Women as Property Owners in Roman Egypt', *Transactions of the American Philological Association* 113 (1983), 311-321.
- DEPAUW, MARK en SMITH, MARK, 'Visions of Ecstasy: Cultic Revelry before the Goddess Ai / Nehemanit. Ostraca Faculteit Letteren (K.U.Leuven) Dem. 1-2', in HOFFMANN, FRIEDHELM en THISSEN, HEINZ-JOSEF (eds.), *Res Severa Verum Gaudium: Festschrift für Karl-Theodor Zauzich zum 65. Geburtstag am 8. Juni 2004* (Studia Demotica 6), Leuven, 2004, 67-93.
- HOOKS, STEPHEN M., *Sacred Prostitution in Israel and the Ancient Near East*, doctoraatsthesis, Hebrew Union College, 1985.
- HORDEN, PEREGRINE en PURCELL, NICHOLAS, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Oxford, 2000.
- HUBBARD, THOMAS K., *A Companion to Greek and Roman Sexualities*, Oxford, 2014.
- HUGHES, GEORGES ROBERT e.a., *Catalog of Demotic Texts in the Brooklyn Museum* (The Oriental Institute of the University of Chicago 29), Chicago, 2005.
- HUSS, WERNER, *Die Verwaltung des ptolemäischen Reichs* (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte 104), München, 2011.
- HUSSON, GENEVIÈVE en VALBELLE, DOMINIQUE, *L'état et les institutions en Egypte. Des premiers pharaons aux empereurs romains*, Parijs, 1992.
- JEBB, RICHARD, 'Ancient Empires of the East: Herodotos I-III', *Edinburgh Review* 159 (1884), 524-560.
- JEFFREYS, SHEILA, *The Idea of Prostitution*, North Melbourne, 2009.
- JÖRDENS, ANDREA, 'Government, Taxation and Law', in CHRISTINA RIGGS (ed.), *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, Oxford, 2012, 56-67.
- JÖRDENS, ANDREA, 'Status and Citizenship', in CHRISTINA RIGGS (ed.), *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, Oxford, 2012, 247-259.
- JÖRDENS, ANDREA, *Statthalterliche Verwaltung in der römischen Kaiserzeit. Studien zum Praefectus Aegypti* (Historia. Einzelschriften 175), Stuttgart, 2009.
- JUDITH BUTLER, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, New York, 1990.
- KAPPARIS, KONSTANTINOS K., 'The Terminology of Prostitution in the Ancient Greek World', in ALLISON GLAZEBROOK en MARY MADELEINE HENRY (eds.), *Greek Prostitutes in the Ancient Mediterranean, 800 BCE-200 CE*, Madison, 2011, 222-255.

- KEENAN, JAMES G.; MANNING, JOSEPH GILBERT en YIFTACH-FIRANKO, URI (eds.), *Law and Legal Practice in Egypt from Alexander to the Arab Conquest*, Cambridge, 2014.
- KEES, HERMANN, *Ancient Egypt. A Cultural Topography*, Londen, 1961.
- KREUSZALER, CLAUDIA, 'Loan Contracts Serving Other Purposes', in JAMES G. KEENAN, JOSEPH GILBERT MANNING en URI YIFTACH-FIRANKO (eds.), *Law and Legal Practice in Egypt from Alexander to the Arab Conquest*, Cambridge, 2014, 265-275.
- KURKE, LESLIE, 'Pindar and the Prostitutes, or Reading Ancient "Pornography"', *Arion: A Journal of Humanities and the Classics* 4:2 (1996), 49-75.
- KURKE, LESLIE, *Coins, Bodies, Games, and Gold: The Politics of Meaning in Archaic Greece*, Princeton, 1999.
- LEONTSINI, STAVROULA, *Die Prostitution im frühen Byzanz*, Wenen, 1989, 25-26.
- LEWIS, NAPHTALI, 'Graeco-Roman Egypt: Fact or Fiction', in *Proceedings of the Twelfth International Congress of Papyrology* (American Studies in Papyrology 7), Toronto, 1970, 3-14.
- LEWIS, NAPHTALI, *Greeks in Ptolemaic Egypt: Case Studies in the Social History of the Hellenistic World*, Oxford, 2001² [1986¹].
- LEWIS, NAPHTALI, *Life in Egypt under Roman Rule*, Oxford, 1983.
- LICHT, HANS, *Sittengeschichte Griechenlands*, Dresden - Zurich, 1925.
- LICHTHEIM, MIRIAM, *Late Egyptian Wisdom Literature in the International Context: A Study of Demotic Instructions*, Fribourg, 1983.
- MANNICHE, LISE, *Music and Musicians in Ancient Egypt*, Londen, 1991.
- MANNICHE, LISE, *Sexual Life in Ancient Egypt*, Londen, 1987.
- MCGINN, THOMAS, 'The Legal Definition of Prostitute in Late Antiquity', *Memoirs of the American Academy in Rome* 42 (1997), 73-116.
- MCGINN, THOMAS, 'The Taxation of Roman Prostitutes', *Helios* 16 (1989), 79-110.
- MCGINN, THOMAS, *Prostitution, Sexuality, and the Law in Ancient Rome*, New York, 2003 (=1998).
- MCGINN, THOMAS, *The Economy of Prostitution in the Roman World: A Study of Social History and the Brothel*, Ann Arbor, 2004.
- MESKELL, LYNN, *Archaeologies of Social Life: Age, Sex, Class et cetera in Ancient Egypt*, Oxford, 2004.
- MINER, JESS, 'Courtesan, Concubine, Whore: Apollodorus' Deliberate Use of Terms for Prostitutes', *The American Journal of Philology* 124:1 (2003), 19-37.
- MONSON, ANDREW, 'Late Ptolemaic Capitation Taxes and the Poll Tax in Roman Egypt', *Bulletin of the American Society of Papyrologists* 41 (2014), 127-160.
- MONSON, ANDREW, 'Taxation and Fiscal Reforms', in KATELIJN VANDORPE (ed.), *A Companion to Greco-Roman and Late Antique Egypt*, Hoboken, 2019, 147-162.

- MONSON, ANDREW, *From the Ptolemies to the Romans: Political and Economic Change in Egypt*, Cambridge, 2012.
- MONTERRAT, DOMINIC, *Sex and Society in Graeco-Roman Egypt*, Londen – New York, 1996.
- MUHS, BRIAN PAUL, ‘The Chronology of the Reign of Ptolemy II Reconsidered: The Evidence of the nhb and nht Tax Receipts’, in ARTHUR VERHOOGT en SVEN P. VLEEMING (eds.), *The Two Faces of Graeco-Roman Egypt: Greek and Demotic and Greek-Demotic Texts and Studies Presented to P. W. Pestman*, (Papyrologica Lugduno-Batava 30), Leiden, 1998, 71-85.
- MUHS, BRIAN PAUL, *Receipts, Scribes, and Collectors in Early Ptolemaic Thebes (O. Taxes 2)*, Leuven, 2011.
- MUHS, BRIAN PAUL, *Tax Receipts, Taxpayers, and Taxes in Early Ptolemaic Thebes* (The University of Chicago Oriental Institute Publications 126), Chicago, 2005.
- MÜLLER, WOLFGANG, ‘Griechische Ostraca’, *Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete* 16 (1958), 190-213.
- NELSON, CAROLL A., ‘Receipt for Tax on Prostitutes’, *The Bulletin of the American Society of Papyrologists* 32:1/2 (1995), 23-33.
- NIFOSI, ADA, *Becoming a Woman and Mother in Greco-Roman Egypt*, Londen, 2019.
- KANAVOU, NIKOLETTA en PPATHOMAS, AMPHILOCHIOS, ‘An Alexandrian Murder Case Revisited’, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 200 (2016), 453-469.
- NOBLECOURT, CHRISTIANE DESROCHES, *La femme au temps des Pharaons*, Parijs, 1986.
- O’CONNELL-DAVIDSON, JULIA, ‘The Rights and Wrongs of Prostitution’, *Hypatia* 17 (2002), 84-98.
- ODEN, ROBERT A., *The Bible without Theology*, Urbana, IL, 1987.
- PARCA, MARYLINE, ‘The Wet Nurses of Ptolemaic and Roman Egypt’, *Illinois Classical Studies* 42:1 (2017), 203-226.
- PAVLOVSKAJA, ALEXANDRA IVANOVNA, ‘Die Sklaverei im hellenistischen Ägypten (übersetzt von RUDOLF POLLACH)’, in TATIANA VASILIEVNA BLAVATSKAJA, ELENA SERGEEVNA GOLUBCOVA en ALEXANDRA IVANOVNA PAVLOVSKAJA (eds.), *Die Sklaverei in hellenistischen Staaten im 3. – 1. Jh. v. Chr.*, Wiesbaden, 1972, 171-275.
- PESTMAN, PIETER WILLEM, ‘Appearance and Reality in Written Contracts: Evidence from Bilingual Family Archives’, in MARKHAM J. GELLER en HERWIG MAEHLER, (eds.) *Legal Documents of the Hellenistic World*, London, 1995, 79–87.
- PESTMAN, PIETER WILLEM, ‘The Law of Succession in Ancient Egypt’, in JAN BRUGMAN e.a. *Essays on Oriental Laws of succession* (Studia et documenta ad iura Orientis antiqui pertinentia 9), Leiden, 1969, 58-77.
- PESTMAN, PIETER WILLEM, *Marriage and Matrimonial Property in Ancient Egypt: A Contribution to Establishing the Legal Position of the Woman*, Leiden, 1961.
- PESTMAN, PIETER WILLEM, *Over Vrouwen en Voogden in het Oude Egypte*, Leiden, 1969.

- PFEIFFER, STEFAN *Griechische und lateinische Inschriften zum Ptolemäerreich und zur römischen Provinz 'Aegyptus'*, Berlijn, 2015.
- PIRENNE, JACQUES, 'Le statut de la femme dans l'ancienne Egypte', *La Femme* (Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions 11), Brussel, 1983² [1959¹], 63-77.
- PLAUMANN, GERHARD, 'Einige Ostraka der Berliner Papyrussammlung', *Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete* 6 (1920), 218-221.
- POMEROY, SARAH B., 'Women in Roman Egypt: A Preliminary Study based on Papyri', in HELENE P. FOLEY (ed.), *Reflections of Women in Antiquity*, New York, 1981, 303-322.
- POMEROY, SARAH B., *Goddesses, Whores, Wives and Slaves: Women in Classical Antiquity*, Londen, 1976.
- POMEROY, SARAH B., *Women in Hellenistic Egypt: From Alexander to Cleopatra*, New York, 1984.
- PRÉAUX, CLAIRE, 'Le statut de la femme à l'époque hellénistique, principalement en Égypte', *La Femme* (Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions 11), Brussel, 1983² [1959¹], 127-175.
- QUACK, JOACHIM FRIEDRICH, 'Herodot und die Pallakide von Theben', in TANJA S. SHEER en MARTIN LINDNER (eds.), *Tempelprostitution im Altertum. Fakten und Fiktionen*, Berlijn, 2009, 154-182.
- QUIBELL, JAMES EDWARD, *Excavations at Saqqara 1905-6*, Cairo, 1907.
- RAMSEY, GILLIAN, 'Hellenistic Women and the Law: Agency, Identity, and Community', in JEAN MACINTOSH TURFA en STEPHANIE LYNN BUDIN, *Women in Antiquity: Real Women across the Ancient World*, 2016, 726-738.
- RATHBONE, DOMINIC W., 'Koptos the Emporion: Economy and Society, I-III AD', in MARIE-FRANÇOISE BOUSSAC (ed.), *Autour de Coptos: Actes du colloque organisé au Musée de Beaux-Arts de Lyon ((17-18 mars 2000))*, Parijs – Lyon, 2002, 179-198.
- RAY, JOHN DAVID, 'Egyptian Wisdom Literature', in JOHN DAY, ROBERT P. GORDON en HUGH GODFREY MATURIN WILLIAMSON (eds.), *Wisdom in Ancient Israel: Essays in Honour of J. A. Emerton*, Cambridge, 1995.
- RAYMOND, JANICE G., 'Prostitution as Violence Against Women: NGO Stonewalling in Beijing and Elsewhere', *Women's Studies International Forum* 21 (1998), 1-9.
- REA, JOHN R., 'P. Lond. Inv. 1562 verso: Market Taxes at Oxyrhynchus', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 46 (1982), 191-209.
- REINSBERG, CAROLA, *Ehe, Hetärentum und Knabenliebe im antiken Griechenland*, München, 1989.
- REMIJSEN, SOFIE en CLARYSSE, WILLY, 'Incest or Adoption? Brother-Sister Marriage in Roman Egypt Revisited', *The Journal of Roman Studies* 98 (2008), 53-61.
- RIGGS, CHRISTINA (ed.), *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, Oxford, 2012.

- ROSTOVTZEFF, MICHAEL IVANOVICH, 'Roman Exploitation of Egypt in the First Century A.D.', *Journal of Economic and Business History* 1 (1929), 346.
- ROTH, MARTHA, 'Marriage, Divorce, and the Prostitute in Ancient Mesopotamia' in CHRISTOPHER, A. FARAONE en LAURA K. MCCLURE (eds.), *Prostitutes and Courtesans in the Ancient World*, Madison, 2006, 21-39.
- ROTH, MARTHA, *Babylonian Marriage Agreements 7th-3rd centuries B.C.*, Kevelaer, 1989.
- ROTMAN, YOUVAL, 'Slaves and Slavery in the Byzantine Period', in JAMES G. KEENAN, JOSEPH GILBERT MANNING en URI YIFTACH-FIRANKO (eds.), *Law and Legal Practice in Egypt from Alexander to the Arab Conquest*, Cambridge, 2014, 461-469.
- ROTMAN, YOUVAL; SCHOLL, REINHOLD en STRAUS, JEAN A., 'Slavery in Greco-Roman Egypt', in JAMES G. KEENAN, JOSEPH GILBERT MANNING en URI YIFTACH-FIRANKO (eds.), *Law and Legal Practice in Egypt from Alexander to the Arab Conquest*, Cambridge, 2014, 442-469.
- ROWLANDSON, JANE, 'Dissing the Egyptians: Legal, Ethnic, and Cultural Identities in Roman Egypt', in ANDREW GARDNER, EDWARD HERRING en KATHRYN LOMAS (eds.), *Creating Ethnicities & Identities in the Roman World*, Londen, 2013, 213-146.
- ROWLANDSON, JANE, *Women & Society in Greek & Roman Egypt: A Sourcebook*, Cambridge, 1998.
- SAYCE, ARCHIBALD H., *Ancient Empires of the East: Herodotos I-III*, Londen, 1883.
- SCHENTULEIT, MAREN, 'Gender Issues: Women to the Fore', in KATELIJN VANDORPE (ed.), *A Companion to Greco-Roman and Late Antique Egypt*, Hoboken, 2019, 347-360.
- SCHENTULEIT, MAREN, 'Nicht ohne Vormund? Frauen in römerzeitlichen bilingualen Urkunden aus Soknopaiu Nesos', in RAIMAR EBERHARD e.a. (eds.), *... vor dem Papyrus sind alle gleich!" Papyrologische Beiträge zu Ehren von Bärbel Kramer (P. Kramer)*, Berlin, 2009, 192-212.
- SCHOLL, REINHOLD, 'Herrinnen und Sklaven im Ptolemäischen Ägypten', in HENRI MELAERTS en LEON MOOREN (eds.), *Le rôle et le statut de la femme en Égypte hellénistique, romaine et byzantine (Bruxelles et Louvain, 27-29/11/1997)* (Studia Hellenistica 37), Leuven, 2001, 313-324.
- SCHOLL, REINHOLD, *Corpus der Ptolemäischen Sklaventexte*, vol 1, Stuttgart, 1990.
- SCHOLL, REINHOLD, *Sklaverei in den Zenonpapyri: Eine Untersuchung zu den Sklaventermini, zum Sklavenwerb und zur Sklavenflucht*, Trier, 1983.
- SELTMAN, CHARLES, *Women in Greek Society*, Londen, 1953.
- SHUPAK, NILI, *Where can Wisdom be Found? The Sage's Language in the Bible and in Ancient Egyptian Literature*, Fribourg, 1993.
- SIJPESTEIJN, PIETER J., 'Die ΧΩΡΙΣ ΚΥΠΙΟΥ ΧΡΗΜΑΤΙΖΟΥΣΑΙ ΔΙΚΑΙΩ ΤΕΚΝΩΝ in den Papyri', *Aegyptus* 45 (1965), 171-189.
- SKARSOULI, ELENI, 'Bemerkungen zu Petitionen wegen tätlichen Angriffs', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 216 (2020), 191-196.

- SKARSOULI, ELENI, *P. Oxyrhyncha. Edition dokumentarische Papyri aus der Kölner Sammlung* (Papyrologica Coloniensia 42), Paderborn, 2020, 49-56.
- SKINNER, MARILYN B., 'The Sexuality Wars in Contemporary Classical Scholarship', *Thamyris/Intersecting: Place, Sex and Race* 3:1 (1996), 103-123.
- SKINNER, MARILYN B., *Sexuality in Greek and Roman Culture*, Oxford, 2005.
- SOEN, VIOLET, *Geschiedenis is een werkwoord: Een inleiding tot historisch onderzoek*, Leuven, 2016.
- STOL, MARTEN, *Women in the Ancient Near East*, Boston – Berlijn, 2016.
- STUMPP, EVA BETTINA, *Prostitution in der Römischen Antike*, Berlijn, 2001² [1998¹].
- TABONE, ALESSIA, 'Frauen und Prostitution in den Ostraka aus der östlichen Wüste Ägyptens', in PATRICK REINARD (ed.), *Geschichte auf Scherben: Das Leben in der östlichen Wüste Ägyptens in Römischer Zeit*, Trier, 2020, 107-119.
- TCHERIKOVER, VICTOR A. en FUKS, ALEXANDER, *Corpus Papyrorum Judaicorum*, vol. 2, Cambridge, MA, 1960.
- THOMPSON, DOROTHY J., *Memphis under the Ptolemies*, Princeton, 2012² [1988¹].
- THOMPSON, HERBERT, *A Family Archive from Siut, from Papyri in the British Museum, Including an Account of a Trial before the Laocritae in the year B. C. 170*, Oxford, 1934.
- TURFA, JEAN MACINTOSH en BUDIN, STEPHANIE LYNN (eds.), *Women in Antiquity: Real Women across the Ancient World*, Londen, 2016.
- TURNER, BRYAN S., *The Body and Society: Explorations in Social Theory*, Oxford, 1984.
- TYLDESLEY, JOYCE A., *Daughters of Isis: Women of Ancient Egypt*, Londen, 1995.
- VAN MINNEN, PETER, 'Berenice, a Business Woman from Oxyrhynchus: Appearance and Reality', in ARTHUR VERHOOGT en SVEN P. VLEEMING (eds.), *The Two Faces of Graeco-Roman Egypt: Greek and Demotic and Greek-Demotic Texts and Studies presented to P. W. Pestman*, Leiden, 1998, 59–70.
- VANDORPE, KATELIJN en WAEBENS, SOFIE, 'Women and Gender in Roman Egypt: The Impact of Roman Rule', in KATJA LEMBKE, MARTINA MINAS-NERPTEL en STEFAN PFEIFFER (eds.), *Tradition and Transformation: Egypt under Roman Rule*, Leiden, 2010, 415-435.
- VANDORPE, KATELIJN, 'Apollonia, A Businesswoman in a Multicultural Society (Pathyris, 2nd-1st centuries BC)', in HENRI MELAERTS en LEON MOOREN (eds.), *Le rôle et le statut de la femme en Égypte hellénistique, romaine et byzantine (Bruxelles et Louvain, 27-29/11/1997)* (Studia Hellenistica 37), Leuven, 2001, 325-336.
- VANDORPE, KATELIJN, 'Ethnic Diversity in a Wealthy Household', in JAMES G. KEENAN, JOSEPH GILBERT MANNING en URI YIFTACH-FIRANKO (eds.), *Law and Legal Practice in Egypt from Alexander to the Arab Conquest*, Cambridge, 2014, 101-110.

- VANDORPE, KATELIJN, 'Feminisme avant la lettre ? Het leven van een zakenvrouw in Hellenistisch Egypte', *Nieuw tijdschrift van de Vrije universiteit Brussel*, 2000, 107-133.
- VANDORPE, KATELIJN, 'Identity', in CHRISTINA RIGGS (ed.), *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, Oxford, 2012, 260-276.
- VANDORPE, KATELIJN, 'The Ptolemaic Epigraphic or Harvest Tax (shemu)', *Archiv für Papyrusforschung* 46 (2000), 169–232.
- VANDORPE, KATELIJN, 'The Ptolemaic Period', in ALAN B. LLOYD (ed.), *A Companion to Ancient Egypt*, Oxford, 2010, 159-179.
- VANDORPE, KATELIJN, *The Bilingual Archive of Dryton, his Wife Apollonia and their Daughter Senmouthis (P. Dryton)* (Collectanea Hellenistica 4), Brussel, 2002.
- VANDORPE, KATELIJN; CLARYSSE, WILLY en VERRETH, HERBERT e.a., *Graeco-Roman archives from the Fayum* (Collectanea Hellenistica - KVAB 6), Leuven - Paris – Bristol, 2015.
- VERHOOGT, ARTHUR, 'Unique Sources in an Unusual Setting', in KATELIJN VANDORPE (ed.), *A Companion to Greco-Roman and Late Antique Egypt*, Hoboken, 2019, 3-13.
- WAEBENS, SOFIE, 'Life Portraits: People and their Everyday Papers in a Bureaucratic Society', in KATELIJN VANDORPE (ed.), *A Blackwell Companion to Greco-Roman and Late Antique Egypt*, Hoboken, 2019, 208-211.
- WALLACE, SHERMAN LEROY, *Taxation in Egypt from Augustus to Diocletian*, Princeton, 1938.
- WARD, BENEDICTA, *Harlots of the Desert: A Study of Repentance in Early Monastic Sources* (Cistercian Studies Series 106), Michigan, 1987.
- WATTERSON, BARBARA, *Women in Ancient Egypt*, New York, 1991.
- WESTERMANN, WILLIAM LINN, 'The Castanet Dancers of Arsinoe', *The Journal of Egyptian Archaeology* 10:2 (1924), 134-144.
- WESTERMANN, WILLIAM LINN, *Upon Slavery in Ptolemaic Egypt*, New York, 1929.
- WILFONG, TERRY G. *Women of Jeme: Lives in a Coptic Town in Late Antique Egypt*, Ann Arbor, 2003.
- WINKLER, JOHN J., *The Constraints of Desire: The Anthropology of Sex and Gender in Ancient Greece*, Londen, 1990.
- WITZKE, SERENA, 'Harlots, Tarts, and Hussies?: A Problem of Terminology for Sex Labor in Roman Comedy', *Helios* 42:1 (2015), 7-27.
- YAMAUCHI, EDWIN, 'Cultic Prostitution: A Case Study in Cultural Diffusion', in HARRY A. HOFFNER (ed.), *Orient and Occident: Essays Presented to Cyrus H. Gordon on the Occasion of His Sixty-fifth Birthday*, Kevelaer, 1973, 213-222.

Appendix 1: bronnencorpus prostitutie

1. POPYRI

PTOLEMAEÏSCHE PERIODE

PSI 4 406 (TM 2089)

Plaats: Philadelpheia (Gharabet el-Gerza)

Datering: 260-258 v.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Recto)

Type: Privébrief

Collectie: Florence, Biblioteca Medicea Laurenziana 10758/ PSI 406

Inhoud: Herakleides vroeg Zenon om de bedenkelijke activiteiten van Drimylos en Dionysios te onderzoeken die slavinnen verhandelden naar Palestina als prostituees. In de tekst komt de term *hiera* voor om de meisjes te beschrijven, maar het gaat waarschijnlijk te ver om dit te interpreteren als tempelprostitutie.

Vertaling: Memorandum to Zenon from Herakleides the driver. Concerning the things which Drimylos and Dionysios have done to the slave girl. (One of them?) misused her and gave her to the desert guard. They decked her out with whatever she had. And she is in Pegai with the desert guard. They bought another girl from the Ammonites and they sold her in Ptolemais. This is the fourth time he has brought a sacred priestess (*hiera*) down to Joppa. And he went away to the Hauran taking a female slave with him and got 150 drachmas. And when he returned from there he collected a band of Nabataeans. And when a disturbance arose he was taken off to prison in fetter for seven days. And Drimylos bought a slave-girl for 300 drachmas. For each day they went out on to the streets and made a splendid profit. And because they were doing this they did not keep their mind upon the livestock but Drimylos each day warmed two bronze cauldrons of water for his sweetheart. And he sold the female ass and the onager. And there are witnesses of these events. Concerning more of these affairs, if you ask me, you will find the whole truth.⁴⁰³

PSI 4 352 (TM 2040)

Plaats: Philadelpheia (Gharabet el-Gerza)

Datering: Voor 14 mei 253 v.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Ro/Vo).

Type: Petitie uit het Zenonarchief

⁴⁰³ JANE ROWLANDSON, 1998, nr. 207.

Collectie: Florence, Biblioteca Medicea Laurenziana 10705. Florence, Biblioteca Medicea Laurenziana PSI 352 (parallel)

Inhoud: Artemidoros vraagt hulp aan Zenon omdat zijn werkmannen de hele tijd bezig zijn met wijn en prostituees. Klacht over mishandeling.

P. L. Bat. 34 23 =P. Count 3 (TM 44106)

Plaats: Gevonden in Ghoran, geschreven in de Fayoem.

Datering: 16 juni – 15 juli 229 v.C.

Taal en materiaal: Demotisch en Grieks, op papyrus (niet volledig bewaard, Ro/Vo). Hergebruikt als cartonnage.

Type: Administratief: register

Collectie: Paris, Sorbonne, Institut de Papyrologie 1344 + 1351 + 211 + 212 + 731

Inhoud : Register waarin staat hoeveel verschillende mensen moesten betalen voor de zouttaks of *halikè*. In regel 91 staan prostituees vermeld, maar er is weggevallen hoeveel zij moesten betalen.

P. Enteux. 49 (TM 3324)

Plaats: Krokodilopolis (Medinet el-Fayum)

Datering: 27 februari 221 v.C.

Taal en materiaal: Grieks op papyrus (niet volledig bewaard, Ro/Vo). Hergebruikt als cartonnage.

Type: Petitie

Collectie: Paris, Sorbonne, Institut de Papyrologie

Inhoud: Petitie aan de koning door Sopolis over illegale schuldbekentenis van 1000 drachmen bij de prostituee Demô.

Vertaling: To King Ptolemy, greetings from Sopolis. I am wronged by a certain Demo, who resides in Krokodilopolis in the Arsinoite nome and is a prostitute. With the help of some men she induced my son Sopolis, who is still a minor, to sign a promissory note for a loan of 1,000 drachmas for her. I therefore beg you, O King, if it please you, to instruct Diophanes the strategos to summon Demo and the man whose name appears on the note as her legal representative, and the keeper of contracts, so that he may interrogate them unsparingly and, if it is revealed that in no wise did a loan of money take place but the document was drawn up for a fraudulent purpose, that he may compel her to hand over the note to me and may pronounce judgement regarding her. When that is done, O king, I will be rescued from injustice, I who have furnished my services to you and your father in blameless fashion. Farewell. [Office notation] Demetrios son of Nikagoras was delegated [to handle the matter]. [Date, 27 February 221.]⁴⁰⁴

⁴⁰⁴ NAPHTALI LEWIS, *Greeks in Ptolemaic Egypt: Case Studies in the Social History of the Hellenistic World*, Oxford, 1986, 66.

P. *Oxyrhyncha* 5 (TM 703424)

Plaats: Geschreven in Oxyrhynchos, gevonden in Arsinoites in de Fayoen.

Datering: na 147 v.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Recto).

Type: petitie uit het archief van de dorpsadministratie in Oxyrhynchos.

Collectie: Cologne, Papyrussammlung P. 212871 + P. 21296

Inhoud: Brief met aankondiging van een *agoranomos*.

Vertaling: An Petosiris, den Dorfschreiber von Oxyrhyncha, von [*Personenname*], Agoranomos, aus demselben Dorf. []nosiris, Tochter von Aunuphis aus demselben Dorf, die sich in demselben Dorf für Lohn arbeitet (prostituiert), ist nicht angemeldet, obwohl ich [sie] am 1. Choiach des 35. Jahres im [] des Pete[] ertappt habe
-- -,⁴⁰⁵

P. *Tebt.* 1 6 (TM 3642)

Plaats: Geschreven in Memphis, gestuurd naar Kerkeosiris, gevonden in Tebtynis.

Datering: Na 3 februari 139 v.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus. (Niet volledig bewaard, Recto). Hergebruikt als cartonnage.

Type: Officiële brief uit het archief van de dorpschrijvers van Kerkeosiris.

Collectie: Berkeley, Bancroft Library Crocodile 30.1

Inhoud: Ordonnantie van Ptolemaios VIII Euergetes om tempelinkomsten te verzekeren voor een tempel die instond voor de koningscultus. Het decreet vermeldt ook hierodoulen en zogenaamde aphrodisia, of bordelen die de tempel uitbaatte.

Vertaling: [King Ptolemy and] Queen Cleopatra the sister and Queen [Cleopatra the wife to the] *strategoi* and the garrison commanders and the [superintendents of police] and chiefs of police and *epimeletai* [and *oikonomoi* and *basilikoi*] *grammateis* and other [royal functionaries], greeting. [The priests of...] and of the Brother-and-Sister Gods and [the Benefactor Gods and the] Father-loving [Gods] and the Manifest Gods [and the God Eupator and the] Mother-loving [Gods] and the Benefactor Gods have written to us [concerning the sacred land...] with that [which has been dedicated] by the *cleruchs*, and the [profits from the] honourable offices and posts as prophet or [scribe and all the religious duties] purchased for the temple [and...] from properties and [the sums paid] in accordance with the decrees [for...] and the several associations and the sacred slaves from trades and manufactures and salaries, and the sums collected by men and women at Alexandria and in the country for

⁴⁰⁵ ELENI SKARSOULI, *P. Oxyrhyncha. Edition dokumentarische Papyri aus der Kölner Sammlung* (Papyrologica Coloniensia 42), Paderborn, 2020, 56.

treasuries and bowls and cups, and the proceeds of the so-called *aphrodisia*⁴⁰⁶ and their revenues in general for ... are registered, (stating that) certain persons who lease lands and other properties for a long period, and some who even take forcible possession without any contracts, fail to pay the rents due, and do not contribute the full amount of the profits of the [honourable offices] or posts as prophet or scribe, while others steal the sums paid and collected, and setting up *aphrodisia* without the authorization of the priests receive... for the sake of collecting the dues to the goddess, and other try to mix themselves up with the revenues and lay hands upon them and manage the temple contrary to custom. In accordance therefore with our previous ordinances concerning the dues which belong to the temples, so long as the aforesaid revenues of the goddess remain [let them be(?)] undisturbed, and permit no one under any circumstances to exact payment or any of the above-mentioned revenues or to drive away by force the agents of the priests engaged in collecting them; and compel those who disobey to pay all the sums regularly, in order that the priests may obtain all their receipts in full, and may be able without hindrance to pay the customary offerings to the gods on behalf of us and our children. Farewell. [Year] 31, Panemos 10 (?).⁴⁰⁷

P. L. Bat. 20 63 (TM 1894)

Plaats: Philadelphiea (Gharabet el-Gerza) - Egypt

Datering: 263-229 v.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Recto)

Type: Lijst met betalingen uit het Zenonarchief

Collectie: Paris, Sorbonne, Institut de Papyrologie 285

Inhoud: Lijst met personen (Grieken en Egyptenaren, deze laatste groep was in de meerderheid), opgedeeld in vijf groepen. Achter elke persoon staat hoeveel zij moesten betalen. Op regel 24 staat de prostituee (ἑταίρα) Tateis, die een drachme en vier obolen moest betalen: Τάτεις ἑταίρα (δραχμῆ) α (τετράβολον).

ROMEINSE PERIODE

P. Lond. 3 604 (TM 22674)

Plaats: Geschreven in Krokodilopolis (Medinet el-Fayum), gekocht in Syene (Assuan).

Datering: 47 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Recto)

Type: Register

Collectie: London, British Museum EA 10822 Ro a

⁴⁰⁶ Opmerking van BAGNALL: *Aphrodisia: These are apparently brothels run by the temples, and to the operation of which they claimed to have monopolistic rights of some sort (they protest below against unauthorized establishments of this kind).*

⁴⁰⁷ ROGER S. BAGNALL en PETER DEROW, 2004, nr. 166.

Inhoud: Regel 141: Κάστορος καὶ Διδ(ύμου) ἀμοφο(τέρων) Πτολ(εμαίου) πορνα(...) β(ασιλικῆς) (γῆς) (ἄρουραι) ῥ? Misschien stond hier πορνοβοσκός.

P. Oxy. 3 511 (TM 20642)

Plaats: Oxyrhynchos (Bahnasa)

Datering: 4 september 103 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Recto)

Type: Contract

Collectie: Graz, Universität Ms. I 1931

Inhoud: De eigenaar van een bordeel (*aphrodision*) gaat een lening aan.

Vertaling: Harmiusis also called Heraclas to Didymus son of Sarapion, keeper of a public *aphrodision*, greeting. I have received from you the remainder of the taks upon a mortgage of the 3rd year of Trajanus Caesar the lord, namely 16 drachmae of silver, total 16 drachmae, which I will repay to you when I arrive on the spot without delay, the 7th year of the Emperor Caesar Nerva Trajanus Augustus Germanicus Dacius, Thoth 6.⁴⁰⁸

P. Lond. 1562 Vo (TM 17450)

Plaats: Oxyrhynchos (Bahnasa)

Datering: Na 29 augustus 143 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Verso)

Type: Register

Collectie: London, British Library Pap 1562 Vo

Inhoud: Tarief voor de markt in het Serapeum in Oxyrhynchos, regel 20 zou een bordeel (*koineion*) vermelden dat maandelijks een belasting moest betalen. Het bedrag is weggevallen.

P. Oxy. 3 528 (TM 28368)

Plaats: Oxyrhynchos (Bahnasa)

Datering: Tweede eeuw n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Ro/Vo)

Type: Privébrief

Collectie: Dublin, Trinity College Pap. F 9

Inhoud: Brief van Serenus aan zijn vrouw Isidora, die het huis heeft verlaten.

⁴⁰⁸ BERNARD P. GRENFELL en ARTHUR S. HUNT, *The Oxyrhynchus Papyri: Part III*, Londen, 1905, nr. 511.

Vertaling: Serenus to Mrs Isidora, his sister, very many greetings. Before all else I pray for your health, and every day and evening I make supplication on your behalf before Thoeris, who loves you. I want to inform you that ever since you left me I have been in mourning, weeping by night and lamenting by day. Since I bathed with you on Phaophi 12 I have not bathed nor anointed myself until Hathyr 12. You have sent me letters that could move a stone, so much have your words stirred me. On the very instant I wrote an answer to you and delivered it on the 12th sealed up along with your letters. Apart from what you say and write ‘but Kolobos has made me a prostitute’, he said to me ‘your wife sent me word saying “he himself sold the chain and he himself put me in the boat”’. Do you say these things in order that I may no longer be trusted as to what I put on board? See how many times I have sent for you. Let me know whether you will come or not. Verso: Deliver to Isidora from Serenus.⁴⁰⁹

PSI 1 9 1055 a (TM 13769)

Plaats: Arsinoites (Fayoem)

Datering: Voor 25 februari 265 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Recto).

Type: Belastingkwitantie

Collectie: Alexandria, Graeco-Roman Museum P. 135 Ro

Inhoud: Pornoboskoi klagen dat ze te weinig geld hebben teruggekregen, terwijl ze vier keer de normale huur hebben betaald. Ze moesten zelfs verschillende dingen verkopen om geld te verzamelen, waaronder de slavin Kanthara.

P. Grenf. 1 53 (TM 33767)

Plaats: Egypte

Datering: Tweede helft vierde eeuw n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Recto)

Type: Privébrief

Collectie: Dublin, Trinity College Pap. E 2 [P. Grenf. 1 53]

Inhoud: Brief van Artemis aan haar echtgenoot Theodoros waarin ze klaagt over het promiscue gedrag van hun dochters. Een van de dochters wordt wegens haar gedrag zelf een prostituee genoemd. Hiervoor staat in het Grieks de term *Gadeitana*, of ‘vrouw van Cadiz’.

Vertaling: Artemis to Theodoros my lord husband, greetings in God. Before everything I pray the lord God that we find you in all good health. I sent you through Apion, your fellow soldier, letters and a cloak. I pray for your health. Your children salute you and Allous sends you many threats because you wrote often and saluted everyone but you

⁴⁰⁹ WILLY CLARYSSE, ‘Emotions in Greek Private Papyrus Letters’, *Ancient Society* 47 (2017), 63-86.

did not salute her only. Allous (?) salutes you. Artemis writes to Sarapion also called Isidoros. If you are a soldier, you are crazy, but the commander quickly lessens craziness. You are writing to us with the intention of amazing us, saying that the commander does not want people who ruin houses. If you want to draw conclusions about the fornications of your daughters, do not question me but the Elders of the church, how the two of them leapt up saying “we want men” and how Loukra was found beside her lover, making herself a courtesan. Therefore, they are full of grudge because we handed them to Soucharos. And if we had to be specific about family, this again we show first, who is of better birth, since we utterly deny that we were born from a slave. This I am writing to you, Theodoros: do everything about the present situation, and it is necessary to show him the letter.⁴¹⁰

BGU 4 1024 (TM 64373)

Plaats: Hermopolis (El-Ashmunein)

Datering: Late vierde eeuw n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Ro/Vo). Boekvorm: codex met 1 kolom per pagina

Type: Juridisch protocol

Collectie: Berlin, Staatliche Museen P. 9873

Inhoud: De moord op een prostituee.

Vertaling: Against a certain leading councillor of Alexandria called Diodemos who was known for his indecent love for a public prostitute. Diodemos regularly enjoyed the company of the prostitute in the evening hours. Diodemos then murdered the prostitute, and when Zephyrios found out, he ordered the imprisonment of Diodemos. On the following day, the councillors of Alexandria greeted Zephyrios and asked that Diodemos should be released and not stand trial. The councillors’ request seemed unreasonable to Zephyrios, but he nevertheless consented to the release of Diodemos - untruthfully. Later, as Zephyrios came out of his house, the non-Alexandrian residents greeted him and asked him not to release Diodemos. So Zephyrios found an excuse and said to the councillors: “I am no longer able to release Diodemos as promised to you, since the rest of the residents of the city, the non-citizens and the people of the province, have found out about this intention regarding Diodemos ... from those shouting...” (The councillors) then agreed with the following words: “it is in your best interest and ours and Diodemos' that he should be kept in custody ... we ask that he be granted a fair trial, like the others.” They asked that he should be led out of the prison and given a hearing. He was then led out and believing himself to be safe, he confessed to the murder of the prostitute. And the mother of the prostitute, a certain Theodora, a poor old woman, asked that Diodemos should be compelled to provide for her a small allowance for covering her basic living needs. For she said that “this is the reason why I gave my daughter to the brothel-keeper, so that I should be able to receive sustenance. Since I have been deprived of my means of sustenance by the death of my daughter, I hence ask

⁴¹⁰ ROGER S. BAGNALL en RAFFAELLA CRIOBIORE, *Women’s Letters from Ancient Egypt, 300 BC – AD 800*, Ann Arbor, 2006, 397.

that I be given the modest allowance required by a weak woman like me.” The prefect: “Diodemos, you have slaughtered a woman who showed shameless disrespect for the circumstances of human existence, in that she led an immoral life, but in the end jeopardized her own survival (?) Indeed you ought to have taken pity upon the wretched woman because when she was still living, she offered herself to anyone who wanted her, as if she were a corpse. For the poverty that was her fate so gravely oppressed her that she sold herself for a shameful price and acquired the notoriety of a prostitute. She was the most pitiful (?) of women, because in life ... I am describing her terrible fate. It is now necessary to condemn the perpetrator of the poor prostitute's murder. I have presented the prostitute's request (for justice) as a testimony for the living. But so that you may not wish to offend the sanctity of the Council with your actions in the future, I order, as if cleansing the dignity of the city and the Council, that you should be executed by the sword as a murderer. As for Theodora, the destitute old woman and mother of the deceased who because of the poverty that bound her, deprived her daughter of her virtue and consequently lost her, she shall inherit one tenth of Diodemos' assets, as the laws dictate to me, and the requirements of clemency are in harmony with the authority of the law.⁴¹¹

SB 20 14463 (TM 35747)

Plaats: Egypte

Datering: Vijfde eeuw n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (niet volledig bewaard, Recto)

Type: Brief

Collectie: London, British Library Pap 2105

Inhoud: Fragment van een privébrief van een zekere Valerius aan een Athanasius. De brief bevat scheldtirades en bedreigingen. Valerius gebruikt de term ‘pooier’ hier als scheldwoord, Athanasius zal niet echt een pooier zijn geweest.

SB 20 14517 (TM 38470)

Plaats: Egypte

Datering: Zesde eeuw n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op een papyrus (Niet volledig bewaard, Recto).

Type: Brief, fragment

Collectie: Vienna, Nationalbibliothek G 40796

⁴¹¹ NIKOLETTA KANAVOU en AMPHILOCHIOS PAPATHOMAS, ‘An Alexandrian Murder Case Revisited’, *ZPE* 200 (2016), 457-458.

Inhoud: Overeenkomst tussen een pooier en een familie over een dochter: *Eine Übereinkunft zwischen einem pornoboskos und einer Familie hinsichtlich einer Tochter. Das Mädchen wird gegen Waren und Geld (?) dem Kuppler überantwortet, der Handel wird schriftlich abgesichert.*⁴¹²

P. Mon. Epiph. 269 (TM 86802)

Plaats: Memnoneia – Djeme (West-Thebe), Sheikh Abd el-Gurna, klooster van Epiphanius.

Datering: Zevende eeuw n.C.

Taal en materiaal: Koptisch (Sahidisch), op papyrus (Verso)

Type: Brief

Collectie: New York, Metropolitan Museum of Art Accession no. 14.1.534 Vo

Inhoud: Brief waaruit blijkt dat een vrouw, na deel te hebben genomen in de moord op haar echtgenoot, vluchtte naar Kos om daar te werken als prostituee. Een andere mogelijkheid is dat haar minnaar in Kos was en dat ze daarom naar daar ging.

Vertaling: ... I inform my lord... I venture to send (?)... the holy [mount *or* monestary] of Penhôt. ... Seeing that... the mount of Tsente (?) So after that I had come north, I talked with H[.....], that he should go thither. He said, [... If thou enquire] secretly concerning him, thou shalt discover his intentions [.....]. If thy fatherhood agree [.....] today, which is the Sabbath, [.....] thy lordship speedily [...] lest I should go and spend [...] he said unto me, Be thou without care [...] thy holy command [...] according to what pleaseth thee [...] thy fatherhood, that doth take thought for our souls, knoweth wherefore [...] she being at Phampane, being the daughter of Kalapesius, (son) of Pergamius [...] they slew him, whilst she went in to Kôs and fornicated with [...] she will not stay in the west openly...⁴¹³

2. OSTRACA

ROMEINSE PERIODE

O. Berl. Inv. 25474 = SB 22 15382 (TM 78971)

Plaats: Memnoneia – Djeme (West-Thebe)

Datum: 10 april 65 n.C.

Taal en materiaal: Grieks op ostracon (Recto)

Type: Belastingkwitantie

Collectie: Berlijn, Staatliche Museen P. 25474

⁴¹² JOHANNES M. DIETHART en EWALD KISLINGER, 'Papyrologisches zur Prostitution im byzantinischen Ägypten', *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 41 (1991), 21.

⁴¹³ WALTER EWING CRUM en H. G. EVELYN WHITE, *The Monastery of Epiphanius at Thebes*, vol. II, New York, 1926, 224.

Inhoud: Belastingkwitantie voor jaarlijkse prostitutietaks

Vertaling: Pasemis, to Senpsenmonthes, daughter of Pasemis, greetings. I have received from you for the tax on prostitutes at Memnonia for the 11th year of Nero, the lord, 4 drachmas. Pharmouthi 15.⁴¹⁴

O. *Elkab* 196 (TM 26412)

Plaats: Eileithyopolis (El-Kab)

Datum: Eerste of tweede eeuw n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Recto)

Type: Fragment van een privérekening

Collectie: Egypte, Elkab, Belgian excavations 1968-1989, no. 9.T.070 + 9.T.071

Inhoud: Hoeveelheid van de prostitutietaks (ἐταιρικου) is niet bewaard, het gaat in elk geval om een aantal drachmen. Het is niet zeker of de prostituee zelf, of een pooier deze taks betaalde.

O. *Did.* 331 (TM 144894)

Plaats: Didymoi (Khashm el-Menih)

Datering: 77-92 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Niet volledig bewaard, Recto)

Type: Privébrief

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Did. 300

Inhoud: Antonius, gestationeerd in Didymoi was verliefd op de prostituee Iulia die toebehoorde aan Cornelius, gestationeerd in Aphrodites. Cornelius schreef naar Antonius dat 'het meisje' zou komen wanneer ze klaar was met haar werk.

Vertaling: Proclius to Antonius, his brother, greetings. Be without fear concerning what you asked about the girl. Whenever she has finished her days [...] she will come down...⁴¹⁵

O. *Did.* 333 (TM 144896)

Plaats: Didymoi (Khashm el-Menih)

Datering: 88-92 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon, (Recto)

⁴¹⁴ CAROLL A. NELSON, 'Receipt for Tax on Prostitutes', *The Bulletin of the American Society of Papyrologists* 32:1/2 (1995), 32.

⁴¹⁵ ADAM BÜLOW-JACOBSEN, 'Private Letters', in HÉLÈNE CUVIGNY (ed.), *Didymoi. Une garnison romaine dans le désert Oriental d'Égypte II: les textes* (IFAO 67), Cairo, 2012, nr. 331.

Type: Privébrief

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Did. 249

Inhoud: Antonius (uit de vorige brief) heeft de prostituee Iulia waar hij verliefd op was bij zich gehouden, waardoor zij geen geld kon verdienen voor Cornelius, die hierdoor erg geïrriteerd was.

Vertaling: Cornelius to Antonius, greetings. I have already told you ten times, if you have any accusations against me, come forward. For you are not my creditor, since I do not owe you anything. If I feel like it, I shall make you pay for the days that Iulia has let lapse. For I begged the whole *praesidium* in order that she come to you, for you were burning. And now, if you do not do your own thing, I shall take her from you even if you offer five minae. I hope she is alive.⁴¹⁶

O. Did. 360 (TM 144921)

Plaats: Didymoi (Khashm el-Menih)

Datering: 88-96 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Recto)

Type: Privébrief

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Did. 474

Inhoud: Brief van Iulia aan Asiaticus.

Vertaling: Iulia to her brother and countryman Asiaticus, greetings. I thank you in every way. You wrote saying to Iulius 'I shall send you the money.' Hearing that he scorned you and said 'Go to Hell!' He has said even worse things. Me he abuses. Greet all your friends. Greet Heron and say to him 'send the child'.⁴¹⁷

O. Did. 366 (TM 144927)

Plaats: Didymoi (Khashm el-Menih)

Datering: 77-92 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Niet volledig bewaard, Recto)

Type: Privébrief

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Did. 229

Inhoud: Fragmentarisch stuk van een brief. Probleem met het huren van een prostituee en het betalen van de *conductor*. De details zijn niet bewaard.

O. Krok. 2 182 (TM 704467)

⁴¹⁶ Ibid., nr. 333.

⁴¹⁷ Ibid., nr. 360.

Plaats: Gevonden in Krokodilo (El-Muwayh). Geschreven in Persou (Bir Umm Fawakhir).

Datering: 98-117 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Recto)

Type: Privébrief

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Krok. 544

Inhoud: Brief uit het archief van Philokles over een meisje dat is ‘uitgeleend’ voor de kost van 60 drachmen.

Vertaling: ... (?) to his father Sotas, greetings. You should know that I have rented Prokla to Simiou for sixty drachmas, including the quintana. Write me a letter to give me guardianship so that I have power to negotiate about her. And if you have a chiton send it to her since hers was mislaid (as she arrived here,) so she had to put on something of mine. And write to me through whom I can send you the money. Greet Arrianos. Farewell.⁴¹⁸

O. Krok 2 212 (TM 704497)

Plaats: Krokodilo (El-Muwayh)

Datering: 98-117 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Recto)

Type: Privébrief uit het archief van Philokles

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Krok. 19

Inhoud: Brief van Iulia (mogelijks de dochter van Philokles). Er is veel onduidelijk over de betekenis van de brief en BÜLOW-JACOBSEN stelt vast dat het nog maar de vraag is of de geadresseerde zelfs alles begreep van de brief. Het gaat misschien over de terugbetaling van een lening, of over de opbrengst van prostitutie.⁴¹⁹

Vertaling: Ioulias to Maximus her brother, many greetings. First of all I pray for your health. I do obeisance for you to the Lady Athena. Since I have paid (?) this month, I do as follows: if I have any claims against you, I shall come to you and you will pay all. Since you do not want the twenty-eight drachmas Loukis said ‘the rest is for me, then’. Apart from that, Tiberia and Domitia greet you.⁴²⁰

O. Krok. 2 214 (TM 704499)

Plaats: Krokodilo (El-Muwayh)

Datering: 98-117 n.C.

Taal en materiaal: Grieks op ostracon (Ro/Vo)

Type: Privébrief van Panouris aan Maximus uit het archief van Philokles

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Krok. 244.

⁴¹⁸ ADAM BÜLOW-JACOBSEN, 2019, nr. 182.

⁴¹⁹ Ibid., nr. 100.

⁴²⁰ Ibid., nr. 212.

Inhoud: Verkrachting van een meisje dat voor de eerste keer wordt geprostitueerd. Uit het archief van Philokles

Vertaling: Panouris to Maximus, his lord and brother, many greetings. If it weren't for me, no one would have rented this girl to the praesidium. But I did her guardian a good turn so that he could get his six staters. And she abused me as if I were not human. I took her to the curator and she ate and drank for a whole hour. So, Ariston said: 'Off you go, sleep with Panouris'. I did my thing to her by force. She is in love with the Dacian and says to Ariston: 'Give <me> to the Dacian and take money.' That is why she abused me.⁴²¹

O. Krok. 2 218 (TM 704503)

Plaats: Gevonden in Krokodilo (El-Muwayh). Geschreven in Persou (Bir Umm Fawakhir).

Datering: 98-117 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Recto)

Type: Privébrief uit het archief van Philokles

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Krok. 296

Inhoud: Geweld tegen een meisje dat werd geprostitueerd.

Vertaling: Didymos (to NN), his brother, greetings. You shall know that my girl has been (nearly) killed by Sabinos in the middle of the journey. I wanted to approach the decurion, but since it was night neither Demetrious nor Menandros let me go, so that he would not come again at once and make a story saying: 'They have been violent to me.' For they know that none of us have wronged him. I went to speak with him later also, on the watch-tower, but he abused me saying 'Cocksucker'. You shall know that he broke the girl's foot when she was beaten by him and she has an open wound (?) and cannot work. She cannot get out of bed. Greet Maximus and Bezana and Fronto...⁴²²

O. Krok. 2 219 (TM 704504)

Plaats: Gevonden in Krokodilo (El-Muwayh). Geschreven in Persou (Bir Umm Fawakhir).

Datering: 98-138 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Ro/Vo)

Type: Privébrief uit het archief van Philokles

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Krok. 614

Inhoud: Brief van drie personen in naam van een heel *praesidium*, die de prostituee Isidora willen huren.

Vertaling: Ofellius and... and Rogatus to... their brother, greetings. We ask you, and the whole praesidium ask you that you send us Isidora... and he can bring you the money or come yourself bringing her and you will receive

⁴²¹ Ibid., nr. 214.

⁴²² Ibid., nr. 218.

seventy-two drachmas, not including the quintana, and her board. Greet our sister the lady Isidora. The praesidium greets you. Farewell.⁴²³

O. Krok. 2 220 (TM 704505)

Plaats: Gevonden in Krokodilo (El-Muwayh). Geschreven in Persou (Bir Umm Fawakhir).

Datering: 98-138 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Ro/Vo)

Type: Privébrief uit het archief van Philokles

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Krok. 614

Inhoud: Briefje van Philokles zelf, mogelijks gericht aan twee vrouwen, instructies over een prostituee.

Vertaling: ... both of them, many greetings. I wish you to know that I wanted... you will come with the decurion and take the girl...⁴²⁴

O. Krok. 2 221 (TM 383681)

Plaats: Gevonden in Krokodilo (El-Muwayh). Geschreven in Persou (Bir Umm Fawakhir).

Datering: 98-138 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Recto)

Type: Privébrief uit het archief van Philokles

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Krok. 252 + Krok. 418 + Krok. 430

Inhoud: Brief over de prostituee Prokla, cfr. O. Krok. 2 182 (TM 704467).

Vertaling: NN to Ptolema... greetings. I have (again?) rented Prokla to the praesidium Maximianon for sixty drachmas including the quintana. Therefore, please send her with the donkey-driver who will give you the ostracon. I have received the deposit of twelve drachmas from which I have paid the fare of eight drachmas. Receive from the donkey-driver... drachmas. Give her the pallium. I shall give her the chiton. Do not do otherwise. Farewell. Many greetings from Steios.⁴²⁵

O. Krok. 2 222 (TM 704507)

Plaats: Gevonden in Krokodilo (El-Muwayh). Geschreven in Simiou.

Datering: 98-117 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Recto)

⁴²³ Ibid., nr. 219.

⁴²⁴ Ibid., nr. 220.

⁴²⁵ Ibid., nr. 221.

Type: Privébrief uit het archief van Philokles

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Krok. 647

Inhoud: Privébrief van Prokla (de prostituee?) aan Domittius.

Vertaling: Prokla to Domittius, her master and brother, greetings. I make obeisance for you to the lady Philotera. You sent me Baton, the horseman. You finally rendered me the service of sending the letter with a trustworthy man...⁴²⁶

O. Krok. 2 223 (TM 704508)

Plaats: Krokodilo (El-Muwayh).

Datering: 98-117 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Recto)

Type: Privébrief uit het archief van Philokles

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Krok. 250

Inhoud: De prostituee Serapias zorgde voor problemen in Simiou. Sknips ging het oplossen.

Vertaling: Regels 9 – 12: Since Sarapias came here they are again making unpleasantness. Sknips is going to Simou because of Serapias.⁴²⁷

O. Krok. 2 224 (TM 704509)

Plaats: Gevonden in Krokodilo (El-Muwayh), geschreven in Simiou (?)

Datering: 98-138 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Recto)

Type: Privébrief uit het archief van Philokles

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Krok. 502

Inhoud: Brief over Serapias die voor problemen zorgde in Simiou. Waarschijnlijk gaat het om dezelfde prostituee als uit de vorige brief. Het gaat misschien om een brief van Sknips aan Philokles.

Vertaling: ... I want you to know that Serapias set the praesidium on edge (creating) unpleasantness with everyone..., but she said: “If the prefect comes up, I shall petition him against Philokles.” If you sharpen a knife it is not enough that (she?) accused (him?) and petitioned the curator, but (she) also (accuses) the cavalrymen and the soldiers. ...⁴²⁸

⁴²⁶ Ibid., nr. 222.

⁴²⁷ Ibid., nr. 223.

⁴²⁸ Ibid., nr. 224.

O. Krok. 2 225 (TM 704510)

Plaats: Gevonden in Krokodilo (El-Muwayh), geschreven in Persou (Bir Umm Fawakhir)

Datering: 98-138 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Recto)

Type: Privébrief uit het archief van Philokles

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Krok. 698

Inhoud: Serapias was een van de meisjes van Philokles die was rondgegaan in Krokodilo en verliefd was geworden op de geadresseerde van deze brief. Op dit moment zat ze in Persou en Philokles schreef een liefdesbrief voor haar.⁴²⁹

Vertaling: Serapias to NN her master and brother, many greetings. First of all I hope you are well. I am well too and make obeisance for you to the lady Athena. I want you to know that since I went away from you I have not slept night or day...⁴³⁰

O. Krok. 2 226 (TM 704511)

Plaats: Krokodilo (El-Muwayh)

Datering: 98-117 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Ro/Vo)

Type: Privébrief uit het archief van Philokles

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Krok. 719

Inhoud: Klacht van een suppoost. Hij leek ook verantwoordelijk te zijn geweest voor Sarapias die in het legerkamp werkte.

Vertaling: ... You did not write (to me) to whom 'give' or 'do not give'. You have written to the stranger and not to me. Seeing as how I am the doorkeeper of everything here, you have insulted me. I got from Sarapias concerning the quintana... and change for the stater and I gave her a knife. Please send a little wine...⁴³¹

O. Krok. 2 227 (TM 704512)

Plaats: Gevonden in Krokodilo (El-Muwayh), geschreven in Persou (Bir Umm Fawakhir)

Datering: 98-138 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Ro/Vo)

Type: Privébrief uit het archief van Philokles

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Krok. 728

⁴²⁹ Ibid., 116.

⁴³⁰ Ibid., nr. 225.

⁴³¹ Ibid., nr. 226.

Inhoud: Brief van Sarapias, geschreven door Philokles. Ze klaagt tegen Apolinarios of Apollos dat ze hem mist en dat hij haar nooit schrijft.

Vertaling: Serapias to Apol... her master and brother many greetings and through all good health. I, too, am well... and something about your health, my master. Know... the Lady (Athena?). I pray to the Gods that I may sometime kiss you in good health. My master, do not forget me. For you know that you are my brother, and my father and my mother...⁴³²

O. Did. 430 (TM 144991)

Plaats: Didymoi (Khashm el-Menih)

Datering: 100-110 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Recto)

Type: Privébrief

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Did. 147

Inhoud: Longinus stuurt een brief in naam van zijn garnizoen, om een prostituee te huren van Kilikas.

Vertaling: Longinus, curator of Aphrodites Orous, to Kilikas, his brother, greetings. The men at the *praesidium* asked me to write to you concerning your girl who makes you sixty drachmas. Send her and I shall take care of the money, or send me an answer and I shall send you the money, and the money for the *conductor* is for us to pay. Farewell.⁴³³

O. Krok. 2 267 (TM 140301)

Plaats: Gevonden in Krokodilo (El-Muwayh). Geschreven in Persou (Bir Umm Fawakhir).

Datering: 110-117 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Recto)

Type: Privébrief uit het archief van Philokles

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Krok. 227.

Inhoud: Privébrief van Apollos aan Longinus Apollinaris over Sarapias.

Vertaling: Remets à Apollinaris. Longinus Apollinaris, mon cher frère et seigneur, grand'joie et longue vie. Tu serais gentil, mon seigneur et cher frère, de m'envoyer Sarapias (avec Tiberia), parce que j'ai besoin d'elle. Si tu préfères la libérer de ses obligations vis-à-vis de toi pendant tout le mois, libère-la, et alors on ne parle plus d'argent. Si tu préfères la louer chez toi, envoie-moi les 75 drachmes et signifie-moi par écrit que tu la gardes à titres de mandataire. Si tu lui as déjà trouvé un contrat à Didymoi, prends toutes les assurances auprès d'un homme sûr, afin qu'on ne la maltraite pas. Si tu me rends ce petit service, je te le revaudrai et considérerai à jamais ta

⁴³² Ibid., nr. 227.

⁴³³ Ibid., nr. 430.

Toute-Puissance comme un frère. Donne-moi les nouvelles de ta santé. Salue Maximus, Tiberia, Sknips et Barbara.
Bonne santé.⁴³⁴

O. Wilcken 2 1157 (TM 77560)

Plaats: Elephantine (Geziret Assuan)

Datering: 7 oktober 110 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Recto)

Type: Toestemming tot prostitutie

Collectie: London, British Library O 13993 (5791m)

Inhoud: Toestemming voor het beoefenen van prostitutie voor op Phaophi 10/ 7 oktober 110 n.C.

Vertaling: Pelaias and Sokraton, collectors, to the prostitute Thinabdella, greetings. We give permission to you to have sex with whomever you wish in this place on the day indicated below. Year 19, the 3rd of Phaophi, 10 (? meaning unclear). (2H) Sokraton, son of Simon.⁴³⁵

O. Wilcken 2 83 (TM 76661)

Plaats: Elephantine (Geziret Assuan)

Datering: 3 juni 111 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Recto)

Type: belastingkwitantie

Collectie: London, British Library O 14113 (5790i)

Inhoud: Resterende drachme voor prostitutietaks werd betaald. Thipsansnos is een variant op de Egyptische naam Senpsansnos.

Vertaling: Pelaias, collector of the tax on prostitutes, to Thipsansnos, daughter of Tachombekis, greetings. I have received from you the remaining one drachma for the 14th year of Trajan Caesar, the lord. Payni 9.⁴³⁶

O. Did. 381 (TM 144942)

Plaats: Didymoi (Khashm el-Menih)

Datering: 110-115 n.C.

⁴³⁴ BÉRANGÈRE REDON, 'Le dossier d'Apollôs', in ADAM BÛLOW-JACOBSEN, JEAN-LUC FOURNET, en BÉRANGÈRE REDON (eds.), *Ostraca de Krokodilô. 2: La correspondance privée et les réseaux personnels de Philoklès, Apollôs et Ischyras* (IFAO 81) Cairo, 2019, nr. 267.

⁴³⁵ CAROLL A. NELSON, 1995, 30. Nelson lijkt zich hier te vergissen in de vertaling van de datum; er staat Phaophi 10 in de Griekse tekst

⁴³⁶ Ibid., 26.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Niet volledig bewaard, Recto)

Type: Privébrief

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Did. 110

Inhoud: Deel van een brief van Philokles aan Kapparis. Hij vermeldt een vrouw, Lucia, die geen prostituee lijkt te zijn, maar eerder een *madame*. Zij lijkt van Myos Hormos te zijn gekomen om een prostituee op te halen, of om iets te regelen omtrent een prostituee.

Vertaling: Philokles to Kapparis, many greetings and through all good health. I do obeisance for you to the Lord Pan. I send you half a *mation* of salt and two bunches of cabbages. I want you to know that as she came down from Myos Hormos for a girl, Lucia demanded...⁴³⁷

O. Did. 382 (TM 144943)

Plaats: Didymoi (Khashm el-Menih)

Datering: 110-115 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Inkt is voor een deel weggewassen, Ro/Vo)

Type: Privébrief

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Did. 391

Inhoud: Brief van Philokles aan Kapparis, die had gevraagd om ‘het kleine meisje’, want hij had in Didymoi een cliënt die haar wilde. Het lijkt erop dat een invloedrijke persoon via Kapparis heeft gevraagd om haar voor een langere tijd te huren en Philokles doet alles om de cliënt te geven wat hij wil. In O. *Did.* 390 gaat het misschien om dezelfde client, in dat geval is diens naam Aquila.

Vertaling: Philokles to his brother Kapparis, many greetings. As you asked me, to write the little girl to come, well, I wrote to her. Therefore, if you know what he will want... dot it. But if you know that... do nothing, so that she is not idle (?). Is he wants to take possession of her, let him do so in any way he wants. If he wants to furnish me something for her each month... but if he can give the full sum, let him give whatever he wants to give for her, you know that I am in no hurry. If he can pay, let him pay. If he wants to pay in part, let him pay. If he wants to pay me in instalments, until he pays in full... What he wants, I want that too. You know that I, too, want to furnish him, that I have often wanted to bring him a woman. You know that he will not find her equal. And he writes to me ‘For three years’. You must take care, if you want her...⁴³⁸

O. Did. 386 (TM 144947)

Plaats: Didymoi (Khashm el-Menih)

Datering: 120-125 n.C.

⁴³⁷ ADAM BÜLOW-JACOBSEN, 2012, nr. 381.

⁴³⁸ Ibid., nr. 382.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Niet volledig bewaard, Recto)

Type: Privébrief

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Did. 494

Inhoud: Brief van Iulia aan Sknips, haar moeder. Mogelijks is Philokles haar vader. In de brief zelf staan geen prostituees vermeld, maar omdat Iulia het kind is van Sknips en de pooier Philokles behoort deze tekst toch in het bronnencorpus.

Vertaling: Iulia to Sknips, her mother and lady, greetings. I do obeisance for you to the Lady Aphrodite. (If you write) to Krokodilo, greet (NN and?) Hegemonis... I sent you a loaf from the... Take care that... when I complete... I shall come to you, for I want you to see that I am in need. Greet my father and Hertosis and Sabinus and Antonius that Syrian and Antonius the *vexillarus* and Potamion and Apollos(?) and Lunatius and Privatus.⁴³⁹

O. Did. 400 (TM 144961)

Plaats: Gevonden in Didymoi (Khashm el-Menih). Geschreven in Phoinikon of Aphrodites.

Datering: 120-125 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Niet volledig bewaard, Recto)

Type: Privébrief

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Did. 502

Inhoud: Brief van Nemesous die een jonge prostituee heeft begeleid in de woestijn, waar ze allerlei problemen ondervonden.

Vertaling: Nemesous to her masters Ignatius and Potamion, many greetings. I want you to know that [your] girl has not been able to march two steps. I marched seven miles and she in the same way two miles and the donkey driver stopped, grieving about his donkey, and he made me dismount. I set off again with another donkey driver; and he stopped. I paid him off of my own. Remember your pity...⁴⁴⁰

O. Did. 401 (TM 144962)

Plaats: Didymoi (Khashm el-Menih)

Datering: 115 – 120 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Niet volledig bewaard, Recto)

Type: Privébrief

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Did. 514

Inhoud: Fragment uit het midden van een brief. Dezelfde auteur als hierboven (O. Did. 400), mogelijks over hetzelfde meisje. Deze keer is zij haar chiton verloren, of heeft ze die verkocht, en heeft ze dus een nieuwe nodig.

⁴³⁹ Ibid., nr. 386.

⁴⁴⁰ Ibid., nr. 400.

Vertaling: ... her... the chiton and ... I take it away along with the pillow. I came into the *praesidium* and I found her, called by the *conductrix*. I say to her, ‘bring me the chiton’ and she says ‘I do not have it’. The donkey driver denounced her. My suspicion(?) is aroused and... the donkey driver...⁴⁴¹

O. Did. 406 (TM 144967)

Plaats: Gevonden in Didymoi (Khashm el-Menih). Geschreven in Aphrodites Orous.

Datering: 115 – 140 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Recto)

Type: Privébrief

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Did. 131

Inhoud: Brief aan een zekere Rusticus waarbij iemand zijn vrouw weggeeft als prostituee.

Vertaling: ...eus to his most honoured Rusticus, many greetings. I hope you are well. I wish you to know that I have given my wife into your care in order that you deliver her at the *praesidium* of Aphrodites Orous. If anyone should harass her, you will restore her back to me. The binding condition is that she is not permitted to lie with anybody without your consent. If she has problems with anyone there that cannot be settled informally, you must take them on until the centurion arrives. Further, if this happens, I shall have recourse against you, for I have entrusted you with all I own and you will give me back the ward. Greet Ankyras and Eubios. Farewell. If anyone has problems with her here, Longinas will come up, the decurion, (and) they will be accountable to him.⁴⁴²

O. Did. 67 (TM 144633)

Plaats: Didymoi (Khashm el-Menih)

Datering: 125-140 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Niet volledig bewaard, Recto)

Type: Lijst met namen, misschien voor een deel een schrijfoefening.

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Did. 271 + Did. 333

Inhoud: Drie fragmenten, zeer onvolledig. Vermelding van een prostituee (κυκλε-).

O. Did. 390 (TM 144951)

Plaats: Didymoi (Khashm el-Menih)

Datering: 125-140 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Ro/Vo)

⁴⁴¹ Ibid., nr. 401.

⁴⁴² Ibid., nr. 406.

Type: Privébrief

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Did. 411

Inhoud: De brief is mogelijks gelinkt aan O. *Did.* 382. Aquila heeft betaald voor een meisje, maar volgens Philokles heeft hij niet genoeg betaald. In deze brief zegt hij duidelijk wat de kosten zijn en wat hij normaal gezien vraagt. Philokles haalt zelfs aan dat iemand anders 22 staters (=88 drachmen) heeft geboden om het meisje een maand lang bij zich te hebben.

Vertaling: Philokles to Aquila, his most honoured, greetings. You know that they were offering me twenty-two staters a month for the girl. When you came, I preferred to furnish you rather than others. You also know that when the girl set out the tax-collector took 3 staters from her and 2 drachmas for transportation. Out of the fifteen staters, eleven staters and two drachmas came into my hands. You further know how we have entered into a written agreement that no one will do the girl any harm contrary to the agreement. Greet Kasylla. Farewell.⁴⁴³

O. *Did.* 427 (TM 144988)

Plaats: Didymoi (Khashm el-Menih), verzonden uit Phoinikon.

Datering: 125-140 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Niet volledig bewaard, Recto)

Type: Privébrief

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Did. 434

Inhoud: Thaisous schrijft naar iemand in Didymoi. Ze heeft een prostituee begeleid naar Phoinikon en schrijft dat alles in orde is.

Vertaling: Thaisous to... greetings. On the 18th the girl has arrived with me at Phoinikon. My brother has seen to it that she wants for nothing in any way, but I know that it (will) not (be) unwelcome (if) you send him the girl's (some garments?). [NN] and Valention greet you and... Do not do otherwise...⁴⁴⁴

SB 6 9545 (TM 19095)

Plaats: Elephantine (Geziret Assuan)

Datering: 23 september 142 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Recto)

Type: Vergunning

Collectie: Berlin, Staatliche Museen P. 12065

Inhoud: Toestemming tot het beoefenen van prostitutie op Thoth 26/ 23 september 142 n.C.

Vertaling: "Ammonios and the collectors with him for the tax on prostitutes, to

⁴⁴³ Ibid., nr. 390.

⁴⁴⁴ Ibid., nr. 427.

Thinmareine, greetings. We have given permission for you to engage in prostitution on the 26th of Thoth of the 6th year of Antoninus Caesar, the lord. Thoth 26. (2H) I, Brasidios, son of Valens, have signed (it).⁴⁴⁵

SB 4 7399 (TM 18046)

Plaats: Elephantine (Geziret Assuan)

Datering: 10 november 144 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Recto)

Type: Vergunning

Collectie: Berlin, Staatliche Museen P. 12596

Inhoud: Toestemming tot het beoefenen van prostitutie op Hathyr 14/ 10 november 144 n.C.

Vertaling: “Bassion, collector of the tax on prostitutes, to Aphrodite. I permit you to engage in prostitution for today only, which is the 14th of the current 8th year of Antoninus Caesar, the lord, Hathyr 14.”⁴⁴⁶

O. Edfou 1 171 (TM 74209)

Plaats: Apollonopolis (Edfu)

Datering: 25 juli 164 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Recto)

Type: Belastingkwitantie

Collectie: Egypt, Edfu, French-Polish excavations 1937-1939 no. G 197

Inhoud: Taks op het verhandelen van prostituees betaald door een pooier.

Vertaling: “Paid by Senpetestheus, son of Achilles Rufus, for the trade-tax on prostitutes for the 4th year of our lords Aurelius Antoninus Augustus and Aurelius Verus Augustus, 3 obols 2 chalkoi, total 3 obols 2 chalkoi. The 4th year, Mesore 1.”⁴⁴⁷

O. Cairo 60 (TM 73406)

Plaats: Hermonthites

Datering: 3 mei 170 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Recto)

⁴⁴⁵ CAROLL A. NELSON, 1995, 29.

⁴⁴⁶ Ibid., 30.

⁴⁴⁷ Ibid., 26.

Type: Belastingkwitantie

Collectie: Cairo, Egyptian Museum CG 9598

Inhoud: Belastingkwitantie voor jaarlijkse prostitutietaks van vier drachmen.

Vertaling: “Plenis the elder, son of Phtho(), and his associate collectors of the tax on prostitutes for the Hermonthite Nome, through Karouris, their assistant, to Artemidora, whose mother is Samb(), greetings. I have received for the tax on prostitutes of the 10th year 4 drachmas. Year 10 of Aurelius Antoninus Caesar, the lord. Pachon 8.”⁴⁴⁸

O. Wilb. 33 (TM 76545)

Plaats: Elephantine (Geziret Assuan)

Datering: 6 november 188 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Recto)

Type: Belastingkwitantie

Collectie: New York, Brooklyn Museum Accession no. 16.580.411

Inhoud: Belastingkwitantie van een linnenwever waarbij de belastinginner expliciet vermeldt dat hij ook de prostitutietaks ophaalt.

Vertaling: Antonius Iulius, collector of the monthly trade-tax and the tax on prostitutes. Paid by Papremithes, son of Pachnoubis, a weaver of linen, for Thoth and Phaophi of the current 29th year, four drachmas, total 4 drachmas. Year 29 Hathyr 10.⁴⁴⁹

SB 28 17093 (TM 383678)

Plaats: Maximianon (El-Zarqa)

Datering: Ca. 1 – 25 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Recto)

Type: Brief

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Max. 737

Inhoud: Fragmentarische brief waarin *κυκλεu*- voorkomt.

SB 28 17094 (TM 383679)

Plaats: Maximianon (El-Zarqa)

Datering: Ca. 150 – 175 n.C.

⁴⁴⁸ Ibid., 27.

⁴⁴⁹ Ibid., 31.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Niet volledig bewaard, Recto)

Type: Brief

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Max. 1053

Inhoud: Fragmentarische brief waarin ἐκυκλευ- in voorkomt. De enige begrijpbare zin uit de brief is “afin que je n’écrive pas de requête au préfet en raison de la...”⁴⁵⁰

SB 28 17095 (TM 383680)

Plaats: Maximianon (El-Zarqa)

Datering: 125 – 150 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Recto)

Type: Brief

Collectie: Qift, Archaeological storeroom Max. 1196

Inhoud: Deze brief van Kyrathous geeft de meeste informatie over het *kykleutikon*.

Vertaling: Kyrathous à Clemens, mon maître, un très grand salut. J’ai appris que tu as fait des histoires à Masas (?) à propos de trois statères; laisse-moi donc un délai de cinq jours, frère, jusqu’à ce que je touche le salaire pour la roue à eau, et je t’enverrai [l’argent] par un homme sûr. Reçois de celui qui te remet cette lettre une tranche de poisson salé. Envoie-moi la vieille tunique. [Je te souhaite] bonne santé.⁴⁵¹

M1189

Plaats: Maximianon (El-Zarqa)

Datering: S.d.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon

Type: Brief

Collectie: Max. 1189 (Qift?)

Inhoud: Brief van Askalas aan Kroniana

Vertaling: Tu as obéi à ta mère et tu n’a pas travaillé. J’ai (?) appris que tu n’a pas touché de salaire pour roue à eau...⁴⁵²

M1416

Plaats: Maximianon (El-Zarqa)

⁴⁵⁰ HÉLÈNE CUVIGNY, 2003, 392.

⁴⁵¹ HÉLÈNE CUVIGNY, 2003, 393.

⁴⁵² Ibid., 394.

Datering: S.d.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon

Type: Brief

Collectie: Max. 1416 (Qift?)

Inhoud: Fragmentarische brief aan de vrouw Aspidous waarin het *kykleutikon* voorkomt.

M1530

Plaats: Maximianon (El-Zarqa)

Datering: S.d.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon

Type: Brief

Collectie: Max. 1530 (Qift?)

Inhoud: Fragmentarische brief waarin het *kykleutikon* voorkomt.

3. INSCRIPTIES

OGIS 2 674 (TM 88375)

Plaats: Koptos (Qift)

Datering: 10 mei 90 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op kalksteen (onvolledig bewaard).

Type: Douanetarief

Collectie: Alexandria, Graeco-Roman Museum 157

Inhoud: Lijst van invoerrechten die iedereen moest betalen bij het passeren van Koptos. Prostituees moesten 108 drachmen betalen, een uitzonderlijk hoog bedrag.

4. LITERAIRE BRONNEN

HERODOTOS, II 134-6 en II 160

Plaats: Halicarnassos

Datering: ca. 484 v.C. – ca 425 v.C.

Type: Historiografisch werk

Inhoud: Verhaal van Rhodopis

Vertaling: 134: This king too left a pyramid, but far smaller than his father's; its sides form a square whereof each side is two hundred and eighty feet in length; as far as the half of its height it is of Ethiopian stone. Some Greeks say that it was built by Rhodopis, the courtesan, but they are in error; indeed it is clear to me that when they say this

they do not know who Rhodopis was, else they would never have credited her with the building of a pyramid whereon what I may call an uncountable sum of talents must have been expended. And it is a further proof of their error that Rhodopis flourished in the reign of Amasis, not of Mycerinus, and thus very many years after these kings who built the pyramids. She was a Thracian by birth, slave to Iadmon, son of Hephaestopolis, a Samian, and fellow-slave of Aesopus the story-writer. For he also was owned by Iadmon; of which the chiefest proof is that when the Delphians, obeying an oracle, issued many proclamations inviting whosoever would to claim the penalty for the killing of Aesopus, none would undertake it but only another Iadmon, grandson of the first. Thus was Aesopus too shown to be the slave of Iadmon. ¹³⁵: Rhodopis was brought to Egypt by Xanthes of Samos, and on her coming was for a great sum of money freed for the practice of her calling by Charaxus of Mytilene, son of Scamandronymus and brother of Sappho the poetess. Thus Rhodopis was set free and abode in Egypt, where, her charms becoming well known, she grew wealthy enough for a lady of her profession, but not for the building of such a pyramid. Seeing that to this day anyone who wishes may know what was the tenth part of her possessions, she cannot be credited with great wealth. For Rhodopis desired to leave a memorial of herself in Greece, by having something made which no one else had contrived and dedicated in a temple and presenting this at Delphi to preserve her memory; so she spent the tenth part of her substance on the making of a great number of iron ox-spits, as many as the tithe would pay for, and sent them to Delphi; these lie in a heap to this day, behind the altar set up by the Chians and in front of the shrine itself. It seems that the courtesans of Naucratis ever have the art of pleasing, for the woman of whom this story is told became so famous that all Greeks knew the name of Rhodopis, and in later days one Archidice was the theme of song throughout Greece, albeit less spoken of than the other. Charaxus, after giving Rhodopis her freedom, returned to Mytilene and was bitterly attacked by Sappho in one of her poems.⁴⁵³

HERODAS, I, 26-35

Plaats: Alexandrië

Datering: Derde eeuw v.C.

Type: Mimiamboi, mimes

Inhoud: Verheerlijking van de rijkdom, de wijn en de vrouwen in Egypte.

Vertaling: Egypt is the very home of Aphrodite, for everything good that exists and is produced in the world is in Egypt: wealth... wine, all good things one can desire, and the women! More in number than the sky boasts stars, and their looks! Like the goddesses who once went to have their beauty judged by Paris, I swear it by Demeter.⁴⁵⁴

⁴⁵³ Vertaling uit HERODOTOS, *The Persian Wars, Volume I: Books 1 – 2*, vert. A. D. Godley (Loeb Classical Library 117), Cambridge, 1920, 437-439.

⁴⁵⁴ Vertaling uit DOMINIC MONTSERRAT, 1996, 106.

P. BM 10508 (TM 55919)

Plaats: Panopolis (Akhmim)

Datering: Eerste eeuw v.C.

Taal en materiaal: Demotisch, op papyrus (onvolledig bewaard).

Type: Wijsheidsliteratuur

Collectie: London, British Museum EA 10508 + EA 10520 [2 misplaced fr.]

Inhoud: Instructies van Ankhseheshonq/ Onchsheshonqi

10508.6.12 and 22.6:

Vertaling: 6.12: Do not send a low woman on a business of yours; she will go after her own. 20.19: A woman lets herself be loved according to the character of her husband.⁴⁵⁵ 22.6: He who makes love to a woman of the street will have his purse cut open on its side. 25.14: May the heart of a wife be the heart of her husband, that they may be free of strife. 25.21: A low woman does not have a life.⁴⁵⁶

Strabo, XVII.33

Plaats: Amaseia, Pontus

Datering: 64 of 63 v.C. – 24 n.C.

Type: Geografie

Inhoud: Verhaal van Rhodopis

Vertaling: At the distance of 40 stadia from Memphis is a brow of a hill, on which are many pyramids, the tombs of the kings. Three of them are considerable. Two of these are reckoned among the seven wonders [of the world]. They are a stadium in height, and of a quadrangular shape. Their height somewhat exceeds the length of each of the sides. One pyramid is a little larger than the other. At a moderate height in one of the sides is a stone, which may be taken out; when that is removed, there is an oblique passage [leading] to the tomb. They are near each other, and upon the same level. Farther on, at a greater height of the mountain, is the third pyramid, which is much less than the two others, but constructed at much greater expense; for from the foundation nearly as far as the middle, it is built of black stone. Mortars are made of this stone, which is brought from a great distance; for it comes from the mountains of Ethiopia, and being hard and difficult to be worked, the labour is attended with great expense. It is said to be the tomb of a courtesan, built by her lovers, and whose name, according to Sappho the poetess, was Doriche. She was the mistress of her brother Charaxus, who traded to the port of Naucratis with wine of Lesbos. Others call her Rhodopis. A story is told of her, that, when she was bathing, an eagle snatched one of her sandals from the hands of her female attendant and carried it to Memphis; the eagle soaring over the head of the king, who

⁴⁵⁵ Vertaling uit GLANVILLE (1955): *A woman should let herself be loved according to the fashion of her husband*. STEPHEN RANDOLPH GLANVILLE, *The Instructions of 'Onchsheshonqy' (British Museum Papyrus 10508)*, Londen, 1955.

⁴⁵⁶ MIRIAM LICHTHEIM, *Ancient Egyptian Literature: A Book of Readings. Volume III: The Late Period*, Berkely – Los Angeles – London, 1980, 161-180.

was administering justice at the time, let the sandal fall into his lap. The king, struck with the shape of the sandal, and the singularity of the accident, sent over the country to discover the woman to whom it belonged. She was found in the city of Naucratis, and brought to the king, who made her his wife. At her death she was honoured with the above-mentioned tomb.⁴⁵⁷

PROPERTIUS, II 23.13–24

Plaats: Umbrië

Datering: 47 – 15 v.C. Boek 2 van zijn elegieën werd rond 25 v.C. geschreven.

Type: Elegieën

Vertaling: Give me professional girls, street girls free to all comers, give me the loose-shod free-lance ready for any encounter ... Girls from the Delta, professional Eastern girls, suit me, these are my joy now, bourgeois adulteries bore me. Roman women are man-traps, suburban courtesans: free men like me have had it with what they call love.⁴⁵⁸

SOPHRONIUS, *Vita S. Maria Aegyptiaca*

Plaats: Sophronius was van een Syriër uit Damascus en was patriarch van Jeruzalem.

Datering: 560-638

Type: Hagiografie

Inhoud: Deze *vita* is de belangrijkste bron over het leven van Maria van Egypte. Zij was een zondige prostituee die tot inkeer kwam in Jeruzalem en verder leefde als woestijnmoeder.

Vertaling hoofdstuk 13: ...Let me only say this, so that you may understand the insatiable fire within me: for more than seventeen years, I passed my life openly tarrying in the fires of lust. I had not lost my virginity for any gift of money, for I frequently refused what they wanted to give me. I did this with as many as I could get to come to me. Do not think that I was at all rich, for I lived by begging or sometimes by spinning threads of flax. It was just that what I did, I did out of insatiable desire. I wanted to wallow in this trough and that to me was life. I thought any kind of desecration to be natural...⁴⁵⁹

ANONYMOUS, *Vita van de heilige Thaïs van Alexandrië*

Plaats: Thaïs zou hebben geleefd in Egypte in de vierde eeuw n.C.

⁴⁵⁷ Vertaling uit STRABO, *Geography, volume VIII: Book 17. General Index*, vert. HORACE LEONARD JONES (Loeb Classical Library 267), Londen, 1932, 88-95.

⁴⁵⁸ Vertaling van JAMES DAVIDSON uit DOMINIC MONTSERRAT, 1996, 112.

⁴⁵⁹ BENEDICTA WARD, *Harlots of the Desert: A Study of Repentance in Early Monastic Sources* (Cistercian Studies Series 106), Michigan, 1987, 45.

Datering: De hagiografie werd geschreven in het Grieks in de vijfde eeuw n.C.

Type: Hagiografie

Inhoud: In the story of Thaïs the Harlot, as it was told among the monks of Egypt, she was a prostitute, wealthy and beautiful, and so popular that her many lovers even came to blows for her favour. Paphnutius, one of the most famous names among the fathers of Egypt, heard of the scandal. He disguised himself in secular clothing and went to visit her. He spoke to Thai's and she was struck to the heart by his words, especially when he warned her about the future judgement of God when she would be called to account for all those she was causing to sin. Thai's burned all her goods and followed Paphnutius into the desert, where he left her with a convent of nuns, immured in a cell with no outlet, telling her to say only one prayer: 'You who made me, have mercy upon me'. Three years later, Paphnutius went to Scetis to talk to St Antony and his disciples about her, and Paul, a disciple of Antony saw in a dream a rich bed in heaven, prepared to receive Thai's into glory. Paphnutius realised that this indicated her forgiveness and went to her cell. He insisted that she come out, even though she now wanted to stay there; fifteen days later she was dead.⁴⁶⁰

Heliodoros, II, 25

Plaats: Heliodoros werd geboren in Emesa (Syrië), het huidige Homs.

Datering: vierde – vijfde eeuw n.C.

Type: Roman

Inhoud: Verhaal van Rhodopis in de roman over Charicleia, de dochter van de koningin van Ethiopië, en Theagenes, een edelman uit Thessalië.

Vertaling: Het volgende gebeurde. Een Thracische vrouw, Rhodopis geheten, kwam naar Egypte. Ze was op de top van haar bloei en werd in schoonheid alleen overtroffen door Charicleia. Ik weet niet waar ze vandaan kwam en hoe ze in Egypte beland was, maar het was tot schande van iedereen die haar leerde kennen. Ze kwam ook naar Memphis en had een groot gevolg en veel rijkdom bij zich. Ze was een expert in alle liefdesvalstrikken. Iedereen die haar ontmoette werd ingepalmd, want met haar blikken spande ze een net van onkuisheid waaraan niet te ontkomen viel en waar niet tegen te vechten was. Ze kwam ook vaak in de tempel van Isis, waar ik priester was, en eerde de godin regelmatig met offers en dure geschenken. Ik schaam me het te zeggen, maar het moet toch: doordat ik haar vaak zag werd ze mij ook de baas. Ze overwon de zelfbeheersing waarop ik me door mijn levenswijze had toegelegd. Nadat de ogen van mijn zien lange tijd de ogen van mijn lichaam hadden weerhouden, moest ik het onder de druk van de liefdeslust ten slotte opgeven. Ik zag dat deze vrouw het begin betekende van het toekomstige kwaad dat door de god voorspeld was. Ik begreep dat zij de personificatie was van het lot en dat de god achter haar schuilging als achter een masker...⁴⁶¹

⁴⁶⁰ BENEDICTA WARD, 1987, 76-77. Voor de integrale vertaling, zie eveneens BENEDICTA WARD, 1987, 83-84.

⁴⁶¹ MARIANNE VAN DER WEIDEN, *Heliodoros, Een Ethiopische liefdesgeschiedenis. Theagenes en Charicleia*, Groningen, 2015, 66-67.

Appendix 2: overige bronnen

1. POPYRI

PTOLEMAEÏSCHE PERIODE

P. *Eleph.* 1 (TM 5836)

Plaats: Elephantine (Geziret Assuan)

Datering: 17 juli – 15 augustus 310 v.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Recto)

Type: Huwelijkscontract met zegel (TM Seal 782)

Collectie: Berlin, Staatliche Museen P. 13500

Inhoud: Vroegste Griekse huwelijkscontract en tevens een van de oudste Griekse papyri uit Egypte.

Vertaling: In the reign of Alexander son of Alexander, in the seventh year, in the satrapship of Ptolemy, in the fourteenth year, in the month Dios. Marriage contract of Herakleides and Demetria. Herakleides (the Temnitan) takes as his lawful wife Demetria the Koan, a free man a free woman, from her father Leptines, Koan, and her mother Philotis, (Demetria) bringing clothing and ornaments to the value of 1000 drachmas, and Herakleides is to supply to Demetria all that is proper for a freeborn wife, and we shall live together wherever it seems best to Leptines and Herakleides consulting in common. If Demetria is discovered doing any evil to the shame of her husband Herakleides, she is to be deprived of all that she brought, but Herakleides shall prove whatever he alleges against Demetria before three men whom they both approve. It shall not be permitted for Herakleides to bring home another wife in insult of Demetria or to have children by another woman or to do evil against Demetria on any pretext. If Herakleides is discovered doing any of these things and Demetria proves it before three men whom they both approve, Herakleides shall give back to Demetria the dowry of 1000 drachmas which she brought and shall moreover forfeit 1000 drachmas of the silver coinage of Alexander. Demetria and those aiding Demetria to exact payment shall have the right to exact payment, as derived from a legally decided action, upon Herakleides himself and upon all Herakleides' property both on land and on water. This contract shall be normative in every respect, wherever Herakleides may produce it against Demetria, or Demetria and those aiding Demetria to exact payment may produce it against Herakleides, as if the agreement has been made in that place. Herakleides and Demetria shall have the right to keep the contracts severally in their own custody and to produce them against each other. Witnesses: Kleon, Gelan; Antikrates, Temnitan; Lysis, Temnitan; Dionysios, Temnitan; Aristomachos, Cyrenean; Aristodikos, Koan.⁴⁶²

PSI 6 667 (TM 2267)

⁴⁶² JANE ROWLANDSON, 1998, nr. 123.

Plaats: Philadelphiea (Gharabet el-Gerza)

Datering: 263-229 v.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (klein fragment bewaard)

Type: Brief uit het Zenonarchief

Collectie: Florence, Biblioteca Medicea Laurenziana 19151/ PSI 667

Inhoud: Een meisje schrijft aan Zenon dat ze niet zal vluchten zoals de andere *paidiskai*.

PSI 5 483 (TM 2116)

Plaats: Gevonden in Philadelphiea, geschreven in de Fayoeem met als bestemming Berenikes Hormos.

Datering: Voor 29 februari 257 v.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (onvolledig bewaard) ro/vo

Type: Privébrief uit het Zenonarchief

Collectie: Florence, Biblioteca Medicea Laurenziana 14422/ PSI 483

Inhoud: Amyntas klaagt tegen Zenon over de *kinaidos* Kallianax omdat hij dronken was geworden en voor problemen had gezorgd.

Vertaling van Heidelberg: Amyntas to Zenon, greetings. Kallianax the builder, the catamite, got drunk and ... the couches which he has readied for Apollonios. And he, receiving in advance from us for ... money, they are altering ... by us ... the debt collector, he has sailed up, as it seems, to have an audience with Apollonios against the ... the man who tracked him down. If, therefore, you meet someplace, it is good that you not be unaware ... to explain to Apollonios not to trust him. Farewell ...⁴⁶³

P. Cairo Zen. 2 59295 (TM 939)

Plaats: Gevonden in Philadelphiea (Gharabet el-Gerza), geschreven in de Arsinoites (Fayoeem)?

Datering: Na 9 juni 250 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Recto)

Type: Lijst uit het Zenonarchief

Collectie: Cairo, Egyptian Museum CG 59295

Inhoud: Korte lijst met vrouwen die met wol werkten in drie dorpjes in de Fayoeem. Er waren in totaal 784 vrouwen actief in de verwerking van wol: 320 in Mouchis, 314 in Oxyrhyncha en 150 in Tebtynis.

P. Cairo Zen. 3 59451 (TM 1090)

⁴⁶³ HGV 2116 Translation, (<http://aquila.zaw.uni-heidelberg.de/hgv/2116>).

Plaats: Gevonden in Philadelphiea (Gharabet el-Gerza), geschreven in Psophthis (Saft el-Meidum)

Datering: 247-240 v.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (niet volledig bewaard, Recto)

Type: Petitie aan Zenon door hierodoulen van Boubastis

Collectie: Cairo, Egyptian Museum CG 59451

Inhoud: De hierodoulen klagen bij Zenon dat ze onterecht zwaar werk moeten verrichten van een zekere Leontiscus.

Vertaling: To Zenon, the *hierodouloi* of Boubastis, who are feeders of cats, greetings. The king rightly granted exemption from compulsory labour to men of this profession throughout the country / and Apollonius did the same. We are men from Sophthis. But Leontiscus forcibly sent us to work at the harvest, and in order to avoid troubling you, we carried out the work / imposed on us. But now Leontiscus has sent us a second time to go and make bricks. There are two of us. He is protecting the brick-makers at Sophthis, Amerois and Besas, who ought to be doing the work now, / as it suits his own ends. Please therefore conform yourself to the order issued by the king and Apollonius the *dioiketes*. For apart from you we have no one else to present here to appeal to. / Farewell.⁴⁶⁴

P. Petrie 3 69 b descr. + P. Petrie 2 30 e, 4 (TM 7521)

Plaats: Gevonden in Gurob, geschreven in Arsinoites (Fayum)

Datering: 18 oktober 225 v.C. – 17 oktober 224 v.C.

Taal en materiaal: Demotisch en Grieks, op papyrus (Niet volledig bewaard, hergebruikt in cartonnage, Ro/Vo)

Type: Contract van Eirene

Collectie: Oxford, Bodleian Library MS. Gr. class. d. 31 (P)

P. Enteux. 26 (TM 3301)

Plaats: Krokodilopolis (Medinet el-Fayum)

Datering: 27 februari 221 v.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Niet volledig bewaard, hergebruikt in cartonnage, Ro/Vo)

Type: Petitie

Collectie: Paris, Sorbonne, Institut de Papyrologie

Inhoud: Ktesikles stuurde een petitie naar de koning waarin hij klaagde over de *kinaidos* Dionysios, die zijn dochter Nike zou hebben verleid waardoor zij niet meer voor haar vader zorgde op zijn oude dag.

Vertaling: To King Ptolemy greeting from Ktesikles. I am wronged by Dionysios and by Nike my daughter. For though I raised her, my own daughter, and educated her and brought her to maturity, when I was stricken with bodily ill-health and was losing my eyesight, she was not disposed to furnish me with any of the necessities of life.

⁴⁶⁴ MICHEL M. AUSTIN, *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest: A Selection of Ancient Sources in Translation*, Cambridge, 1981, nr. 246.

When I sought to obtain justice from her in Alexandria, she begged my pardon, and in the 18th year she swore me a written royal oath in the temple of Arsinoe Aktia to give me each month twenty drachmas, which she was to earn with her own bodily labour. If she did not do this or transgressed any part of the provisions of the written oath she was to pay me 500dr. or to be liable for the consequences of the oath. [But now seduced by] Dionysios, who is a *kinaidos* she does not do for me anything of what was written oath, despising [my old age and] ill-health. I beg [you], therefore, O king, not to allow me to be wronged by my daughter and by Dionysios the *kinaidos* who seduces her, but to order Diophanes the *strategos* to summon them and hear us out [and if I am speaking the truth (?)] for Diophanes to treat her seducer as [seems best to him, but] to compel [Nike] my daughter to do justice to me... [If this] is done I shall no longer be wronged but by fleeing to you, O king, [I shall obtain justice. Farewell.] (Note) Euphor... has been sent -. (Docket) Yeat 1, Gorpaios 30, Tybi 13. Ktesikles, vs. Dionysios and Nike his daughter about a written oath.⁴⁶⁵

P. Enteux. 22 (TM 3297)

Plaats: Krokodilopolis (Medinet el-Fayum): bestemming; Magdola (Medinet Nehas): gevonden; Themistou Meris: geschreven.

Datering: 13 januari 218 v.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Niet volledig bewaard, hergebruikt in cartonnage, Ro/Vo)

Type: Petitie

Collectie: Paris, Sorbonne, Institut de Papyrologie

Inhoud: Petitie van Nikaia waarin zij probeert zo snel mogelijk de schoonbroer van haar overleden echtgenoot officieel aan te stellen als voogd. Ze had een voogd nodig in een dispuut over bezit dat haar overleden echtgenoot haar had nagelaten.

Vertaling: To King Ptolemy, greetings from Nikaia daughter of Nikias, Persian. My husband Pausanias died in the 23rd year, leaving behind a will of the same year, in the month of Panemos, by which he left behind [...]naios, his own son, as my guardian. But it has happened that he too died in year 4, in the month of Daisios (in Egyptian reckoning, Hathyr), and that I have no kinsman to be registered as my [guardian. Therefore] lest for this reason the property left to me by my husband be ruined, [since I am without] a guardian with whom I will be able to make arrangements about this property, I beg you, King, to order Diophanes the *strategos* that there be granted to me as guardian Demetrios the Thracian, one of the men (under the command) of Ptolemaios son of Eeoneus [of the x] hipparchy, a one-hundred-aroura holder, to whom also Pausanias gave his sister in marriage; and to order the *strategos* to commit these matters to writing so that they may be on record for me. And because, as I am rather old and have become weak, I am not able to go to Krokodilopolis, I have sent the above-mentioned Demetrios to present my petition, I ask for Diophanes to write to Dioskourides the *epistates*, (*sc. ordering Dioskourides*) to

⁴⁶⁵ BAGNALL, ROGER S. en PETER DEROW, 2004, nr. 152.

record a physical description of me and the guardian whom I am requesting and to send a copy to Diophanes. For if these things come to pass, I shall have obtained, King, the benefit that comes from you. Farewell. (2nd hand) To Dioskourides. Take some of the village elders and go to Nikaia and if ... send a clear record of their descriptions to us. Year 4, Daios 27, Hathyr 29. (On the back) Year 4, Daios 27, Hathyr 29. Nikaia daughter of Nikias, Persian, concerning what she requests.⁴⁶⁶

CPS I 9 (TM 7883)

Plaats: Asinoites (Fayoem)

Datering: 7 januari 197 v.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Hergebruikt in cartonnage, Recto)

Type: Officiële brief

Collectie: Ann Arbor, Michigan University, Library P. 6947

Inhoud: Een Egyptische vrouw, Thaybastis, koopt een slavin.

Vertaling: Athenodoros to the *agoranomoi*, greetings. A copy of the memorandum from Pyrrhos the *praktor* is appended for you. Register in the name of Thaubastis, therefore, the purchase of the slave in accordance with it. Farewell, Year 8, Hathyr 28. To Athenodoros the *dioiketes* from Pyrrhos. Thaubastis daughter of Sokrates, Syrian, with her *kyrios* Apollonios from the unit of Anthemidas, Cretan, assistant of the elite chest armoured (soldiers), has registered, in accordance with the proclamation issued in year 8, Phaophi 2, concerning those who have Egyptian slaves from the disturbance in the countryside, Thasion, about 18 years old, who says she is an Egyptian, and Thaubastis has paid to the bank of Philippos, into the account of the king, on Xandikos 15 of year 8, 500 drachmas of bronze and the exchange charge of 52 dr. 4 obols, and the tax on the sale of slaves, 110 dr. 5 ob. of bronze. Please give orders for the sale to be registered to Thaubastis, who is about 30 years old, short, honey-coloured, round-faced, with a scar on her right cheek, with her *kyrios* Apollonios (son) of Apollonios, about 40 years old, of medium height, honey-coloured, balding on the forehead, with ears sticking out, a scar on the left side of his forehead, from the street of Arsinoe Euergetis. Sale of Thasion, 18 years old, short, dark-skinned, round-faced, easily recognized by many scars. Year 18, Hathyr 26, Daisos 4.⁴⁶⁷

P. Mich. 3 182, 8 (TM 5242)

Plaats: Geschreven in Krokodilopolis (Medinet el-Fayum), gevonden in Arsinoites (Fayum)

Datering: 4 maart 182 v.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Recto)

Type: Contract

⁴⁶⁶ JANE ROWLANDSON, 1998, nr. 122.

⁴⁶⁷ ROGER BAGNALL en PETER DEROW, 2004, nr. 34.

Collectie: Ann Arbor, Michigan University, Library P. 3233

Inhoud: Huurcontract uit het dossier van Eirene

Vertaling: The 23rd year, Panemos 28, Tubi 28, in Krokodilopolis of the Arsinote nome. Leontiskos, son of Leontiskos, Persian of the epigone, and Thymos, son of Megakles, Macedonian of the epigone, and Tesenouphis, son of Petous, a resident of Arsinoe, agree with Nikandros, Syracusan, of the command of Theodoros in the second hipparchy, holder of an eighty-aroura allotment, to pay to him on behalf of Eirene, daughter of Orphis, a Macedonian of the epigone, and Tesenouphis, son of Petous, a resident of Arsinoe, agree with Nikandros, Syracusan, of the command of Theodoros in the second hipparchy, holder of an eighty-aroura allotment, to pay to him on behalf of Eirene, daughter of Orphis, a Macedonian woman, to be credited against the loan of 44 talents and 4800 drachmas granted in accordance with the deed of mortgage executed in the 23rd year, month of Daisios, on the vineyard and garden that belong to her and are located in Philadelphia in the division of Herakleides, and the interest thereon, 48 talents of copper money, the rent on the olive, fig and pomegranate crops in the aforesaid garden (located) on domain land and land in gift within one boundary, which Leontiskos, Thymos and Tesenouphis have leased from Eirene for the 24th year in accordance with contracts of lease; and (they agree) that they will make payments to Nikandros or to whomsoever he orders in Philadelphia according to the clauses therein, from Pauni of the 23rd year to Thoth of the 24th year 2 copper talents monthly, and in the month of Phaophi 8 copper talents, and in Hathur of the same year 15 talents, and in Choiak of the same year the remaining 17, Nikandros or his agents providing them with receipts at each payment. And if they do not make payments in accordance with the prescribed terms, let Leontiskos, Thymos, and Tesenouphis pay as penalty to Nikandros straightway whatever they owe one and a half times. But if they in no wise break the contract, let Nikandros receive for Eirene the above-mentioned 48 talents of copper toward the loan granted in accordance with the deed of mortgage and the interest as written above and whatever remainder they owe to him relative to the mortgage. Whatever is lacking of the 48 talents of copper either through ruin, danger, or failure of the crops concerned in the aforesaid leases which Eirene made with the aforesaid men, having received this from Eirene let him cancel the mortgage in the time specified therein. And if Nikandros, having received from the aforesaid men the above-mentioned 48 talents of copper, either does not credit them to Eirene or furthermore after receiving the remainder does not cancel the mortgage, let Nikandros pay to Eirene straightway a fine of a thousand silver drachmas of the old Ptolemaic coinage and let it none the less be obligatory for Nikandros to cancel the mortgage. The agreement shall be binding everywhere.⁴⁶⁸

P. Mich. 3 183, vo 1 (TM 5243)

Plaats: Geschreven in Krokodilopolis (Medinet el-Fayum), gevonden in Arsinoites (Fayum)

Datering: 5 maart 182 v.C.

⁴⁶⁸ JOHN WINTER en VERNE B. SCHUMAN, *Michigan Papyri*, vol. III (University of Michigan Studies: Humanistic Series 40), Ann Arbor, 1936, nr. 182.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Ro/Vo)

Type: Officiële brief

Collectie: Ann Arbor, Michigan University, Library P. 3234

Inhoud: Overeenkomst uit het dossier van Eirene

Vertaling: Eirene, daughter of Orphis, a Macedonian woman, acting with her guardian, her husband, Agamemnon, son of Chrysermos, a native of Lalassis, to Leontiskos, Thymos and Tesenouphis, greeting. I agree with you that you are to pay to Nikandros, Syracusan, the rent for the entire garden, 48 talents of copper, in the periods specified in the lease and that I am not to bring suit against you regarding these matters provided you fulfil the terms of the agreements. Farewell. The 23rd year, Tubi 29. (2nd hand) I agree according to the above statements.⁴⁶⁹

P. Mich. 3 193, col. 1, 1 (TM 5244)

Plaats: Geschreven in Philadelpheia (Gharabet el-Gerza), gevonden in Arsinoites (Fayum)

Datering: 30 september 177 v.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Recto)

Type: Kwitantie

Collectie: Ann Arbor, Michigan University, Library P. 3210

Inhoud: Kwitantie n.a.v. een betaling uit het dossier van Eirene.

Vertaling: Eirene, daughter of Orphis, to Donax, Tesenouphis, Nikis and Leontiskos, greeting. I have received from you toward the payment for the fig and pomegranate crops in the... garden belonging to me, which you contracted for from me for the fourth year, the 4 talents of copper, making a total of twelve, as specified previously in the agreement. Farewell. Year 4, Mesore 30.⁴⁷⁰

UPZ 1 2.5-23 (TM 3393)

Plaats: Memphis, Saqqara, Serapeum

Datering: 1 april – 3 oktober 163 v.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Ro/Vo)

Type: Petitie uit het katochoiarchie

Collectie: London, British Library Pap 24 Ro

Inhoud: Petitie van de strateeg Dionysios tegen een zekere Nephoris, over diens dochter Tathemis die leefde in het Serapeum. Nephoris had Dionysios bedrogen.

Vertaling: ...Mir geschieht Unrecht von Nephoris, einer Bewohnerin von Memphis. Als nämlich ihr Töchterchen Tathemis, die sich mit (mir) im Tempelbezirk aufhält und auch von dem lebt, was sie durch Gaben einsammelt,

⁴⁶⁹ Ibid., nr. 183.

⁴⁷⁰ Ibid., nr. 193.

1300 Kupferdrachmen zusammengebracht hatte, übergab sie sie mir als Depositum. Nach einiger Zeit aber betrog mich die Nephoris und trug mir vor, Tathemis sei nun reif, beschnitten zu werden, wie es bei den Ägyptern Sitte ist, und bat mich, ihr die 1300 zu geben unter der Bedingung, daß sie nach Vornahme der Beschneidung sie einkleide und, wenn sie sie einem Manne verheirate, ihr eine Mitgift gebe, wenn sie aber nicht jedes hiervon tue oder auch die Tathemis nicht im Monat Mechir des 18. Jahres beschneide, mir sofort 2400 Kupferdrachmen als Buße zahle. Nachdem ich auf diese Bedingungen hin eingewilligt und ihr im Thoth die 1300 Drachmen gegeben hatte, hat sie nichts von dem Vereinbarten getan. Deshalb werde ich nun von der Tathemis gequält und um die 1300 angegangen und kann doch mit Rücksicht auf notwendige Dienste nicht nach Memphis hintergehen.⁴⁷¹

UPZ 1 18 (TM 3409)

Plaats: Memphis, Saqqara, Serapeum

Datering: 8 oktober – 1 april 163 v.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Niet volledig bewaard, Ro/Vo)

Type: Petitie uit het katochoiarchieef

Collectie: Paris, Louvre N 2346 Ro

Inhoud: Thaues en Taous klagen over hun moeder die hen op straat heeft gezet en ze vragen de koning om hulp.

Vertaling: To King Ptolemy and Queen Kleopatra, his sister, gods *philometores*, greeting from Thaues and Taous, twins performing ritual service in The Great Serapeon at Memphis, pouring libations to Osorapis for the welfare of you and your children. Being wronged on many counts by our mother Nephoris and her son Pakhrates [our half-brother], we flee for refuge to you, that we may obtain justice. Our mother left our father and moved in with Philippos son of Sogenes, soldier in ...'s unit, and she treacherously egged on Philippos to kill our father, and drawing his sword he went for him. But our father's house is near the river, so he jumped into the river and swam under water till her came to an island in the river and a boat picked him up and deposited him in Herakleopolis, where he died of grief. His brothers went and got him, brought him back and delivered him to the cemetery, where he lies still unburied [i.e. Nephoris has not performed the prescribed ritual]. But she took possession of his property and collects a monthly rent of 1,400 copper drachmas. She threw us out [of our house] and, starving, we fled up to the Serapeion, to Ptolemaios, one of the recluses here. Ptolemaios, who was a friend of our father's, received us and feeds us. When the mourning [for Apis] occurred, [the priests] took us down [to the crypt] to lament for the god. Acquaintances of Nephoris persuaded us to take on her son Pakhrates to assist us... and in return he stole whatever we had in the Serapeion and what he brought us from the royal commissary, viz., a metretes of oil, and went back to his mother. But Ptolemaios, who is a recluse in the said sanctuary, at the god's behest received us...⁴⁷²

⁴⁷¹ ULRICH WILCKEN, *Urkunden der Ptolemäerzeit*, vol I, Berlijn – Leipzig, 1927, nr. 2.

⁴⁷² NAPHTALI LEWIS, 1986, 80-81.

P. Tor. Botti 8 (TM 2959)

Plaats: Memnoneia - Djeme (Thebes west), Deir el-Medina

Datering: 13 september 137 v.C.

Taal en materiaal: Demotisch, op papyrus (Ro/Vo)

Type: Contract uit het archief van Totoes

Collectie: Turin, Museo Egizio Suppl. 6079

Inhoud: Verkoop en overdracht door de vrouw Tanouphis, maar later bleek dat de koper eigenlijk haar echtgenoot Smanres was geweest.

P. Tor. Botti 9, 5 (TM 45082)

Plaats: Memnoneia - Djeme (Thebes west), Deir el-Medina

Datering: 7 mei 134 v.C.

Taal en materiaal: Demotisch, op papyrus (Ro/Vo)

Type: Contract uit het archief van Totoes

Collectie: Turin, Museo Egizio Suppl. 6069

Inhoud: Donatie. Smarnes onthulde dat hij, en niet zijn vrouw, de koper was geweest in het bovenstaande contract.

P. Dryton 16 (TM 254)

Plaats: Pathyris (Gebelein)

Datering: 4 januari 131 v.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Ro/Vo)

Type: Contract

Collectie: London, British Library Pap 613

Inhoud: Lening van Apollonia voor Apollonias alias Psennesis en Herais alias Tisris.

Vertaling: (Recto) Year 39, 12 choiak, in Pathyris before Sarapion, agoranomos. Has lent Apollonia, daughter of Ptolemaios son of Hermokrates, Cyrenaean, having as kyrios her own husband Dryton, son of Pamphilos, Cretan, cavalry officer over men at the head of those of the epitagma-unit and one of the diadochoi, to Apollonias, son of Apollodotos alias Psennesis, son of Harsiesis, Persian of the epigone, and so Herais, daughter of Ptolemaois, alias Tisris, daughter of Paous, Persian, having as kyrios her own husband, the above-mentioned Apollonias, 35 artabas of wheat without (further) interest (viz. with interest included). The borrowers shall return the loan to Apollonia in the month of Pachon of the 39th year, in wheat that is new, pure, free from adulteration and delivered to her at her house at their own expense, according to the measure by which they received (it), (viz.) the 29-choinix-measure. If they fail to return it within the stated time, they shall immediately return (the 35 artabas) increased by 50% (or) the current market price. The borrowers themselves are sureties for each other for the payment of all the liabilities of

this loan. Apollonia shall have the right of execution upon both borrowers and on each and every one of them, and upon whomsoever she chooses and upon all their property, as if in accordance with a legal decision. I. Areios, subordinate of Sarapion, have death with (this contract). (Verso) Repayment in year 39. Year 39, 12, Choiak, loan of Apollonia to Psennesis, of 35 artabas of wheat and to Tisris, his wife.⁴⁷³

P. Amh. Gr. 2 46 (TM 121)

Plaats: Pathyris (Gebelein)

Datering: 22 oktober 113 v.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Ro/Vo)

Type: Contract

Collectie: New York, Pierpont Morgan Library Amherst Gr. 46

Inhoud: Lening van Naomssesis aan Thaësis dochter van Harsiësis

Vertaling: The fifth year, Phaophi 3, at Pathyris, before Heliodorus, agoranomus. Naomssesis daughter of Spemminis, Persian, has lent to Thaësis daughter of Harsiësis, Persian, 10 artabae of wheat, without interest. This loan the borrower Thaësis is to pay back in the month Pachon of the fifth year in new, pure wheat, delivered to her at her house at Thaësis' own expense according to the measure by which she received it. If she does not repay at the stated time she shall forfeit forthwith the current market price increased by one half, and Naomssesis shall have the right of execution upon the borrower Thaësis and upon her property, proceeding as if in accordance with a legal decision.⁴⁷⁴

P. Amh. Gr. 2 47 (TM 122)

Plaats: Gevonden in Pathyris (Gebelein), geschreven in Krokodilopolis

Datering: 19 november – 18 december 113 v.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Ro/Vo)

Type: Contract

Collectie: New York, Pierpont Morgan Library Amherst Gr. 47

Inhoud: Lening van Naomssesis aan Petseous zoon van Sales, voor twaalf artaben tarwe voor zes maanden, zonder interest. Zelfde formule en voorwaarden als de vorige papyrus.

P. L. Bat 19 6 (TM 131)

⁴⁷³ KATELIJN VANDORPE, 2002, nr. 16.

⁴⁷⁴ BERNARD P. GRENFELL en ARTHUR S. HUNT, *The Amherst Papyri: Being an Account of the Greek Papyri in the Collection of the Right Hon. Lord Amherst of Hackney at Didlington Hall, Norfolk*, 2, Londen, 1901, nr. 46.

Plaats: Pathyris (Gebelein)

Datering: 10 november 110 v.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Recto)

Type: Kwitantie

Collectie: Berlin, Staatliche Museen P. 9000

Inhoud: Lening van Nahomsesis

Vertaling: Résumé (18 févr. 109). An 8, 2nd jour du mois Mecheir. Harkonnêsis, fils de Phigêris, a vendu un quart de 2 parcelles de terre élevée, (situées) dans le nome latopolite. A acheté Nahomsêsis, fille de Spemminis. 18 artabes de froment. ...⁴⁷⁵

P. Tor. Botti 43 (TM 45114)

Plaats: Memnoneia - Djeme (Thebes west), Deir el-Medina

Datering: 12 januari 109 v.C.

Taal en materiaal: Demotisch, op papyrus (Ro/Vo)

Type: Contract uit het archief van Totoes

Collectie: Turin, Museo Egizio Suppl. 6107

Inhoud: Huur van land

Vertaling: (Recto) Psenmônthes, fils de Zmanrês, dit à Tatehathyris, fille de Psenminis: Tu m'as donné en location le tiers de ta terre élevée, qui est située dans le domaine d'Amon, à Pestenemenôphis, et dont les voisins sont: Sud: la terre de Pasêmis, fils de Thoteus; Nord: la terre d'Onnôphris, fils de Psenminis; est *sb*; Ouest: la terre de buissons. Je la cultiverai au moyen de tous les travaux agricoles, hiver (comme) été; j'acquitterai l'impôt sur la récolte au silo à grain du roi conformément à ce que les scribes du roi établiront par écrit à son (i.e. la terre) sujet; de l'inondation de l'an 7 à l'an 8. J'engraisserai en l'an 9 au moyen d'arakos ; j'acquitterai son impôt sur la récolte au silo à grain du roi conformément à ce que les scribes du roi établiront par écrit à son sujet ; sans fermage pour l'an 9. Je remettrai entre les mains de ton agent, au nom du fermage de la terre pour l'an 8 : 12 ½ artabes de froment, leur moitié étant 6 ¼ artabes de froment, soit à nouveau 12 ½ artabes de froment, cependant qu'elles seront délivrées entre les mains de ton agent en ta maison de Djême (mesurées) au moyen de la mesure de 29 (choenices), nets de frais de transport. Je restituerai ta terre susdite à toi, au plus tard en l'an 9, le dernier jour du premier mois de la saison *šmw*; tu la donneras (alors) en location à celui à qui il te plaira de la donner en location, sans que je puisse dire 'Ceci est un bail à renouveler pour la durée d'une année'. Si je me retire dans l'intention de ne pas agir conformément à chaque parole susdite, je donnerai 2 talents aux rois pour les holocaustes. A écrit

⁴⁷⁵ ERNST BOSWINKEL en PIETER WILLEM PESTMAN, *Textes Grecs, Démotiques et bilingues* (P. L. Bat. 19), Leiden, 1978, nr. 6.

Psenosiris, fils de Petosiris, en l'an 8, le 25e jour du quatrième mois de la saison-3*h.t.* (Verso) Le bail à fermé de Psenmônthês, fils de Zmanrês.⁴⁷⁶

P. Grenf. 1 27 (TM 129)

Plaats: Geschreven in Krokodilopolis, gevonden in Pathyris (Gebelein)

Datering: 27 februari 109 v.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Recto)

Type: Contract

Collectie: London, British Library Pap 623

Inhoud: Testament waaruit blijkt dat Naomseisis een stuk grond in Pathyris kreeg van haar moeder Sebtitis.

P. Tor. Botti 28 (TM 45101)

Plaats: Memnoneia - Djeme (Thebes west), Deir el-Medina

Datering: 8 mei 109 v.C.

Taal en materiaal: Demotisch, op papyrus (Recto)

Type: Contract uit het archief van Totoes

Collectie: Turin, Museo Egizio Suppl. 6104

Inhoud: Verdeling van eigendom

Vertaling: En l'an 8, 22e jour du quatrième mois de la saison – *pr.t.* Pikôs, fils de Psenminis, dit à Tatehathyris, fille de Psenminis, sa sœur cadette : Je suis d'accord avec toi au sujet du partage et tu es d'accord avec moi au sujet de partage de(s) 21 (aroures) de champs que nous a donnés notre père. Je t'ai donné la parcelle des champs qui se trouvent sur *La Pointe* qui mesure 7 (aroures) de champs et demie – et (en plus) leur excédent de mesure et dont les voisins sont : Sud : Pasêmis fils de Thoteus ; Nord : la terre d'Onnôphris, fils de Psenminis ; Ouest : Onnôphris, fils de Psenminis ; Est : le canal de Pharaon en guise d'héritage. Tu m'as donné 4 56 1/3 debens (et) 6 artabes de froment ; (reste encore) à ton débit : 48 debens. Celui d'entre nous qui se retirera dans l'intentin de ne pas agir conformément à chaque parole susdite, il donnera 5 talents devant Montou, 5 (talents) devant Djême, 5 (talents) pour Pharaon cependant qu'on (pourra) l'obliger néanmoins d'agir conformément à chaque parole susdite.⁴⁷⁷

P. Amh. Gr. 2 48 (TM 123)

Plaats: Pathyris (Gebelein)

Datering: 27 augustus 106 v.C.

⁴⁷⁶ Ibid., nr. 1.

⁴⁷⁷ Ibid., nr. 2.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Ro/Vo)

Type: Contract

Collectie: New York, Pierpont Morgan Library Amherst Gr. 48

Inhoud: Lening voor 8 kruiken wijn.

Vertaling: The eleventh which is also the eighth year, Mesore 13, at Pathyris, before Hermias, agent of Paniscus, agoranomus. Naomsesis daughter of Spemminis, Persian, has lent to Psenthotes son of Alukis, Persian of the Epigone, eight jars of wine without interest. This loan he is to repay to Naomsesis on the 30th of the month Epeiph of the ninth year at the wine-press, measured by the measure of Palaeas, providing acceptable vessels, and he shall supply wine that will keep until Athur 30 in the tenth year, and shall deliver it to her at her house at his own expense. If he does not repay at the stated time he shall forfeit for each jar a thousand drachmae of copper, and Naomsesis shall have the right of execution upon Psenthotes and upon all his property, proceeding as if in consequence of a legal decision.⁴⁷⁸

SB 3 7182 (TM 7275)

Plaats: Philadelpheia

Datering: 2^e-1^e eeuw v.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Niet volledig bewaard, Ro/Vo).

Type: Juridisch protocol

Collectie: Onbekend.

Inhoud: Protocol voor een slavenvereniging waarin een *kinaidos* staat vermeld.

ROMEINSE PERIODE

P. Tebt. 1 208 (TM 3841)

Plaats: Tebtynis

Datering: 95 v.C. of 62 v.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Niet volledig bewaard, hergebruikt in cartonnage, Ro/Vo)

Type: Lijst met uitgaven

Collectie: Berkeley, Bancroft Library Crocodile 1.5

Inhoud: Tussen de uitgaven voor een verjaardag staat onder meer een *kinaidos mousikos*.

P. Oxy. 3 493 (TM 20629)

⁴⁷⁸ BERNARD P. GRENFELL en ARTHUR S. HUNT, 1901, nr. 48.

Plaats: Oxyrhynchos (Bahnasa)

Datering: Voor 99 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Recto)

Type: Contract

Collectie: Toronto, Victoria University P. Oxy. 493

Inhoud: Testament

Vertaling: ... the ownership of the estates and right of domicile in the buildings ... the survivor of us, if he or she pleases, having the power to sell all or any of the slaves belonging to him- or herself or to the one of us who first dies, and with the purchase money to pay for (?) (a) the expenses of the funeral and burial of the body of the one who first dies and (b) the repayment of debts, and the survivor of us shall similarly be permitted to devise to the children that have been born to us, Sarapas and Apollonius and Diogenes the minor and ... the minor, the estates and the unsold slaves and the other effects belonging to him- or herself or to the one who first dies in such manner as the survivor thinks fit and with any division he or she chooses, but the wife Berenice if she survives shall if she will have the undisturbed ownership, and no one at all shall be permitted to set aside aught of these provisions or to do anything opposed to them, but the aggression shall be invalid and the person attempting to disobey any of the (provisions) or making aggression upon the survivor (or: the one who abides by the terms of the contract) shall forfeit for each aggression the damages and a fine of 2,000 drachmas of silver and to the treasury an equal sum, the foregoing provisions at the same time remaining valid. This will is valid. The witnesses are Lochus son of Lochus son of Sarapion, Sarapion son of Sarapion son of Pasion, Plution son of Cratinus son of Demetrius, Eudaemon also called Amois, son of Amois son of Sarapion, Apollon son of Diogenes son of Theon and Diophantus son of Diophantus son of Aulius (?), all six of the said city, in the said street. I, Pasion son of Sarapion son of Pasion, have made the will together with my wife Berenice and I stipulate (literally: leave) that to the one who survives safe and sound shall belong what shall be left behind after his or her death by the one who first dies, arable land, buildings (or: vineyards), utensils, pots and pans, household goods, produce (?) and female apparel as well as ... and house rents ... building plots and slaves which shall be left behind ... the burial expenses⁴⁷⁹

P. Oxy. 22 2342 (TM 22214)

Plaats: Oxyrhynchos (Bahnasa)

Datering: Ca. 106 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Recto)

Type: Petitie

Collectie: Oxford, Bodleian Library MS. Gr. class. b. 13 (P) / 1-5 Ro

Inhoud: Petitie van Apion tegen Berenike

⁴⁷⁹ PETER VAN MINNEN, 1998, 62-63.

Vertaling: To the lord prefect Gaius Minicius Italus from Apion son of Apion from Oxyrhynchus, wine-merchant. In the second year of the lord Trajanus Caesar Pasion son of Sarapion, who was my partner and creditor, died in Alexandria; he had disinherited his children because of disapproval (?) and made his wife Berenice his successor. She kept the stock of wine at her place under lock and key and raked in (?) all the proceeds of the sale, once she had learnt of her husband's death away from home. She is under pressure from her depraved sons not to tell the truth about how much she made (i.e. by selling the wine) nor to reach an understanding in the matter (?). She has not paid off what she kept by way of deposit nor has she surrendered the I.O.U.'s; she keeps the entire sum and deceives me every day. We went before Dios the strategus; she said: 'There are three I.O.U.'s for three thousand drachmas and another five thousand drachmas secured on wine.' (The strategus) saw that she was lying and asked for the ledger of her deceased husband Pas ion which he often used to show me (?), while the total of the whole account of three I.O.U.'s and informal transactions is five thousand, two hundred and forty-nine drachmas, four obols. She was instructed not to show the ledger because of the cross-examination and concealed it, [misleading the strategus. (The strategus) dismissed the case because he had an urgent matter to attend to (?). \Wherefore being thus wronged I have recourse to you <and>/ I request you, if it seems good to you, that she be shown in your presence (?) to have cast an evil eye on us (?) and that she be convicted (?) of a blatant lie (corrected to: of theft) and that she should draw up an account of how much she has made (i.e. by selling the wine) and return to me the deposit she keeps of me and the I.O.U.'s in order that I may enjoy the benefit of your support in your court (crossed out: and I have handed the lord prefect a copy) in year 5 of Emperor Caesar Nerva Trajanus Augustus Germanicus] Wherefore being thus wronged I have recourse to you, the benefactor of all men, and request you, if it seems good to you, to write to the strategus of the nome and instruct him to determine the case as far as is possible. Farewell. Handed to the prefect in Kos, Phamenoth 20 (March 16, AD 102). [I handed it to Gaius Minicius Italus the lord (?) prefect in year 5, on Phamenoth 20, up till 'because of the cross-examination and concealed it' adding 'Wherefore being thus wronged I have recourse to you, the benefactor of all men, <and> request you, if it seems good to you, to write to the strategus of the nome and instruct him to determine the case as far as is possible. Farewell.']⁴⁸⁰

P. Oxy. 6 985 (TM 23733)

Plaats: Oxyrhynchos (Bahnasa)

Datering: 16 maart 102 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Recto)

Type: Rekening

Collectie: Oxford, Sackler Library, Papyrology Rooms P. Oxy. 2342

Inhoud: Rekening van Berenike

⁴⁸⁰ PETER VAN MINNEN, 1998, 65-67.

P. Fouad 68 (TM 11200)

Plaats: Fayoum

Datering: 30 april 180 n.C.

Taal en materiaal: Grieks op papyrus

Type: Lijst

Collectie: Cairo, Egyptian Museum JdE 72065 Vo

Inhoud: Lijst met hoeveel belastingen verschillende mensen moesten betalen. Op regel 23 staat de *kinaidos* Hatres.

SB 4 7358 (TM 14011)

Plaats: Karanis (Kom Aushim)

Datering: 227-282 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Recto)

Type: Contract

Collectie: Ann Arbor, Michigan University, Library P. 2819

Inhoud: *Paramonè* contract waarbij Aurelia Taesis een lening aangaat bij Aurelia Thaisarion.

Vertaling: Aurelia Taesis, daughter of Asklepiades, whose mother is Sarapous, from the city of Memphis, has acknowledged that she has received from Aurelia Thaisarion, daughter of Komon, from the village of Karanis, the capital sum of eighteen thousand drachmas, that is three talents, and Aurelia Taesis has acknowledged in addition that she has expended this for a debt for her aforementioned father Asklepiades, and that she, the acknowledging party, must of necessity remain in service with Aurelia Thaisarion, performing weaving work of which she is capable and domestic duties in place of interest on the capital. And if she wishes to leave, she must of necessity make repayment of the aforementioned three talents of silver without any delay and until the repayment (?) Aurelia Thaisarion shall have the right if execution upon the acknowledging party Aurelia Taesis and all her possessions as if by legal judgement. Let this document, which is made in a single copy, be binding wherever produced. And in answer to the formal question, I have given my consent. I, Aurelia Taesis, have the aforementioned three talents of silver and I shall remain to do service in the weaving trade and other domestic duties. And if I leave, I shall repay the aforementioned sum, as aforementioned. And in answer to the formal question I have given my consent. I, Aurelius Horon son of Soterichos, from the Phremei quarter, have written on her behalf since she is illiterate.⁴⁸¹

P. Köln 2 102 (TM 21207)

Plaats: Oxyrhynchites

Datering: 30 maart 418 n.C. (of 9 april 418 n.C.?)

⁴⁸¹ JANE ROWLANDSON, 1998, nr. 198.

Taal en materiaal: Grieks, op papyrus (Recto)

Type: Contract

Collectie: Cologne, Papyrussammlung P. 272

Inhoud: *Paramonè* contract van Aurelia Asenneth

Vertaling: After the consulship of our masters Honorius the eternal Augustus for the 11th time and Flavius Constantius the most illustrious, Pharmouthi 4. Aurelia Asenneth daughter of Paulos whose mother is Thekla from the village of Alkonis in the Oxyrhynchite nome to Aurelius Chairemon son of Serenos from the illustrious and most illustrious city of the Oxyrhynchites, greetings. I acknowledge that I have personally received from you out of your house on account of advance payment for the service which I undertake for your gold solidi, single, bearing the image of our masters, of full weight and genuine, number 2 as a capital sum in return for which I will remain with you and blamelessly and of my own free will perform the tasks enjoined upon me by you and whenever I wish to leave you or when you yourself wish it, I shall necessarily hand over to you in full the aforementioned two gold solidi without delay, you having the right of execution on me and all my possessions. The document, written in duplicate, is authoritative, and in answer to the formal question I have given my consent. I, Aurelia Asenneth daughter of Paulos have received the two solidi on account of payment for service and am in agreement with everything as aforementioned. I, Aurelios Hermeias ... have written on her behalf [since she is illiterate]. Note of hand of Asenneth, daughter of Paulos.⁴⁸²

2. OSTRACA

PTOLEMAEÏSCHE PERIODE

O. Camb. 1 5 (TM 48279)

Plaats: Egypte

Datum: 25 april 251 v.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Recto)

Type: Belastingkwitantie

Collectie: Cambridge, University Library O. 1

Inhoud: Het gaat om een kwitantie van de zouttaks betaald door Dorion Psenamounis de *kinaidos*. Hij moest 1 drachme betalen.

ROMEINSE PERIODE

O. Berenike 2 137 (TM 89163)

⁴⁸² JANE ROWLANDSON, 1998, nr. 199.

Plaats: Berenike

Datum: 15 juli 65 n.C.

Taal en materiaal: Grieks, op ostracon (Recto)

Type: Belastingkwitantie

Collectie: Qift, Archaeological storeroom BE01-48-056

Inhoud: Vermelding van de *quintana*, maar niet in de context van prostitutie.

Vertaling: Germanos, *quintanensis*, to Haryothes son of Paourses..., greetings. I have from you the *quintana* of Epeiph, 16 drachmas. Year 11 of Nero the lord, Epeiph 21. I, Germanos, have signed.⁴⁸³

3. INSCRIPTIES

Chassinat, *Edfou*, III, 1-3

Plaats: Apollonopolis (Edfou)

Datering: Ptolemaeïsche periode

Taal en materiaal: Egyptisch (Hiërogliefen) op kalksteen

Type: Inscriptie op de noordelijke doorpost met instructies, vermaningen

Collectie: Edfou, Temple van Horos, in situ

Inhoud: Eerst is de inscriptie gericht aan Horus zelf. Daarna volgt een lijst met wat men zeker niet mocht doen in de tempel.

Vertaling: O ihr erhabenen Gottesdiener am Thronsitze (Edfu), ihr großen Gottesväter am Großen-Sitze (Edfu), begeht kein Unrecht gegen die (niedereren) Priester seines Hauses, er nämlich (Horus) liebt seine Angehörigen gar sehr. Betreibt keine schmutzige Unzucht, tut nichts Böses und richtet keinen Schaden an bei den Menschen auf dem Lande und in der Stadt, weil sie aus seinen Augen hervorkamen, weil sie aus ihm entstanden. Sein (des Horus) Herz leidet bei einem Fall von Unrecht, und er bestraft (ihn), auch ohne dass (sofort) [et]was geschieht. Geht nicht has<tig> mit den Sandalen! Seid nicht ungestüm im Augenblick (der Ritualhandlung)! Gebt eurem Mund nicht freien Lauf beim Sprechen der (heiligen) Worte! Sprecht nicht mit lauter Stimme, wenn ihr mit einem anderen (Priester) sprecht! Legt über keine Sache einen Edi ab, indem ihr die Lüge über die Wahrheit (Maat) stellt und so (den Gott) beleidigt! Hütet euch, daß ihr nicht eigenmächtig seid beim zeitlich festgesetzten Dienst, denn es kommt nicht vor, daß einer, der ihn beleidigt, ungestraft bleibt! Singt nicht in seinem Tempelbezirk und im Inneren des Gotteshauses! Betretet nicht die Stätte der Frauen (Priesterinnen)! Tut nichts an einem Ort, an dem man (es) nicht tut! Veranstaltet kein Fest in seinem Tempelbezirk außer an der Stätte, vor der Gesamtheit der (Tempel)sänger gesungen wird! Öffnet keinen Krug im Inneren des Tempels, und hütet euch davor, in ihm betrunken zu sein!

⁴⁸³ ROGER BAGNALL, CHRISTINA HELMS, en ARTHUR VERHOOGT, *Documents from Berenike. 2: Texts from the 1999-2001 Seasons*, Brussel, 2005, nr. 137.

Vollzieht den Kult nicht nach (den Eingebungen) eures Herzes, schaut (vielmehr) in die alten Schriften und in das Buch ‚Ordnung des Tempels‘ die ihr in euren Händen haltet als Lehren für eure Kinder!⁴⁸⁴

4. LITERAIRE BRONNEN

P. Zauzich 7 (TM TM 80909)

Plaats: Herakleopolites (?)

Datering: Ptolemaeïsche periode (332-30 v.C.)

Taal en materiaal: Demotisch, op ostracon (Recto)

Type: Poëzie, hymne

Collectie: Leuven, Faculty of Arts O. 1

Inhoud: Hymne aan de godin Ay/ Nehamanit

Vertaling: For our good fortune: The singers will come, the priests of *T3yy* who renders joyful the countenance of all who come to worship Nehemanit within the temple, Nehemanit who dwells in the marsh. When they are drunk, they will see the *mr.t*-goddess by means of the vessel. Drink, truly. Eat, truly. Drink, eat, sing, get drunk. Those who proclaim Ai, those who proclaim *T3y*, she will not let drunkenness be far away from them on any day. (As for the critics, his rejoinder (is): Ai had said: ‘Evil indeed! Eating in the fullness of bounty is (to) their backs.’⁴⁸⁵

P. Zauzich 8 (TM TM 80910)

Plaats: Herakleopolites (?)

Datering: Ptolemaeïsche periode (332-30 v.C.)

Taal en materiaal: Demotisch, op ostracon (Recto)

Type: Poëzie, hymne

Collectie: Leuven, Faculty of Arts O. 2

Inhoud: Hymne aan de godin Ay/ Nehamanit

Vertaling: They say ‘May she be radiant’ in a state of ecstasy. Ai will put them in a place of seeking – since they take care of them – in the hands of her corporation on a festive day. May it be granted, the emergence of Ai. Let him drink, let him eat, let him make love before *T3y*. ‘*T3y, T3y*’, he says, namely the one who desires a companion, he who multiplies divine offerings, as he invokes *T3y*. ‘Let your voice come to me, in accordance with the state of

⁴⁸⁴ DIETER KUHRT, *Treffpunkt der Götter: Inschriften aus dem Tempel des Horus von Edfu*, Zürich, 1994, 149.

⁴⁸⁵ MARK DEPAUW en MARK SMITH, ‘Visions of Ecstasy: Cultic Revelry before the Goddess Ai / Nehemanit. Ostraca Faculteit Letteren (K.U.Leuven) Dem. 1-2’, in FRIEDHELM HOFFMANN en HEINZ-JOSEF THISSEN (eds.) *Res Severa Verum Gaudium: Festschrift für Karl-Theodor Zauzich zum 65. Geburtstag am 8. Juni 2004* (Studia Demotica 6), Leuven, 2004, nr. 7.

my heart. I do not neglect your vessel, *T3yy*, I will drink, I will eat, I will sing, I will become drunk, I will see the face of Ai daily.⁴⁸⁶

DOMITIUS ULPIANUS, ‘Ad legem iuliam de adulteriis coercendis’, *Digesta* 48.5.2.2

Plaats: Ulpianus is geboren in Tyre en overleed in Rome.

Datum: Ca 170 n.C. – 223/228 n.C. Zijn geschriften maken 1/3 uit van de *Digesta* (530–533 n.C.) van Justinianus

Type: Verslag van het Romeinse rechtssysteem

Inhoud: Bespreking van de wet over overspel.

Vertaling: In fact, the crime of *lenocinium* is established by the *lex Iulia* on adultery, since a statutory penalty is given for the husband who makes a profit by the adultery of his own wife, and also for him who keeps a woman as a wife who has been caught in the act of adultery.⁴⁸⁷

JUSTINUS, *Apologia* 1.27

Plaats: Justinus is geboren in Palestina en overleed in Rome

Datum: 100/114 – ca. 165

Type: Apologetisch werk

Inhoud: Polemieck op heidenen

Vertaling: Quant à nous, pour nous garder de toute injustice et de toute impiété, nous avons appris qu’il est criminel d’exposer les nouveau-nés, d’abord parce que nous les voyons presque tous, non seulement les filles mais aussi les garçons, prendre le chemin de la prostitution. Et de même que les Anciens, à ce que l’on dit, élevaient des troupeaux de bœufs, de chèvres, de moutons ou de chevaux, ainsi, de nos jours, on élève des enfants, uniquement pour les vouer à la débauche et de même, dans toutes les nations, on tient en réserve en vue de ces turpitudes une foule d’efféminés, d’androgynes et de gens préparés à commettre toutes les infamies, sur lesquels vous percevez des redevances, des impôts et des taxes, alors qu’il faudrait les extirper de votre empire. De plus, parmi ceux qui se livrent à des débauches, outre le fait qu’il s’agit d’unions sacrilèges, impies et abjectes, peut-être s’en trouve-t-il qui abusent d’un enfant, d’un parent, d’un frère. Certains vont jusqu’à prostituer leurs propres enfants et leurs épouses, d’autres se font mutiler manifestement à des fins de débauche, et ils font remonter l’origine de ces mystères à la mère des dieux ; de plus, auprès de chacun de ceux que vous tenez pour des dieux, un serpent est représenté comme un symbole éminent et un mystère. Or, les actes que vous commettez au grand jour et dont vous vous faites honneur, vous nous les imputez, comme si nous les accomplissions après avoir renversé et éteint toute lumière divine. Mais cette accusation ne nous cause aucun tort, car nous sommes bien loin de

⁴⁸⁶ Ibid., 2004, nr. 8.

⁴⁸⁷ THOMAS MCGINN, 2003, 173.

commettre que ce soir de ce genre ; tout au contraire elle en cause plutôt à ceux qui agissent ainsi et rendent de faux témoignages.⁴⁸⁸

DIODOROS SICULUS, *Bibliotheca Historica*, I, 95.4-5

Plaats: Diodoros Siculus is geboren in Sicilië en schreef in Rome.

Datum: Ca. 90 v.C. – 30 n.C.

Type: Historiografisch werk

Inhoud: In het onderstaande fragment beschrijft hij hoe Darius respect had voor de Egyptische tradities en wetgeving.

Vertaling: A sixth man to concern himself with the laws of the Egyptians, it is said, was Darius the father of Xerxes; for he was incensed at the lawlessness which his predecessor, Cambyses, had shown in his treatment of the sanctuaries of Egypt, and aspired to live a life of virtue and of piety towards the gods. Indeed he associated with the priests of Egypt themselves, and took part with them in the study of theology and of the events recorded in their sacred books; and when he learned from these books about the greatness of soul of the ancient kings and about their goodwill towards their subjects he imitated their manner of life. For this reason he was the object of such great honour that he alone of all the kings was addressed as a god by the Egyptians in his lifetime, while at his death he was accorded equal honours with the ancient kings of Egypt who had ruled in strictest accord with the laws.⁴⁸⁹

⁴⁸⁸ JUSTINUS DE MARTELAAR, *Apologie pour les chrétiens*, vert. CHARLES MUNIER (Leontinus Neapolitanus. Apologia. Sources chrétiennes 507), Parijs, 2006, 202-205.

⁴⁸⁹ DIODOROS SICULUS, *Library of History, Volume I: Books 1-2.34*, vert. C. H. OLDFATHER (Loeb Classical Library 279), Cambridge, MA, 1933, 324-325.